

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
55
2016

Olaylar ve Yorumlar

Ömer E. LÜTEM

Fransa'nın Soykırımı Suçunun İnkârını Cezalandırma
Yasasının Gerekçesine Yüklene Virüs

Pulat TACAR

İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu

Tolga BAŞAK

Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner:
Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi

İhsan Burak BİRECİKLİ

Belgelerde Bitlis ve Çevresindeki
Ermeni İsyanlarında Fransa'nın Rolü

M. Törehan SERDAR

KİTAP TAHLİLİ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2016, Sayı 55

YAYIN SAHİBİ

Ali Kenan ERBULAN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Aslan Yavuz ŞİR

EDİTÖR

Ömer Engin LÜTEM

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedret KURAN BURÇOĞLU

(Boğaziçi Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI

(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

(İpek Üniversitesi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi)

Alev KILIÇ

(E. Büyükelçi, AVİM Başkanı)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Nurşen MAZICI

(Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nesib NESSİBLİ

(Khazar Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

(Siyaset Bilimci)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI

(Tarihçi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(Tarihçi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR

(E. Büyükelçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Çınar ALDEMİR

(E. Büyükelçi)

Ertuğrul APAKAN

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward ERICKSON

(Tarihçi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER

(Tarihçi)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI

(Tarihçi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY

(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA

(Azerbaycan İlimler Akademisi,

İnsan Hakları Enstitüsü)

Jeremy SALT

Prof. Dr. Norman STONE

(Bilkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ

(Utah Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

İmtiyaz Sahibi
AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 30 Kasım 2016

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni
Ruhi ALAGÖZ

Baskı:
Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sitesi 35. Cad. No: 62
İvedik-Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0 312 395 53 00 - **Faks:** 0 312 395 84 20

Abone Sorumlusu
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL
Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	7
(Editorial Note)	
MAKALELER	9
(ARTICLES)	
Olaylar ve Yorumlar	9
(Facts and Comments)	
Ömer E. LÜTEM	
Fransa'nın Soykırımı Suçunun İnkârını Cezalandırma Yasasının Gerekçesine Yüklenen Virüs	39
(A Virus Hidden in the Rationale of France's Law Criminalizing Genocide Denial)	
Pulat TACAR	
İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu	63
(Mudros Armistice and Armenian Question in the Light of British Documents)	
Doç. Dr. Tolga BAŞAK	
Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi	137
(An American Missionary in Anatolia: Frederick Davis Greene and Armenian Question)	
Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ	
Belgelerde Bitlis ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarında Fransa'nın Rolü	175
(The Role of France in the Armenian Revolts in and Around Bitlis)	
Öğr. Gör. M. Törehan SERDAR	
KİTAP TAHLİLİ	215
(BOOK REVIEW)	
Aram Andonyan, Naim Efendi ve Talat Paşa Telgrafları Üzerine Bir Değerlendirme	215
(An Analysis on Aram Andonian, Naim Efendi and the Talat Pasha Telegrams)	
Ömer Engin LÜTEM	
YAZIM KURALLARI	241
(STYLE SHEET)	

Yazarlar

Ömer Engin LÜTEM

Emekli Büyükelçi, AVİM Onursal Başkanı. Galatasaray Lisesi'nden ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Fransa, Almanya, İtalya ve Libya'daki Türk misyonlarında çeşitli görevlerden sonra 1975 yılında Köln Başkonsolosu oldu. 1979 yılında Dışişleri Bakanlığı Personel Genel Müdürü, 1981 yılında ise İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürü olarak görev yaptı. 1983 yılında Sofya'ya Türkiye Büyükelçisi olarak atanan Lütem bu görevde altı yıl kaldı. 1989–1992 yılları arasında Dışişleri Bakanlığında Müsteşar Yardımcılığı yapan Lütem, 1992 –1995 yıllarında Vatikan nezdinde Büyükelçi ve 1995-1997 yıllarında ise UNESCO nezdinde Türkiye Daimi Temsilcisi olarak görev yaptı. Lütem Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (2001) ile İnsanlığa Karşı Suçlar Araştırma Enstitüsünün (2006) kurucu başkanıdır. Lütem, 2009-2012 yıllarında Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) başkanı olarak görev yapmıştır. Halen AVİM bünyesinde yayınlanmakta olan *Ermeni Araştırmaları*, *Review of Armenian Studies* ve *Uluslararası Suçlar ve Tarih* dergilerinin editörlüğünü yürütmektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra 2006–2007 eğitim-öğretim yılının birinci döneminden itibaren ODTÜ Tarih bölümünde *Emergence and Evolution of the Armenian Question* başlıklı yüksek lisans dersini vermektedir.

Pulat TACAR

Emekli Büyükelçi. 1954 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1981-84 yılların arasında Endonezya'da, 1984-87 yıllarında Avrupa Topluluğu nezdinde ve 1989-95 yılları arasından UNESCO nezdinde büyükelçilik yapmıştır. *Kültürel Haklar, Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi* (1996), *Siyasetin Finansmanı* (2000), *50. Yılında UNESCO: Mozart gibi Beyhude mi?* (1999) ve Yunus Nadi Sosyal Bilimler ödülünü kazandığı *Terör ve Demokrasi* (1999) başlıklı dört kitabı vardır.

Doç. Dr. Tolga BAŞAK

1976 Erzurum doğumlu. 1997’de Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nden mezun oldu. 1998’de aynı üniversite bünyesinde bulunan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ne Araştırma Görevlisi olarak girdi. Londra’da, İngiliz arşivlerinde (The National Archives of United Kingdom, Public Record Office; The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office; British Library, Oriental and India Office Collections) yaptığı araştırmalar sonucunda hazırladığı “İngiltere’nin Ermeni Politikası, (1830-1923)” konulu doktora tez eseri ile Dr. unvanı aldı. 2008’de Yrd. Doç., 2015’te Doç. unvanı alan Başak, halen Atatürk Üniversitesi’nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Mili Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile Ermeni sorunu hakkında bilimsel çalışmaları bulunmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLİ

1977 yılında doğdu. 1995 yılında İstanbul Beşiktaş Atatürk Anadolu Lisesi’nden mezun oldu. 1999 yılında Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü bitirdi. İki yıl süreyle Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda çalıştı. 2001-2004 yıllarında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Yüksek Lisans yaptı ve Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 2005-2010 yılları arasında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı’nda Doktora yaptı. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi’nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde bir yıl süreyle Dr. Arş. Gör. olarak çalıştı. 2012 yılı Ocak ayından beri Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Yrd. Doç. Dr. olarak çalışmaktadır.

Mehmet Törehan SERDAR

1958 yılında Bitlis’te doğdu. İlk, Orta ve Lise tahsilini Bitlis’te yaptıktan sonra 1981 yılında Ankara Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu İşletme-Muhasebe Bölümünden mezun oldu. 1982 yılında Kahramanmaraş Ticaret meslek lisesinde muhasebe grubu öğretmenini olarak göreve başladı. 1985 yılında Bitlis Ticaret Meslek Lisesine atandı. Belli bir süre bu okul da öğretmen ve idareci olarak görev yaptıktan sonra 1993 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi’ne bağlı Ahlat Meslek Yüksekokuluna öğretim görevlisi olarak atandı. 1994 yılında aynı Üniversiteye bağlı olan Bitlis Meslek Yüksekokulu’na atandı. Halen Bitlis Eren Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. Tarih ve kültür alanında basılı çok sayıda eseri bulunmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Dergimizin bu sayısında Ermeni sorununun çeşitli yönlerini ele alan yazılar bulunmaktadır.

Olaylar ve Yorumlar 2016 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarında Türkiye-Ermenistan ilişkilerini, Türkiye'nin Karabağ Sorununun çözümüne katkıda bulunma girişimlerini, Almanya Parlamentosunun Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararının iki ülke ilişkilerine olumsuz etkilerini, Fransa'da Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören bir kanun kabul ettirme sürecini ve son olarak da Ermeni soykırım iddiaları konusunda çevrilmiş uzun metrajlı filmleri incelemektedir.

Pulat Tacar, **Fransa'da Soykırım Sucunun İnkârını Cezalandırma Yasasının Gerekçesine Yüklenen Virüs** başlıklı yazısında 2012 yılında Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasına ilişkin bir kanunun, ifade özgürlüğüne aykırı bulunarak Anayasa Konseyi tarafından iptal edilmesine rağmen, Cumhurbaşkanı Hollande'ın iç siyaset hesaplarıyla, cezalandırmayı dolaylı yollardan gerçekleştirilmesine çalışan bir kanunun kabul edilmesine verdiği destek ele alınmaktadır.

Tolga Başak, **İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu** yazısında Altı Vilayet ve Kilikya'dan oluşacak büyük bir Ermenistan kurulması beklentisi içinde olan Ermenilerin Mondros Mütarekesi hükümlerini bunu yansıtmadığı için hayal kırıklığı yaşadıklarını anlatmaktadır.

İhsan Burak Bilecikli, **Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Gren ve Ermeni Meselesi** başlıklı yazısında bu misyonerin Van'da kaldığı dört yıl içinde Sason Bölgesindeki Ermeni olaylarını inceleyerek bu konudaki düşüncelerini Osmanlı ve İslam Karşıtı değerlendirmelerle kitaplarına yansıttığını anlatmaktadır.

Belgelerde Bitlis ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarında Fransa'nın Rolü yazısında M. Törehan Serdar, Ermeni Taşnak-Hoybun teşkilatının, 1924-1930 yıllarında Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği terör eylemlerine Fransa'nın verdiği destek tartışılmaktadır.

Aram Andonyan adındaki bir Osmanlı Ermenisi 1920 yılında "Naim Bey'in Anıları – Ermenilerin Tehcir ve Katline dair Türk Resmi Belgeleri" başlığını taşıyan kitabında Talat Paşa'nın Ermenilerin ortadan kaldırılmasına dair

emirleri içerdiğini iddia ettiği bazı telgraflarının suretleri veriliyordu. Bu kitap ve içindeki sahte telgraflar yıllarca Ermeni soykırımının kanıtı olarak kabul edildi. 1983 yılında Şinasi Orel ve Şevket Yuca, Osmanlı Arşivlerinde uzun süren çalışmaları sonucunda Andonyan'ın kitabında yer alan telgrafların sahteliğini kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde kanıtladılar ve bu husustaki bulgularını 1983 yılında “Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü” başlığı ile yayınladılar. Bu kitaptan sonra Ermeni ve Ermeni yanlısı yazarların Andonyan'ın yayınladığı sözde belgelere atıfta bulunmamaya başladıkları görüldü. 33 yıl kadar sonra Taner Akçam bu yıl “Naim Efendi’nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları – Krikor Gergeryan Arşivi” başlıklı bir kitap yayınlayarak Andonyan'ın kitabında yer alan belgelerin doğru olduğu iddia etti.

Tarafımızca kaleme alınan “**Aram Andonyan, Naim Efendi ve Talat Paşa Telgrafları Üzerine Bir Değerlendirme**” başlıklı yazımızda Akçam'ın kitabında ileri sürülen hususları ele alarak bunları ayrıntılı bir şekilde incelemekteyiz. Akçam'ın kitabı, Orel ve Yuca tarafından Naim-Andonyan belgelerine yöneltilen temel itirazlara (sahte imza, Osmanlı bürokrasisinin kullanmadığı kağıt tipi, kronolojik tutarsızlıklar vs) tatmin edici açıklamalar getirememekte ve bu itirazların birçoğunu görmezden gelmektedir. Bu çalışmamızda da görüleceği üzere Akçam'ın kitabının, Naim-Andonyan belgelerinin otantikliği üzerindeki tartışmada güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

İçten saygılarımızla

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Ömer Engin LÜTEM

Büyükelçi (Emekli)
Avrasya İncelemeleri Merkezi, Onursal Başkan
oelutem@avim.org.tr

Öz: *Bu yazı Eylül-Kasım 2016 aylarında içinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerini gelişmeleri, Almanya ve Fransa'da Ermeni soykırım iddialarına ilişkin gelişmeleri ve soykırım iddiaları hakkında sinema filmlerini incelemektedir.*

Anahtar Sözcükler: *Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Karabağ, Almanya, Fransa, Ermeni soykırım iddiaları hakkında filmler, Recep Tayyip Erdoğan, Mevlüt Çavuşoğlu, Serj Sarkisyan, Vladimir Putin, Sergey Lavrov, Joachim Gauck, Angela Merkel, François Hollande*

Abstract: *This article deals with Turkey-Armenia relations during September-November 2016, developments in Germany and France with regard to Armenian genocide allegations, and movies on genocide allegations.*

Key Words: *Turkey-Armenia Relations, Karabakh, Germany, France, Movies on genocide allegations, Recep Tayyip Erdoğan, Mevlüt Çavuşoğlu, Serzh Sargsyan, Vladimir Putin, Sergey Lavrov, Joachim Gauck, Angela Merkel, François Hollande*

I. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Bir önceki yazımızda¹ Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin Tehcirin 100. yılının Ermenistan’da anılması etkinliklerinin yarattığı olumsuz havanın etkisi altında olduğunu ve Başkan Sarkisyan dâhil, Ermeni devlet adamlarının her fırsatta Türkiye’yi yermeye çalıştıklarını belirtmiştik. Buna karşılık Türkiye’nin bu konuda genelde sessiz kaldığını, iki ülke ilişkilerinin Mayıs ayında kurulan 65. Hükümet programında yer bile almadığını ve bu programda Azerbaycan topraklarının işgalinin sona erdirilmesi ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerginliklerin sonlandırılması için çaba gösterileceğinin ifade edildiğini, böylelikle Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerini Karabağ sorunundaki gelişmelere bağladığını bildirmiştik.

Bu yazımızın incelediği 2016 yılı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında Ermenistan yetkilileri de, adeta Türkiye’yi taklit ederek, Türkiye ile ilişkilerden, Karabağ konusu hariç, pek bahsetmez olmuşlardır. Bu Türkiye’nin sessizliğine bir cevap olabileceği gibi 2015 yılı boyunca Türkiye aleyhine her türlü beyanda bulunduğu için, aynı eleştirileri tekrarlamamanın bir yararı olmayacağı düşüncesinden de kaynaklanmış olabilir.

Bu yazımızda Türkiye- Ermenistan İlişkileri “Ermenistan’ın Türkiye’den Talepleri” ve “Türkiye’nin Karabağ Sorununun Çözümüne Katkıda Bulunması” olarak iki bölümde incelenmektedir.

1. Ermenistan’ın Türkiye’den talepleri

Bilindiği üzere Başkan Sarkisyan, iki ülke arasındaki protokollerin akamete uğramasından sonra, yaklaşık 2010 yılından itibaren, daha önceki Ermenistan hükümetlerinin aksine, Türkiye’ye karşı bazı talepler ileri sürmeye başlamıştır. Bunlar Türkiye’nin Ermeni soykırımını tanıması ve bu olayın sonuçlarının (tazminat ödenmesi ve malların iadesi) ortadan kaldırılması olarak özetlenebilir. Bu taleplerin hukuksal gerekçelerinin hazırlanması için de, Tehcirin 100. yılı etkinliklerini hazırlayacak, başkanlığını Serj Sarkisyan’ın yaptığı bir Devlet Komisyonu görevlendirilmişti. Aradan üç yıl geçmesine rağmen söz konusu gerekçeler açıklanmamış ve dolayısıyla Türkiye’den herhangi bir talepte de bulunulmamıştır.

1 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 54, ss. 12-14.

Bu durum şu nedenlere dayanıyor olabilir:

- a. AİHM'in Perinçek kararından sonra, soykırım varsayımı konusunda Ermenistan'ın öteden beri ileri sürdüğü, mesela Yahudi Holokostu ile benzerlik gibi argümanlar artık inandırıcı değildir.
- b. Türkiye-Ermenistan arasında ciddi bir gerginlik yaratması kaçınılmaz olacak bu taleplerin, Karabağ'da çarpışmaların olduğu bir dönemde ortaya atılması uygun görülmemiş olabilir. Ayrıca bu taleplerin A.B.D., Rusya ve hatta AB tarafından uygun görülmemesi de olasıdır.
- c. Ermeni taleplerinin büyük ülkeler tarafından desteklenmediği takdirde değil kabul edilmek, incelenmesi olanağı dahi yoktur.

Büyük devletlerin başında ise, Ermenistan'ın güvenliğini sağladığı farz edilen Rusya gelmektedir. Oysa Rusya ve Ermenistan arasında, kamuoyuna pek duyurulmak istenmeyen ancak hemen herkesin bildiği bazı anlaşmazlıklar vardır. Bunlar kısaca şu şekilde özetlenebilir: Rusya'nın Azerbaycan'a silah satması, Ermeni işgali altındaki Azerbaycan reyonlarından bir kısmının Azerbaycan'a verilmesine taraftar görünmesi, Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün (CSTO), başta Kazakistan olmak üzere, Müslüman üyelerinin Karabağ Sorunu için Ermenistan'ı eleştirmeleri ve ayrıca bu örgütün Genel Sekreterliğinin Ermenistan'a geçmesi gerekirken bunun gerçekleşmemesi ve Rus Genel Sekreter Bordhuzya'nın görev süresinin uzatılması.

- d. Ermenistan'ın Avrupa Birliği ortak üyeliğinden vazgeçerek, Avrasya Ekonomik Birliğine dahil olmasının beklenen yararı sağlamamıştır ve ayrıca ekonomik alanda Rusya ile yeterince işbirliği yapılamamıştır.
- e. Ermenistan'ın karşı koymasına rağmen, Rusya'nın Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümüne katkıda bulunması fikrine sıcak bakmaya başlamıştır.
- f. Ermenistan iç siyasetinde dış ilişkilerde yeni sorunlar yaratılmasına engel olacak derecede önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmeler arasında 17 Temmuz 2016 tarihinden itibaren Hükümetin Karabağ politikasına itiraz eden bir grubun silahlı çatışmalara girmesi, 3 kişinin ölmesi ve 100 kadar yaralı olması, güvenlik güçlerinin iki hafta sonra duruma hâkim olması gösterilebilir. Başbakan'ın bu olay karşısında istifa etmiş ve yeni hükümet güçlkle kurulmuştur.

Kısacası Ermenistan halen ciddi sorunlar karşısındadır. Halen, bir ivediliği veya önceliği bulunmayan ve hatta gerçekçi de olmayan taleplerin Türkiye'ye karşı ileri sürülmesi için uygun bir zemin bulunmamaktadır. Ancak Ermenistan, bu taleplerden vazgeçmiş de değildir. Şimdilik bunlar üzerinde durulmamasının tercih edildiği görülmektedir.

Türkiye'ye gelince, gayri ciddi ve gerçekleşme olasılığı hemen hiç bulunmayan bu talepler üzerinde hemen hiç durulmamakta ve yukarıda da belirttiğimiz gibi Ermenistan ile ilişkiler Karabağ sorunundaki gelişmelere bağlanmış bulunmaktadır.

2. Türkiye'nin Karabağ Sorununun çözümüne katkıda bulunması

Bu konunun ayrıntılarına girmeden önce Türkiye'nin Karabağ konusuyla ilgisinin nedenlerini açıklamada yarar vardır. Şüphesiz birinci neden, Türkiye'nin Azerbaycan'la olan son derecede yakın ilişkileridir. Türkiye, uluslararası hukuka göre Azerbaycan'ın bir parçası olan bu bölgenin, Ermenistan tarafından işgal edilmesini ve Güvenlik Konseyi kararlarına rağmen bu işgalin sürmesini kabul etmemiştir. Diğer bir neden, Karabağ Sorununun Türkiye'nin komşu olduğu Güney Kafkasya'da barış ve işbirliğini engellemesi, bölge dışı ülkelerin müdahalesine yol açması ve bundan Türkiye'nin çıkarlarının da zarar görmesidir.

Türkiye öteden beri Karabağ Sorununun çözümünde aktif bir rol almayı istemiş, bu amaçla Minsk Grubuna üye olmuştur. Ancak bu Grup kendi görevini eş başkan olarak adlandırılan A.B.D., Rusya ve Fransa'ya devredince Türkiye için bu alanda çalışma olanağı kalmamıştır. Ayrıca, Ermenistan, tarafsız davranamayacağı gerekçesiyle Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümünde bir rol oynamasına her zaman karşı çıkmıştır.

Diğer yandan, Minsk Grubu Eş Başkanları Karabağ Sorununun çözümü için bazı öneriler geliştirmişlerse de, Ermenistan'ın bunlara karşı çıkması sonucu, 20 yıldan fazla bir zamandan beri, çözüm yolunda bir ilerleme kaydedilmemiştir. Ermenistan'ın neden çözüm istemediğine gelince, aşırı milliyetçilik duygusu ve düşüncelerinin hâkim olduğu bu ülkede halen "Büyük Ermenistan"ı gerçekleştirme düşleri yaşamakta ve bu çerçevede Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğu zannedilmektedir. Azerbaycan'ın, Türkiye ve diğer İslâm ülkelerinin de desteği ile Karabağ üzerindeki haklarından kolayca vazgeçmeyeceğinin bilincinde olan Ermeniler, uluslararası alanda tanınmamış da olsa Karabağ'da bir "devlet" bulunduğu noktasından hareketle, bu devleti mümkün olduğu kadar sürdürmek, bu fiili durumu

ileride hukukileştirmek, diğer bir deyimle mevcut statükoyu devamlı hale getirmek çabası içindedir.

Çeşitli nedenlerle Ermenilere yakınlık hisseden Eş Başkanların hükümetleri ise, bir savaşa neden olmadığı takdirde, sorunun devam etmesinden şikâyetçi görünmemektedir. Ancak küçük çapta da olsa, geçtiğimiz Nisan ayında Karabağ'da çıkmış bir savaş Azerbaycan'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, bölgede “fiilen” mevcut tek büyük devlet olan Rusya'yı telaşlandırmış ve ateşkes sağlanmıştır. Bu ateşkesin uzun ömürlü olmayacağına bilinci içinde olan Rusya, kalıcı bir çözüm arayışı içine girmiştir. Aslında yirmi küsur yıldır üzerinde çalışıldığı için Karabağ'ın sorunun nasıl çözülebileceği bellidir. Son olarak üzerinde durulan formül, Karabağ'ı çevreleyen 7 Azeri rayonunun (ilçesinin) kısmen veya tamamen Azerbaycan'a iade edilmesi ve Karabağ bölgesinin statüsünün de daha sonra tespit edilmesidir. Ancak Ermenistan, bir referandum yoluyla bu statünün belirlenmesini, bu konuda bir tarih verilmesini, ayrıca geçecek süre için güven artırıcı önlemler alınmasını, diğer bir deyimle savaş çıkmasının önlenmesini istemektedir.

Aslında yirmi küsur yıldır üzerinde çalışıldığı için Karabağ'ın sorunun nasıl çözülebileceği bellidir. Son olarak üzerinde durulan formül, Karabağ'ı çevreleyen 7 Azeri rayonunun (ilçesinin) kısmen veya tamamen Azerbaycan'a iade edilmesi ve Karabağ bölgesinin statüsünün de daha sonra tespit edilmesidir.

Nisan ayı çarpışmalarının Rusya tarafından önlenmesi Karabağ sorunun çözümünde bu ülkeyi bir tür hakem haline getirmiştir. Rusya çözüm amacıyla Azerbaycan ve Ermenistan başkanları arasında, Vladimir Putin'in de katıldığı toplantılar düzenlemeye başlamıştır. Haziran ayında St. Petersburg'da yapılan toplantıdan sonra, basına sızan haberlere göre² bu toplantıda, Dağlık Karabağ sorununun aşamalı çözümü üzerinde durulmuştur. “Aşamalı çözüm” ise şöyledir: ilk önce işgal altındaki 5 ilçe Ermeni ordusu tarafından tahliye edilecek, daha sonra iki ilçe daha boşaltılacak, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki kurulacak bir kara koridoru belirlenecek, daha sonra ise Dağlık Karabağ'ın statüsü saptanacaktır.

15 Temmuz 2016 tarihinde Azerbaycan ziyaretinden dönen Dışişleri Bakanı Mevlut Çavuşoğlu, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın uluslararası kabul edilmiş sınırları çerçevesinde, toprak bütünlüğü de korunarak, barışçı yollarla çözümlenmesi görüşünü tekrarlamıştır. Ayrıca, yeni bir fikir olarak,

2 “Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ için anlaştı”, *Milliyet*, 22 Haziran 2016.

Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerinin normalleştirilmesinin Karabağ sorunun çözülmesine faydası olacağını belirtmiştir.³

Bakanın bu sözlerine Ermenistan'dan tepki gelmiş, Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Tigran Balayan Ermenistan'ın Azerbaycan ile ilişkilerinde Türkiye'nin yardımına ihtiyacı olmadığını söylemiş ve Türkiye yardımcı olmak istiyorsa bu konudan uzak durması gerektiğini ifade etmiştir.⁴ Türkiye'nin uzak durmak suretiyle Karabağ Sorunun çözümüne yardımcı olabileceği deyimi bir süreden beri Ermeni yetkililerin Türkiye'nin bu soruna karışmasını önlemek için sıkça başvurdukları bir formül haline gelmiştir.

Bakan Çavuşoğlu'nun değindiği diğer bir konu, Türkiye'nin bu bölge ülkeleriyle, Türkiye-Azerbaycan-İran, Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan gibi üçlü mekanizmalardan yararlanılarak işbirliği yaptığı ve bölgenin çıkarına olduğu için Türkiye-Azerbaycan-Rusya arasında da görüşmelerinin yapılabileceğini ifade etmesidir.⁵

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Ermenistan ve Azerbaycan başkanları arasındaki toplantılardan sonra, Karabağ sorunun çözümüne daha fazla yaklaşıldığı şeklindeki iyimser beyanlarına karşılık Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçaryan, Karabağ'ın statüsünün bir referandum ile çoğunluğu Ermeni olan halkı tarafından belirleneceğini söylemiştir. Bu sözler Ermenistan'ın Karabağ'da, Ermeni çoğunluğunun kazanacağında şüphe bulunmayan bir referandum yapılmasını şimdiden garanti altına almaya çalıştığını göstermektedir.

Buna karşılık Azerbaycan, Karabağ bölgesinin, Ermeni halkına en geniş haklar verilmek suretiyle, Sovyetler döneminde olduğu gibi Azerbaycan'a bağlı olmasında ısrar etmektedir. Başkan Aliyev, Rus Ria Novosti televizyonuna verdiği bir mülakatta Karabağ'ın statüsü hakkında önemli yeni bir teklif daha yaparak, Karabağ'ın bağımsız bir devlet olmasını hiçbir zaman kabul etmeyeceklerini vurguladıktan sonra, bu bölgenin Azerbaycan içinde özerk bir "Ermeni Cumhuriyeti" olabileceğini söylemiştir. Azerbaycan her zaman ikinci bir Ermenistan devletinin kurulmasına taraftar olmadığını ifade etmiş olduğundan, bu tutumunda, kısmen de olsa, ikinci bir Ermenistan devletinin kurulmasını kabul etmekle bir değişiklik yapılmış, ancak bu devletin Azerbaycan içinde, özerk bir statü dâhilinde olacağını belirtmek suretiyle esas tutum muhafaza edilmiştir.

3 "Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Azerbaycan'da", *Haberler.com*, 15 Temmuz 2016.aHaber

4 "Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünden Çavuşoğlu'na tepki: Türkiye uzak dursun", *Ermenihaber.am*, 26 Temmuz 2016.

5 "L'Arménie et Azerbaïdjan Plus Proches d'une Résolution Pacifiste d'Après La Russie", *Armenews*, 13 Temmuz 2016.

Ermeniler ise daha ziyade Azerbaycan ile Ermenistan arasında güven artırıcı önlemlerin çoğaltılması ve iki ülke devlet başkanlarının bu yıl Viyana ve St. Petersburg'da yaptıkları görüşmelerde alınan kararların uygulanmaya konmasını istemişlerdir. Bunlar, özetle, çarpışmaları önlemek üzere, daha fazla gözlemci istihdam edilmesi ve kayıp kişilerin bulunması için çalışmalar başlatılmasıdır.⁶

Uçak düşürme olayından sonra asgari düzeye inmiş olan Türkiye-Rusya ilişkileri Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Başkan Putin arasında Ağustos ayı başında St. Petersburg'da yapılan görüşmelerden sonra tedricen normale dönmüştür. Bu görüşmelerde Karabağ sorununun da ele alındığı anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkiye'ye dönerken uçakta gazetecilere yaptığı açıklamada bölgede (Kafkasya'da) siyasi gelişmeleri yakından takip etmek üzere Türkiye-Rusya-Azerbaycan arasında oluşacak üçlü bir mekanizma kurulmasına karar verildiğini bildirmiş ve bu arada Karabağ sorununa da değinerek Türkiye Minsk süreci içinde olsaydı (eş başkanlar arasında olsaydı) 23–24 yıldan beri çözümlenemeyen veya çözümlenmesi istenmeyen bu sorun hakkında daha farklı neticeler alınabileceğini söylemiştir.⁷

Bu gelişmelerden bir gün önce Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Karabağ konusunda Rusya'nın önerileriyle Türkiye'nin yapmış olduğu önerilerin örtüştüğünü söylemiş ve üçlü mekanizmadan bahsetmişti.⁸

St. Petersburg görüşmeleri hakkında Azerbaycan Trend Haber Ajansına bir mülakat veren Cumhurbaşkanlığı sözcüsü İbrahim Kalın üçlü mekanizmanın hem üç ülke arasındaki ilişkiler hem de Karabağ sorununun çözümü için önemli bir adım olduğuna işaret etmiştir. Başkan Putin'in o günlerde Başkan Aliyev ve Sarkisyan ile yürütmekte olduğu temasları pozitif bir gelişme olarak gördüklerini, Ermenilerin işgal etmiş oldukları bölgelerden çekilmesi sürecinin çok daha pozitif bir istikamet kazanacağını, bu gerçekleşirse bölgede bütün ilişkilerin rahatlayacağını, üçlü mekanizmanın bu ziyaret sırasında kurulmasının da ayrıca önem arz ettiğini belirtmiştir. Kalın, Türkiye ile

6 Joint Statement of the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation, Secretary of State of the United States of America and State Secretary for Europe Affairs of France”, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 16 Mayıs 2016. <http://www.osce.org/mg/240316> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016;

“OSCE Chairperson Steinmeier Meets with Minsk Group Co-chairs, Discusses Results of St. Petersburg Summit of Presidents”, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 23 Haziran 2016. <http://www.osce.org/cio/248281> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

7 “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Dağlık Karabağ Sorununda Gelişmeler Var”, *Trend Haber Ajansı*, 11 Ağustos 2016.

8 “Bakan Çavuşoğlu: Dağlık Karabağ Sorunu Azerbaycan-Türkiye-Rusya Üçlü Mekanizmasında Görüşülecek”, *Trend Haber Ajansı*, 10 Ağustos 2016.

ilişkilerin normalleşmesinden en fazla istifade edecek ülkenin Ermenistan olduğunu, Ermenilerin olaylara daha geniş bir stratejik açıdan bakmaları durumunda orta ve uzun vadede daha fazla istifade edeceklerini göreceklarini söylemiş ve üçlü mekanizmanın bu sürece önemli bir katkı sağlayacağını belirtmiştir.⁹

Türkiye-Rusya ilişkilerinin normale dönmesine ilişkin görüşmelerde Türkiye'nin üçlü mekanizma aracılığıyla Karabağ Sorununun çözümüne katkıda bulunmasının Rusya tarafından kabul edilmesi önemli bir gelişmedir, zira daha önce Rusya, Ermenistan gibi, Türkiye'nin bu sorunla ilgilenmesine olumlu bakmıyordu. Şimdi Rusya'nın Ermenistan'ın bu tutumunu dikkate almaması Rusya-Ermenistan ilişkileri bakımından anlamlı bir gelişmedir.

Ne var ki Ermenistan'ın bu gelişmelere katıldığını söylemek zordur. Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı olup Türkiye'ye karşı söylemlerde bulunmakla görevlendirilmiş gibi bir kanı uyandıran Edvard Şarmazanov, Türkiye'nin Karabağ Sorununun çözümüne katkıda bulunmasının Ermenistan için kabul edilemez olduğunu tekrarlamış ve bunu Türkiye'nin Ermenistan'a abluka uygulamasıyla ve Karabağ halkına karşı Azerbaycan tarafından yasal olmayan hareketleri teşvik etmesine bağlamıştır. Ayrıca Vladimir Putin'in Moskova toplantısında Sarkisyan'a Türkiye'nin müzakere sürecine katılmasını istemediklerini söylediğini ileri sürmüştür.¹⁰

CIS'in (Commonwealth of Independent States = Bağımsız Devletler Topluluğu) 16 Eylül 2016 tarihinde Bişkek'te yaptığı Zirve Toplantısı Başkan Aliev ve Sarkisyan'ın bir araya gelmesi için bir fırsat olmuştur. CIS, ilke olarak, Karabağ Sorununun çözümüyle görevli değildir. Ancak Sarkisyan yaptığı konuşmada Karabağ Sorununa da değinerek Ermenistan'ın bu anlaşmazlığın hukuk ve uluslararası kurallara ve makul karşılıklı tavizlere dayanarak çözümlenmesine taraftar olduğunu söylemiş,¹¹ ayrıca Karabağ sorununa ilişkin ilerlemelerin güven artırıcı önlemlerin uygulanmasına bağlı olduğunu da belirtmiştir.¹² Bu önlemler, bilindiği gibi, ateşkes ihlallerinin uluslararası denetimi ve Karabağ bölgesinde gözlemci sayısının artırılmasıdır.

Sarkisyan Ermenistan'ın tutumunun Minsk Grubu Eş Başkanlarının tutumu ile

9 "Kalın: Rusya-Türkiye-Azerbaycan Mekanizması Karabağ Sorununun Çözüm Sürecine Katkı Sağlayacak", *Trend Haber Ajansı*, 10 Ağustos 2016.

10 "Sharmazanov: Turkey Has Nothing to do in Karabakh Peace Process", *News.am*, 11 Ağustos 2016.

11 "L'Arménie Prête à un Compromis Raisonnable avec l'Azerbaïdjan, Selon S.Sarkissian", *Armenews*, 18 Eylül 2016.

12 "Armenia Committed to Reasonable Compromise on Karabakh, Says Sarkisian", *RFE/RL*, 16 Eylül 2016.

uyumlu olduğunu da belirtmiştir. Bu tutumun ne olduğunda açıklık yoktur. Genel olarak Karabağ'ı çevreleyen 7 Azeri rayonunun (ilçe) Azerbaycan'a iadesi, buna karşılık Karabağ'ın statüsünün referandumla saptanmasının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Halen Karabağ'da hiç Azeri bulunmadığı, göç etmeye zorlananlar geri dönseler de azınlıkta kalacakları dikkate alındığında böyle bir referandumun sonucu şimdiden bellidir. Azeri rayonlarının Azerbaycan'a iadesi ve Karabağ'ın bağımsızlığı şeklinde özetlenebilecek bu formül aslında hayli eskidir ve Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir. Azerbaycan'ın bu konuda verdiği tek taviz, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karabağ'ın Ermenistan Cumhuriyeti adını alması ancak geniş özerlik haklarına sahip olarak, Azerbaycan'a bağlı kalmasıdır.

Sarkisyan bu toplantıda Nisan ayında Karabağ'daki çarpışmalara temasla Azerbaycan'ın Ateşkes Antlaşmasını (Bişkek 1994) ihlâl ettiğini de ileri sürmüştür.

Aliyev ise verdiği cevapta¹³ Ermenistan'ın bağımsız bir devletin topraklarını işgal ederek toprak bütünlüğünü ihlâl ettiğini, Karabağ ve bu bölgeyi çevreleyen rayonlardaki Azerileri sürdüğünü, bir milyon kişiyi mülteci haline getirdiğini, tarihi, dini ve kültürel anıtlar dahil, her şeyi tahrip ettiğini, bu durumun iki AGİT raporu ile tespit edilmiş olduğunu söylemiş, ayrıca Ermenistan'ın 20 yıldır müzakere sürecini sürdürdüğünü ve böylece bu sürecin kalıcı olmasına çalıştığını da belirtmiştir.

Aliyev, Güvenlik Konseyinin 1990'ların başlarında Ermeni güçlerinin önkoşulsuz olarak ve derhal Azerbaycan topraklarından çıkarılmasına ilişkin dört karar kabul ettiğini, bunların hiç birinin uygulanmadığını, Ermenistan'ın Karabağ'da idari değişiklikler de yaptığını, bunların yasadışı olduğunu ve suç teşkil ettiğini de ifade etmiştir. Aliyev, Ermeni tarafının Minsk Grubu sürecini müzakerelerin sonsuza kadar sürmesi için kullandığına, barış istemediğine, yegâne amaçlarının Azerbaycan topraklarını kontrol altında bulundurmak olduğuna değinerek ülkesinin kimsenin toprağını işgal etmediğini, buna karşın Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgal altında olduğunu vurgulamış ve Ermenistan Başkanının yersiz şikâyeti (ateşkesin ihlâl edildiği) karşısında bu hususları dile getirmeyi bir görev saydığını söylemiştir.

Sarkisyan cevaben "Bu yalanlara cevap vermenin anlamı yok" demiş, Aliyev'in ise "Bir yalana zaten cevap verdim" demesiyle bu tartışma son bulmuştur.

13 "İlham Aliyev's Solid, Tough Response to Armenian President's Provocative Remarks", *Trend News Agency*, 17 Eylül 2016.

Bu olay, Nisan ayında Karabağ'daki çarpışmalardan sonra Başkan Putin'in Başkan Aliyev ve Sarkisyan'la yaptığı çeşitli toplantılar sonucunda Karabağ Sorununun çözümü yolunda önemli adımlar atıldığı gibi kamuoyunda beliren kanının doğru olmadığını, aslında 20 küsur yıldır çözüm konusunda hiçbir ilerleme kaydedilmemiş olduğunu göstermektedir. Durumu özetlemek gerekirse Azerbaycan, uluslararası hukuka göre, kendisine ait toprakları geri istemekte, Ermenistan ise bundan kaçınmaktadır.

Bu haliyle Türkiye'nin Minsk Grubu eş başkanı veya benzer bir statüde olmadan Karabağ sorununa yardımının öngörüldüğü anlaşılmakta olup, bunun nasıl gerçekleşeceği belli değildir. Ancak kanımızca bu konuda önemli olan husus, Türkiye'nin nasıl yardımcı olacağı değil, Ermenistan'ın muhalefetine rağmen Rusya'nın Türkiye'nin katkıda bulunmasını istemesidir.

Ermenistan'ın bu uzlaşmaz tutumu Karabağ Sorununun çözümünü çıkmaza sokmuştur. Amerikan Dışişleri Bakanı John Kerry Nisan ayı çarpışmalarından sonra bir çözüm konusunda Rus Dışişleri Bakanı Lavrov ile birlikte çaba harcamıştı. Kerry son gelişmeler karşısında, Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin barışa hazır olmadıklarını, bu yüzden çözümün ufukta görülmediğini söylemiştir.¹⁴ Aynı kanının Ruslarda da olduğu görülmektedir. Başkan Putin'in Yardımcısı Yuri Ushakov Karabağ Sorununun çözümü hakkında ülkesinin iyimser olmadığını, ancak bu konuda Erivan ve Baku ile çalışmaya devam edeceklerini belirtmiştir.¹⁵

Karabağ Sorununun çıkmaza girdiği bu dönemde Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un 14 Ekim 2016 tarihinde Türkiye'nin bu sorunun çözümünde olumlu bir rol oynayabileceğini söylemesi dikkatleri çekmiştir.¹⁶ Lavrov'un bu alanda Türkiye'ye uygun gördüğü rol Karabağ ablukasının kaldırılması ve bölgede ekonomik işbirliğinin sağlanmasıdır. Karabağ'a komşu olmayan ve bu bölgeyle ticareti de bulunmayan Türkiye'nin ablukanın kaldırılmasına ne gibi bir katkıda bulunacağı anlaşılmamıştır. Lavrov, ayrıca, Türkiye ve Ermenistan arasındaki anlaşmanın (Protokoller kastedilmektedir) Karabağ Sorununa değinmeden uygulanmasından memnunluk duyacaklarını söylemiş, Karabağ Sorununun çözümünün Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için çok önemli olacağını belirtmiştir.

Bu haliyle Türkiye'nin Minsk Grubu eş başkanı veya benzer bir statüde

14 "Armenian, Azeri Leaders Not Ready for Compromise", *RFE/RL*, 30 Eylül 2016.

15 "Putin's Aide: Moscow Not Optimistic About Karabakh Settlement", *APA.az*, 13 Ekim 2016.

16 "Lavrov Believes Turkey Can Play Positive Role in Nagorno Karabakh Settlement", *AzerTac*, 14 Ekim 2016.

olmadan Karabağ sorununa yardımının öngörüldüğü anlaşılmakta olup, bunun nasıl gerçekleşeceği belli değildir. Ancak kanımızca bu konuda önemli olan husus, Türkiye'nin nasıl yardımcı olacağı değil, Ermenistan'ın muhalefetine rağmen Rusya'nın Türkiye'nin katkıda bulunmasını istemesidir.

Ermenistan bu konuda tepkisini göstermekte gecikmemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Erivan resmi çevrelerinin, daha önce olduğu gibi, Türkiye'nin Karabağ Sorununun çözüm sürecinden uzak tutulması gerektiği düşüncesinde olduklarını belirtmiştir.¹⁷

Böylelikle, tüm gayretlere rağmen Karabağ Sorunun çözümü için bir ilerleme sağlanamamış ve Türkiye'nin bu çözüme ne gibi katkısı olacağı da anlaşılamamıştır.

Ermenistan Millet Meclisi Başkan Yardımcısı Edvard Şarmazanov, önümüzdeki dönemde Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının buluşmasının öngörülmediğini söylemek suretiyle¹⁸ kısa vadede bir gelişme olmayacağına işaret etmek istemiştir.

Minsk Grubu Eş Başkanları da Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarının AGİT'in 8-9 Aralık 2016 tarihinde Hamburg'da yapacağı yıllık toplantısı sırasında görüşmelerini sağlamaya çalışmaktadırlar.¹⁹

II- ALMANYA VE FRANSA'DA GELİŞMELER

İncelediğimiz dönem içinde, Alman Parlamentosunun 2 Haziran 2016 tarihinde Ermeni Soykırımını konusunda iki ülke ilişkilerine olumsuz etkiler yapan kararı ve Fransa'da Millet Meclisi ve Senato tarafından 14 Ekim 2016 tarihinde kabul edilen soykırımların inkârının cezalandırılmasına ilişkin bir kanun incelenmektedir.

A. ALMANYA

Dergimizin geçen sayılarında²⁰ değindiğimize üzere, Türkiye ile Almanya arasında Ermeni soykırımını iddiaları nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlık son

17 "Ermenistan Dışişleri: Türkiye'yi, Dağlık Karabağ Sorunu Çözüm Sürecinden Mümkün Olduğunca Uzak Tutmak Gerek", *News.am*, 14 Ekim 2016.

18 "Şarmazanov: Önümüzdeki Süreçte Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları Buluşması Gerçekleşmeyecek", *News.am*, 27 Ekim 2016.

19 "Les Ministres des Affaires Etrangères S'accusent Mutuellement", *Armenews*, 9 Kasım 2016.

20 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 54, ss. 14-26; Sayı 53, ss. 29-30; Sayı 51, ss. 147-152.

aylarda adeta bir krize dönüşmüş bulunmaktadır. Bunda, şüphesiz, git gide Almanya'ya hâkim olduğu görülen Türk ve İslam karşıtlığının rolü büyüktür. Ancak Alman siyasetçilerinin ülkeleriyle yıllardan beri ittifak bağları olan, gayet gelişmiş ekonomik ve ticaret ilişkileri yürüten, Alman vatandaşlığını seçen bir milyondan fazla Türkün anavatanı olan Türkiye ile bu kadar kötü ilişkiler içinde olunmasını ve ayrıca 15 Temmuz darbecilerine ve bizzat kendilerinin yasakladığı PKK teröristlerine Almanya'nın kucak açmasını nasıl açıkladıkları bilinmemektedir. Ancak bu çelişkili ve haksız davranışların Türkiye-Almanya arasında geleneksel dostluk ve işbirliğini sonlandırmakta olduğu da görülmektedir.

Almanya'nın 15 Temmuz darbe girişimcilerinin bir kısmına sığınma hakkı tanıdığı, güya yasaklanmış olan PKK ve ayrıca DHKP'nin faaliyetine müsaade ettiği de görülmüştür. Bu davranışın, son yıllarda devamlı şikâyet edilen Türkiye Hükümetini zora sokmayı amaçlaması mümkündür.

Ermeni soykırım iddialarının Alman Meclisi tarafından 2 Haziran 2016 tarihinde yeniden tanınmasından sonra iki ülke arasındaki resmi ilişkiler kadar toplumsal ilişkilerde de bir gerileme görülmüştür. Almanya Türkiye'ye karşı insan haklarına saygı ve demokrasinin korunması gibi idealist gerekçeler ileri sürerken, gerçekte ayrımcılık ve kendi uyuğunda olsa bile yabancıları öteleme sonucunu veren bir politika izlemeye başlamıştır. Bir misal vermek gerekirse, Almanya'da alışılmışın dışında güncel siyasete karışan, "Ermeni Soykırımı"

iddialarını açıkça destekleyen ve bu nedenle de Türkiye-Almanya arasında gerginliklere yol açan²¹ Cumhurbaşkanı Joachim Gauck'un bu kez mahkeme kararıyla mahkûm olmuş sonra Almanya'ya kaçmış bir Türk gazetecisini televizyon kameralarının önünde kabul etmiş, onu kutlamış ve Türkiye'deki gelişmelerden kaygı duyduğunu belirtmiştir.²² Bu olay, yargılama süreci bitmediği de dikkate alınır, Türkiye adalet mekanizmasına saygısızlığın ötesinde bir hakaret niteliği taşımaktadır.

Diğer yandan Almanya'nın 15 Temmuz darbe girişimcilerinin bir kısmına sığınma hakkı tanıdığı, güya yasaklanmış olan PKK ve ayrıca DHKP'nin faaliyetine müsaade ettiği de görülmüştür. Bu davranışın, son yıllarda devamlı şikâyet edilen Türkiye Hükümetini zora sokmayı amaçlaması mümkündür. Diğer bir olasılık bu terör örgütlerine bazı tavizler vererek onların Almanya'da eylem yapmalarını önlemek olabilir.

21 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 51, ss. 149-152

22 "Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck Can Dündar'ı Kabul Etti", *Milliyet*, 7 Kasım 2016.

Basın haberlerine göre Alman Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Michael Roth, Die Welt gazetesine verdiği bir mülakatta Almanya'nın, Türkiye'de iktidar tarafından eziyet ve tehdit edilen kişilerle dayanışma içinde olduğunu, bu kişilerin Almanya'dan sığınma hakkı isteyebileceklerini söylemiştir.²³

PKK ve DHKP'nin faaliyetlerine izin verilmesi Dışişleri Bakanı Mevlut Çavuşoğlu'nun açık eleştirilerine neden olmuştur.²⁴ PKK ve DHKP'nin ağırlıklı olarak Almanya'da faaliyet göstermesinin tesadüf olmadığını ifade eden Çavuşoğlu, FETÖ teröristlerinin bir kısmının 15 Temmuz'dan sonra Almanya'ya gitmiş (ve kabul edilmiş) olmasına rağmen Türkiye'nin hala Almanya ile ikili ilişkilerini muhafaza ettiğini belirtmiştir. Bakan, Almanya'nın kendilerini birinci sınıf bir ülke, birinci sınıf bir demokrasi, Türkiye'yi ise ikinci sınıf olarak gördüğünü, oysa Türkiye'nin, bir ortak olarak eşit muamele görmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, olasılıkla Alman Dışişleri Bakanının Türkiye'ye yapmak istediği ziyareti kastederek, Alman yetkililerinin görüşmek için Ankara'daki resmi makamların uygun zamanlarını beklemeyi öğrenmeleri gerektiğini de ifade etmiştir.

Bu arada Alman basını Türkiye'ye karşı adeta bir karalama kampanyası başlatmıştır. Yerimiz müsait olmadığı için bu tür yazılardan sadece birine, Der Spiegel'in, Türkiye Özel Sayısı denebilecek, 13 Eylül 2016 tarihli sayısına değineceğiz. Bu sayının neler içerdiğini anlatabilmek için de Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in bu konuda bir soruya verdiği cevaptan yararlanacağız. Söz konusu cevap şudur:

SC-33, 14 Eylül 2016, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in Almanya'da Yayımlanan "Der Spiegel" Dergisinin 13 Eylül 2016 Tarihli "Türkiye Özel Sayısı" Hakkında Yöneltilen Bir Soruya Cevabı

"Almanya'da yayımlanan "Der Spiegel" dergisinin dün (13 Eylül 2016) dağıtılan ülkemizle ilgili özel sayısında oluşturulmaya çalışıldığı görülen imaj, bir süredir Avrupa'da bir kısım medya organlarının uzunca bir zamandan beri ülkemizi hedef alarak kamuoyundaki imajını yıpratmayı amaçlayan çarpık ve önyargılı zihniyetinin yeni bir tezahürünü oluşturmaktadır. Söz konusu özel sayının kapağının son derece tahrik edici, sadece Türkiye değil İslamiyet hakkında da olumsuz algı oluşturacak şekilde hazırlandığı dikkati çekmektedir. Kapakta, "Bir Ülke Özgürlüğünü Yitiriyor" alt-başlığına yer verilmesi, 15 Temmuz'da

23 "L'Allemagne Prête à Offrir L'asile aux Personnes Persécutées en Turquie", *Armenews*, 10 Kasım 2016.

24 "Turkish Foreign Minister Lashes Out at Germany over PKK", *Yeni Şafak*, 8 Kasım 2016.

Fetullahçı Terör Örgütü'nün (FETÖ) hain darbe teşebbüsü sırasında, Türk halkının yaşamı pahasına kahramanca verdiği demokrasi, özgürlük ve hukuk mücadelesini ısrarla görmezden gelme ve maksatlı biçimde çarpıtma çabasını ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde, halkın büyük desteğiyle demokratik olarak seçilmiş Sayın Cumhurbaşkanımızı farklı tanımlarla karalamaya yönelik çabaları da esefle kınıyoruz.

İslam dünyası için kutsal olan Kurban Bayramı sırasında yayınlanan derginin kapağında minarelerin ateşlenen füzeler olarak tasvir edilmesi saygınlık iddiasındaki bir yayının organının İslam karşıtlığı, yabancı düşmanlığı ve ayrımcılık söz konusu olduğunda sorumluluktan uzak bir yayının politikası izlediğinin, Almanya'da radikal akımlara kapılmadan, barışçı bir anlayışla ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlayan Türk toplumunun yanısıra, genel olarak İslam alemini de rencide etmekten, şiddet kültürüyle özdeşleştirmekten çekinmeyen esasen tiraj odaklı, Türkiye karşıtı yaklaşımının açık ve en son bir örneğidir.

Türkiye, sağduyu yoksunu ve çarpık zihniyetten beslenen çevrelerin tüm gayretlerine rağmen terörün, aşırıcılığın ve ayrımcılığın her türlü süyle meşru mücadelesini, hukuk devleti ilkeleri ve uluslararası yükümlülükleriyle uyum içinde kararlılıkla sürdürecektir, Türkiye karşıtı çevrelere hakkettikleri cevabı her zaman verecek, anayasal düzenini, demokratik kurumlarını ve hukukun üstünlüğünü savunmaya devam edecektir. Müttefik ve dostlarımız başta olmak üzere diğer ülkelerde kamuoyu oluşumuna etki eden medya kuruluşları ve çevreleri demokratik dünyanın temellerini oluşturan bu ilkelere riayet etmeye, Avrupa genelinde son dönemde yükselişte olan ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve Türkiye karşıtlığı akımlarının da etkisinde kalarak Avrupa kamuoyunun hafızasında olumsuz Türkiye algısını yerleştirmeye yönelik kötü niyetli ve çaresizlik içinde sürekli kendini tekrar eden çabalarına son vermeye çağırıyoruz.”

Der Spiegel Almanya'nın en etkili siyasi dergisidir. Genel olarak solcu çevrelerin görüşlerini yansıtmakta ve bu meyanda yıllardan beri Türkiye'yi her fırsatta yermeyi bir adet haline getirmiş bulunmaktadır. Söz konusu sayı bu alanda adeta rekor kırmış durumdadır. Ancak yakından izlendiğinde eleştirilerin insan hakları ve demokratik değerlerin korunmasından ziyade Almanya'ya gitgide hakim olan Türk, Türkiye ve İslamiyet karşıtı duygu ve düşüncelerden kaynaklandığı görülmektedir. Yazı, adeta bir hedef haline

getirilen Almanya'daki Türk toplumunun karşılaştığı ayrımcılık dâhil, birçok olumsuzluğu dikkate almamaktadır. Diğer yandan, asıl amacın, esasen çıkmazda bulunan, Türkiye'nin AB üyeliğini tamamen engellemek olması da mümkündür.

İncirlik'te Alman uçaklarının konuşlandırılması için verilen iznin kaldırılması endişesi ve İncirlik'in bu bölümünün Alman milletvekillerince ziyaret edilmesinin sağlanması amacıyla Almanya'nın Türkiye'ye yönelik bir yumuşama politikası izlemeye çalıştığı görülmüştür. Türkiye'nin buna cevabının ise Ermeni soykırımı iddialarına ilişkin Alman Meclisi kararının öneminin azaltılmasını için bir Alman Hükümet beyanının yapılması olmuştur.

Bu talebin Alman Hükümetini zora soktuğu, bir ara İncirlik'teki Alman uçaklarının başka bir ülkede konuşlandırılmasını dahi düşünüldüğü basın haberlerinden anlaşılmaktadır.²⁵ İki ülke arasında bazı temaslardan sonra Almanya'nın böyle bir beyanda bulunmayı kabul ettiği anlaşılmaktadır. 2 Eylül 2016 tarihinde Hükümet Sözcüsü Steffen Seibert tarafından yapılan beyana göre Alman Meclisi kararının hükümeti bağlayıcı bir niteliği bulunmamaktadır, ayrıca bu karar yasal bir belge değil siyasi bir beyan niteliği taşımamaktadır.

Başbakan Merkel ise söz konusu Meclis kararının özünü reddetmediğini söylemek suretiyle Meclis'te ve kamuoyunda kendisine yöneltilecek eleştirileri önlemeye çalışmıştır.²⁶

Meclis Kararının (hukuken) bağlayıcı olmadığı, yasal değil siyasi bir beyan olduğu esasen bilinen hususlardır. Ancak Türkiye'ye karşı büyük bir zafer kazanılmış havasına girmiş olan birçok Alman milletvekili için Meclis kararının hukuksal alanda bir değerinin bulunmadığının öğrenilmesi düş kırıklığı yaratmıştır.

Türkiye ile Almanya arasında sorun olan bir diğer olay, Alman, Türk ve Ermeni kökenli bir bestekâr olarak takdim edilen Marc Sinan adında bir kişinin Aghet (Ağıt) adını taşıyan ve soykırım iddialarını dile getirdiği belirtilen bir bestesinin geçen Nisan ayında Almanya'da icra edildikten sonra Kasım ayında Türkiye'de de çalınmasının istenmesidir.²⁷ Nisan ayında Almanya'daki icrası sırasında, Türk ve Türkler aleyhindeki içeriği nedeniyle eleştirilmiş bulunan Aghet'in

25 "Ankara Veut Que Berlin Se Dissocie de la Décision du Parlement Sur La Génocide des Arméniens", *Armenews*, 30 Ağustos 2016.

26 "Germany Says Armenian Genocide Resolution 'Non-Binding' After Reports Berlin Keen to 'Satisfy' Turkey", *Russia Today*, 2 Eylül 2016.

27 "Türkiye ve Almanya Arasında Yeni Bir Kriz Daha Kapıda", *Sputnik*, 14 Ekim 2016.

icrasına devam edilmesi karşısında Türkiye bu projeye destek veren Avrupa Birliği “Yaratıcı Avrupa” programından çekilmişti.

Normal koşullar altında Aghet’in Türkiye’de çalınmaması gerekirdi. Ancak Dresten Senfoni Orkestrasının 13 Kasım’da, İstanbul’da Alman Başkonsolosluğunda bu parçayı icra edeceği öğrenildi. Ayrıca bu konsere Cumhurbaşkanı Erdoğan, Başbakan Yıldırım, Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ve Kültür Bakanı Avcı da davet edilmişti. Burada önemli olan Türkiye Hükümetinin soykırım iddialarını kesinlikle kabul etmediği bilindiği halde en yüksek devlet yetkililerinin bu konsere davet edilerek, sanki onlara bir ders verilmek istenmesidir. Ayrıca, Türkiye’nin bu konseri iptal ettirmesi, bunun Alman basını tarafından demokrasiye aykırı bir hareket olarak ilân edilmesi ve böylece Türkiye aleyhine bir karalama kampanyası başlatılmasının hesaplandığı görülmektedir. Ancak bu hesap tutmadı. Alman Dışişleri Bakanlığı Türkiye-Almanya ilişkilerine, Alman Hükümetinin malı olan bir binada bir konser düzenlenmesiyle yeni bir kriz eklenmesini uygun bulmayarak konseri iptal etti. Bu konserin Ermenistan’da yapılacağı anlaşılmaktadır.²⁸

Almanya ifade özgürlüğüne özel önem veren bir ülke olarak bilinir. Bu genelde doğru olmakla beraber bazen Almanya veya Eyaletlerin politikasına uygun olmayan olaylarda ifade özgürlüğünün kısıtlandığı görülmektedir. Buna örnek olarak, Türkiye’yi de ilgilendiren üç olayı gösterebiliriz.

Almanya’daki Türklerin bir bölümü 15 Temmuz darbe teşebbüsünü protesto etmek üzere Köln şehrinde 31 Temmuz Pazar günü, 30.000 veya daha fazla kişinin katıldığı “Darbeye Karşı Demokrasi Mitingi” adını taşıyan bir gösteri düzenlemişlerdi. Bu gösteri sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın büyük bir ekrandan halka seslenmesi planlanmıştı. Ancak yerel güvenlik makamları Anayasa mahkemesine başvurarak Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın halka hitap etmesini engelleyen bir karar aldırılmışlardır. Bu görülmemiş hareket karşısında Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, bir açıklama yaparak “Geçmişte bölücü terör örgütünün eylem ve gösterilerine sessiz kalan makamların, darbe karşıtı bir demokrasi mitingini “şiddet olayları çıkabilir” gibi bir gerekçeyle zan altında bırakmaya ve engellemeye çalışması kabul edilemez. Güvenlik tedbirleri, demokrasi mitingini düzenleyenlere değil, terör örgütü yanlılarına ve demokrasi karşıtı provokatörlere karşı alınmalıdır.” demiştir.²⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın mesajı kürsüden okunmuş ve hiç bir şiddet hareketi olmamıştır.

28 “İstanbul’da iptal edilen Soykırım konseri Ermenistan’da yapılacak”, *Ermenihaber.am*, 7 Kasım 2016.

29 “Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Büyükelçi İbrahim Kalın’ın Köln’deki “Darbeye Karşı Demokrasi Mitingi” Açıklaması”, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 31 Temmuz 2016.
<http://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi-ozculugunden/1695/49842/cumhurbaskanligi-sozcusu-buyukelci-ibrahim-kalinin-kolindeki-darbeye-karsi-demokrasi-mitingi-aciklamasi.html> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

Ermeni Soykırım iddialarını kabul eden Alman Meclisi kararının mimarı Cem Özdemir ile Sevim Dağdelen'i internet aracılığı ile eleştiren iki Türk Berlin Mahkemesince 600 ve 700 Euro para cezasına çarptırılmışlardır. Ancak bu konuda Cem Özdemir aleyhine açılan bir dava düşürülmüştür.³⁰

Komedyen Jan Böhmermann 31 Mart 2016 tarihinde Alman ZDF kanalındaki bir programda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik hakaret ve küfür içeren bir şiir okumuştur. Türkiye bu konuda Almanya'ya nota vererek Böhmermann'ın Alman Ceza Yasası'nın yabancı devlet adamları ve diplomatik temsilcilerine yönelik hakaretlerin cezalandırılmasını öngören 103. maddesi uyarınca yargılanmasını talep etmiştir. Alman hükümetinin bu talebi kabul edilmesiyle beraber Mainz Savcılığı Böhmermann hakkında soruşturma başlatmış ancak savcılık 4 Ekim tarihinde takipsizlik kararı vermiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın avukatının takipsizlik kararına yaptığı itiraz ise 14 Ekim'de Koblenz Başsavcılığı tarafından reddedilmiştir.³¹

Görüldüğü üzere, Almanya'da ifade özgürlüğü resmi makamların uygun gördüğü şekilde uygulanmaktadır. Bir Cumhurbaşkanı'nın konuşmasına engel olunurken, Türk asıllı milletvekillerini eleştiren kişiler para cezasına çarptırılmakta, yabancı devlet adamlarına hakaret cezaya tabiyken, takipsizlik kararı verilebilmektedir.

B- FRANSA

Fransa'da Ermeni soykırımı iddialarını reddedenlerin cezalandırılmasını sağlayacak bir kanunun kabul edilmesi konusunda, bu ülkedeki Ermenilerin, Cumhurbaşkanı François Hollande tarafından desteklenen çabaları hakkında geçen sayılarımızda ayrıntılı bilgi vermiştik.³²

Bu tür bir kanunun kabul edilmesinin önündeki en büyük engel Fransız Anayasa Konseyi'nin almış olduğu bazı kararlardır. Bilindiği gibi, Konsey bu nitelikteki bir kanunu, ifade özgürlüğüne aykırı bularak 2012 yılında iptal etmişti.³³ Diğer yandan Konsey, Ermeni Sorunuyla ilgili olmayan bir dava için kabul ettiği 8 Ocak 2016 tarihli bir kararında, bir olayın veya fiillerin soykırım olup olmadığına sadece yetkili mahkemelerin karar verebileceğini bildirmişti. Hakkında böyle bir mahkeme kararı bulunmayan 1915 olaylarının soykırım

30 "Milletvekillerine Karşı Nefret Mesajına Ceza", *Deutsche Welle Türkçe*, 3 Kasım 2016.

31 "Başsavcılık Erdoğan'ın İtirazını Reddetti", *Deutsche Welle Türkçe*, 14 Ekim 2016.

32 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 51, ss. 132-137; Sayı 53, ss. 33-36; Sayı 54, ss. 26-28

33 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 42, ss. 46-59.

olarak kabul edilmesi ve dolayısıyla da “inkârcı” kişilerin cezalandırılması Konsey’in bu kararından sonra adeta imkânsız hale gelmişti.³⁴

Diğer yandan Fransa’da, Yahudi Holokostunun aksine, Ermeni soykırımı iddialarını sistemli bir şekilde inkâr eden, küçümseyen veya sıradanlaştıran kişiler adeta olmadığından yukarıda anlattığımız nitelikte bir kanuna ihtiyaç da yoktur. Fransız Ermenilerinin bu konudaki ısrarı, bu tür bir kanunun kabul edilmesi için çaba göstererek, asimilasyon yoluyla kaybetmekte oldukları Ermeni kimliğini daha bir süre için olsun muhafaza etmek ve Fransa ile

Türkiye arasında esasen sorunlu ilişkilere bir yenisini ekleyerek Türkiye’yi zora sokmaya çalışmaktan ileri gelmektedir.

Fransız Ermenilerinin bu konudaki ısrarı, bu tür bir kanunun kabul edilmesi için çaba göstererek, asimilasyon yoluyla kaybetmekte oldukları Ermeni kimliğini daha bir süre için olsun muhafaza etmek ve Fransa ile Türkiye arasında esasen sorunlu ilişkilere bir yenisini ekleyerek Türkiye’yi zora sokmaya çalışmaktan ileri gelmektedir.

Başkan Hollande’ın talimatıyla Fransız Hükümeti, Anayasa Konseyi eski Başkanı Jean-Paul Costa’nın da yardımıyla, Anayasa Konseyinin itiraz etmeyeceğini ümit edilen bir tasarı hazırlayarak Millet Meclisine sunmuştur. Bu tasarı 27 Haziran 2016 tarihinde, sadece 21 kişinin bulunduğu bir oturumda, oybirliğiyle Meclis tarafından kabul edilmiştir.

Genel olarak soykırımlara değinilen bu tasarıda Ermeni soykırımından bahis yoktur. Eğer Ermeni soykırımını inkâr ettiği için

kişilerin cezalandırılması gerekecekse her şeyden önce 1915 olaylarının soykırım olduğunun tanımlanması gerekecektir ki bunun içinde milli veya ulusal bir mahkeme kararı gerekecektir. Oysa böyle bir karar yoktur.

Konuyu yakından izleyen Türkiye Dışişleri Bakanlığı 6 Temmuz 2016 tarihinde yaptığı bir açıklamada, tasarının mevcut haliyle yasalastığı takdirde ifade özgürlüğünün sınırlandırılması riskini doğurabileceğini bildirmiştir.³⁵

Fransız Ermenileri bu tasarının Millet Meclis tarafından kabulüne değişik tepki göstermişlerdir. Bu konuyu yakından takip edip François Hollande ile temasları yürüten Fransa’daki Ermeni Örgütleri Koordinasyon Konseyi (CCAF = Conseil de Coordination des Organisations Arméniennes de France) söz konusu tasarının kabul edilmesinin Cumhurbaşkanı Hollande’ın vaatlerine uygun

34 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, ss. 33-36.

35 *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 54, ss. 26-28.

olduğunu bildirmiştir.³⁶ Buna karşılık Fransa’da rağbet gören bir internet haber ajansı olan Collectif VAN, bu tasarının Başkan Hollande ve Hükümetinin gösterişli beyanlarda bulunmalarına rağmen dört yıldan beri beklenen tasarı olmadığını ileri sürerek düş kırıklığını dile getirmiştir.³⁷ Fransa’da yayınlanan aylık Nouvelles d’Arménie Dergisinin idarecisi, ASALA’nın eski sözcüsü Ara Toranian ise bu tasarının “Ermeni soykırımı” kurbanlarına, Yahudi, Rwanda ve Srebrenica kurbanlarına nazaran daha az koruma sağladığını yazmıştır.³⁸ Aradaki fark, Ermeni tehcirinin, Yahudi, Rwanda ve Bosna soykırımlarının aksine, bir mahkeme tarafından kabul edilmemiş olmasıdır.

Bu tasarının kanunlaşması için Fransa Senatosu tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Tasarı Senatoya gönderildiğinde bazı senatorlerin kurduğu özel bir grup, Fransız ceza mevzuatına bir yenilik getirmemesi ve ceza hukukuyla bağdaşmayan muğlak unsurlar içermesi nedeniyle Meclisten gelen metnin “cezalandırma” bölümünü iptal etmiştir.³⁹ Ancak Senato Genel Kurulu bunu dikkate almamış ve bazı eklemeler yaparak tasarıyı 14 Ekim 2016 tarihinde 156’ya karşı 146 oyla kabul etmiştir.⁴⁰

Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu konuda “Soruya Cevap” şeklinde şu açıklamayı yapmıştır:

SC-38, 15 Ekim 2016, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç’in Fransa Senatosu’nda Gündeme Gelen “Basın Özgürlüğü Kanununa” İlişkin Değişiklik Önerisi Hakkındaki Bir Soruya Cevabı

6 Temmuz 2016 tarihinde Fransız Ulusal Meclisi’nde kabul edilen, savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçunun inkarının belirli koşullar altında cezalandırılmasına yönelik yasa değişikliği önerisi, Eylül ayında Fransız Senatosu bünyesinde kurulan Özel Komisyon tarafından yasa tekniğine aykırı olduğu için tasarı metninden çıkartılmış, ancak, Senato Genel Kurulu’nun 14 Ekim 2016 tarihli oturumunda yapılan oylamada 146’ya karşı 156 oyla yeniden tasarıya eklenmiştir.

36 “Soutien au Projet de Loi Pénalisant le Négationnisme”, CCAF, 29 Haziran 2016, <http://www.ccaf.info/item.php?r=0&id=675> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

37 “Loi Anti-négationniste: Le Changement, c’est du Vent?”, Collectif VAN, 29 Haziran 2016.

38 Ara Toranian, “Pénalisation du Négationnisme du Génocide Arménien: le Retour”, La Regle Du Jeu, 4 Temmuz 2016.

39 “Une Commission du Sénat Supprime L’article sur la Pénalisation du Négationnisme”, Armenews, 16 Eylül 2016.

40 Söz konusu yasanın gerekçesi ve içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler için Sayın Pulat Tacar’ın Dergimizin bu sayısında yayınlanan “Fransa’nın Soykırımı Suçunun İnkârını Cezalandırma Yasasının Gerekçesine Yüklenen Virüs” başlıklı yazısına bakılabilir.

Söz konusu düzenlemede, kimi çevrelerce öne sürülenin aksine, 1915 olaylarına dair bir atıf bulunmamaktadır. Kaldı ki, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadına göre, 1915 olayları meşru bir tartışma konusu olup ifade özgürlüğünün korunması altındadır. Keza, 1915 olaylarıyla ilgili olarak Fransa'da daha önce kabul edilmiş bir inkar yasasının, ifade özgürlüğüne aykırı olması ve parlamentoların yasama yetkisiyle bağdaşmaması nedeniyle Fransız Anayasa Konseyi tarafından 2012 yılında iptal edildiği hatırlanacaktır.

Öte yandan, Fransız Senatosundaki Özel Komisyon tarafından, Fransız ceza mevzuatına bir yenilik getirmemesi ve ceza hukukuyla bağdaşmayan muğlak unsurlar içermesi nedeniyle yasa tekniğine aykırı görülen söz konusu yeni düzenleme de, ifade özgürlüğünün hukuka aykırı şekilde sınırlanması riskini doğurabilecektir.

Hukuk ve ifade özgürlüğü açısından sorunlu bu yeni düzenlemenin, Fransa'da 2017 yılında düzenlenecek seçimler öncesinde gündeme getirilmesi, konunun hukuktan ziyade iç politika saikleriyle ele alındığını ve bu düzenleme sayesinde seçimlerde sağlanması hedeflenen siyasi rantın hukukun ve evrensel değerlerin önünde tutulduğunu göstermektedir.

Henüz yasalaşmamış olan bu düzenlemeyle ilgili olarak önümüzdeki dönemde işleyecek süreçleri de yakından takip edeceğiz.

Senato, Millet Meclisinden gelen tasarıyı değiştirerek kabul ettiği için, Senato ve Meclis üyelerinden oluşan bir komitenin tek bir metin üzerinde anlaşması gerekmektedir. Daha sonra bu metnin, tasarının ilk sahibi olan Millet Meclisince oylanması gerektiği anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanı'nın bu metni imzalamasından sonra tasarı kanun haline gelecektir. Ancak 60 milletvekili veya 60 senatörün bu kanunu, Anayasa'ya uygun olmadığı gerekçesiyle iptali için Anayasa Konseyine götürme hakkı bulunmaktadır. Tasarı aleyhinde oy kullanan 146 senatörün bu yola başvurmaları olasıdır.

Sonuç olarak, tüm çabalara ve bizzat Cumhurbaşkanı'nın desteğine rağmen, Ermenilerin istediği gibi, "Ermeni soykırımı" olmadığını beyan edenlerin, başkaca bir gerekçeye lüzum olmadan, 40.000 Euro ve bir yıl hapisle cezalandırılmasını öngören bir yasanın Fransa'da kabul edilmemiş olduğu görülmektedir.

III - SOYKIRIM İDDİALARI VE SİNEMA

Ermeni soykırım iddialarının kamuoyları tarafından öğrenilmesi ve benimsenmesinde sinemadan yararlanılması önem taşımaktadır.

Nitekim bu alanda daha sinemanın emeklediği bir dönemde, 1918 yılında, bir propaganda filmi çekilmiş,⁴¹ ancak ABD Ermeni çevreleri dışında bir etkisi olmamış ve sonra da unutulmuştur.

Ermenistan'ın büyük bir devlet kurma hayalleri gerçekleşmemiş, Ermenistan Cumhuriyetinin Sovyetler Birliği'ne katılarak ortadan kalkmış olması soykırım iddialarının sinemada ele alınmasını engellemiştir. Maddi olanakları iyi olan bazı Amerikalı Ermeniler tehcir hakkında bir film yapılması için çaba göstermişler, o yıllarda yayınlanan ve “çok satılanlar” listesine giren Franz Werfel'in “Musa Dağında Kırk Gün” kitabından esinlenerek bir film yapılmasına çalışılmış, ancak Washington'daki Türkiye Büyükelçisi Münir Ertegün'ün çabaları ve ABD Dışişleri Bakanlığının Türkiye ile olan ilişkileri dikkate alan tutumu nedeniyle o yıllarda bu başarılamamıştır.⁴² Buna rağmen Ermeniler bu konuda uğraşmaya devam etmişler ve yıllar sonra, 1982'de Sarky Mouradian adında bir Ermeni bu filmi yapabilmiş,⁴³ ancak hiç dikkat çekememiştir. Bu başarısızlıktan sonra da Ermenilerin “Musa Dağ” tutkusu devam etmiş, başrolünü Silvester Stallone veya Mel Gibson'un oynayacağı bir film yapılacağına dair haberler çıkmış, bu filmi sinema alanında büyük yatırımları bulunan Ermeni asıllı milyarder Kirk Kerkorian'ın finanse edeceği iddia edilmiştir. En sonunda, aşağıda anlatacağımız gibi, ölümünden kısa süre önce Kerkorian başka bir “soykırım” filmine para yatırmıştır.

Siyasi bir konuda ve özellikle taraflardan sadece birinin görüşlerini yansıtan, diğer tarafı ağır bir şekilde suçlayan filmlerin, militanlar hariç, kamuoyu tarafından beğenilmesi zordur. Ayrıca uzun metrajlı filmler çok pahalıya mal olmakta, finanse eden yatırımcılar da en azından zarar etmemeyi garanti altına almaya çalışmaktadır. Bu olgular uzun yıllar Ermeni soykırım iddialarını konu alan uzun metrajlı bir film yapılmasını önlemiştir.

Buna karşın, bütçesi düşük olan belgesel filmler yapmak çok daha kolaydır. Ancak bu tür filmler için sorun izleyici bulabilmektir. Sinema salonları genelde bu filmleri kabul etmemekte, televizyonlar ise pek izleyicisi olmayan saatlere koymaktadır. Sonunda sadece belgeseller, okullar, dernekler ve siyasi parti salonları gibi, fazla izleyicisi olmayan yerlerde gösterilebilmektedir. Bu

41 The Ravished Armenia

42 Edward Minasian, *Musa Dagh*, Nashville, TN.: Cold Tree Press, 2007.

43 a.g.e

sakıncasına rağmen, Ermenilerin, başta A.B.D. ve Fransa olmak üzere, yıllardan beri bu belgeselleri ürettikleri, tehcirin yüzüncü yılı münasebetiyle bunların sayısının daha da arttığı, Ermeni veya yandaş basından anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda, teknik yetersizlikler nedeniyle, savaş yıllarına ilişkin görsel malzeme temin etmenin güçlüğü dikkate alındığında, bu belgesellerin ne derecede gerçeği yansıttığı bilinmemektedir. Mesela Alman Subayı T. Wegener'in o yıllarda çektiği ve Ermenileri gösterdiğini iddia ettiği fotoğrafların, kıyafetlerindeki benzerlik nedeniyle Müslümanlara mı Ermenilerse mi ait olduğu anlaşılammakta, bu nedenle de fotoğrafların doğruluğundan kuşku duyulmaktadır. Sonuç olarak sayılarının fazlalığına rağmen “soykırım” veya tehcir belgesellerinin kamuoylarını etkilediğini söylemek zordur.

Tespitlerimize göre, tehciri (kısmen) konu alan ilk uzun metrajlı film, Ermeni asıllı Fransız rejisör Henri Verneuil'in (Aşot Malakyan) 1992 yılında gösterime giren *Mayrig* (Anne) filmidir. Sadece başlangıcında Ermeni tehcirine ve dolayısıyla soykırım iddialarına yer veren bu filmin geri kalan bölümü rejisörün anne ve babasının Fransa'da bir yaşam kurma çabalarını anlatmaktadır. Sosyal içeriği nedeniyle beğenilmiş olan bu film halen zaman zaman televizyonlarda gösterilmektedir.

Tamamen soykırım iddialarını ele alan ilk film ise Ermeni asıllı Kanadalı rejisör Atom Egoyan'ın 2002 tarihli “*Ararat*” (Ağrı Dağı) filmidir. Yoğun bir tanıtım kampanyası nedeniyle gösterime girmeden önce hakkında çok yazılmış olan bu film, bazı Ermeniler hariç, seyirciler tarafından beğenilmemiştir. Senaryosunu bizzat Egoyan'ın yazdığı bu filmin beğenilmemesinin nedeni, film içinde film çekilmesi, hangi zamanda bulunulduğunun belli olmaması, bazı diyaloglarda ne demek istendiğinin anlaşılmmasıdır.⁴⁴ Filmde Ermenilere uygulandığı iddia edilen zulme ait birçok sahne vardır. Ancak bunlar dahi, yaklaşık 15 milyon dolara mal olmuş bu filmi zarar etmekten kurtaramamıştır.

Beş yıl sonra, 2007'de, tanınmış rejisör kardeşler Paolo ve Vittorio Taviani, Ermeni asıllı bir İtalyan yazar olan Antonia Arslan'ın “soykırım” konusunu ele aldığı ve İtalyan PEN ödülünü kazanmış “*La masseria delle Allodole*” (Tarla Kuşu Çiftliği) kitabını aynı başlıkla bir film haline getirmişlerdir. İngilizce “*The Lark Farm*” başlığı ile gösterilen film bir Türk ve bir Ermeninin

44 “*Ararat*” filmi çevrildiği yıllarda Dergimiz tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, ss. 8-9; Sayı 9, s. 20; Sayı 12-13, s. 28; Sayı 21-22, s. 16.

Söz konusu film bir kitaba da konu olmuştur. Bkz. Sedat Laçiner, *Ararat, Sanatsal Ermeni Propagandası*, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2002, (Bu kitabın İngilizce çevirisi: Sedat Laçiner, *Art and Armenian Propaganda – Ararat as a Study Case*, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2002)

aşkı çerçevesinde “soykırım” konusunu işlemeye çalışmaktadır. 10 milyon Euro bütçesi olan bu film, rejisörlerin şöhretine rağmen, olasılıkla içerdiği gereksiz vahşet ve zulüm sahneleri nedeniyle gerektiği kadar seyirci çekememiş ve zarar etmiştir.⁴⁵ Bir Türk gazetecisinin bu filmi gördükten sonra “bu tarla kuşu uçmuyor” diye yazması durumu iyi özetlemektedir.⁴⁶

“Ararat” ve “Tarla Kuşu” filmlerinin başarısızlığı nedeniyle olsa gerek, on yıl kadar “soykırım” konusunu ele alan uzun metrajlı bir film çekilmemiştir. Ancak Tehcirin 100. Yılı’nın çok gösterişli bir şekilde anılması böyle bir filmin yapılmasını adeta kaçınılmaz kılmış ve sonunda bir değil üç film yapılmıştır. Bunlar Türk asıllı Alman vatandaşı Fatih Akın’ın “The Cut” (Kesik), Ermeni asıllı Fransız Robert Guédiguian’ın “Une Histoire de Fou” (Deli bir Hikâye) ve İngiliz rejisör Terry George’un ABD’de çektiği ve henüz gösterime girmemiş olan “The Promise” (Vaat) filmleridir.

avim

Fatih Akın’ın bir “soykırım” filmini çevirmek için seçilmesinin başlıca nedeninin Türk asıllı olması olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda, herhalde daha inandırıcı olacağı düşüncesiyle, Ermeni görüşlerinin Türkler veya Türk asıllı yabancılar tarafından savunulmasının çok örneği vardır. Siyasi alanda ise Alman Yeşiller Partisinde milletvekili Cem Özdemir bu görevi başarıyla sürdürmektedir.

Basına verdiği çeşitli mülakatlardan Akın’ın “soykırım” konusunda aynen Ermeniler gibi düşündüğü anlaşılmaktadır. Durum böyle olunca da bu filmin insani ilişkileri değil siyasi görüş ve inanışları yansıtması kaçınılmaz olmaktadır. Adı geçen bir mülakatında sarf ettiği “Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşına girdiğinde bütün azınlıkları düşman ilân etti” ve “1000’lerde Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle, Ermenilerle karşılaşmasıyla başlamak gerekiyor aslında soykırımı anlatmaya” gibi sözleri,⁴⁷ kendisinin tarih bilgisinin hemen hiç olmadığını, ancak bilmediği bir konuda, üstelik senaryosunu da yazarak, bir film çekmekte sakınca görmediğini ortaya koymaktadır.

45 “The Lark Farm” filmi de gösteriliği yıllarda Dergimizde incelenmiştir. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 23–24, ss. 56-58; Sayı 25, s. 11.

46 Yasemin Sim Esmen, “This Lark Cannot Fly”, *Turkish Daily News*, 17 Şubat 2007.

47 Gülcan Tezcan, “1915’i Diasporadan Okumak ya da ‘Kesik’”, *Star*, 13 Aralık 2014.

“Kesik”, 2014 yılı Aralık ayında, 18 yaşından büyüklere gösterilmesi kaydı dışında, bir engelle karşılaşmadan Türkiye’de gösterilmiş, ancak Ermeni görüşleri yanlılarının çoğunluğu dâhil olmak üzere pek beğenilmemiştir. İlginç olan husus, filmle ilgili tartışmaların “soykırım” konusu üzerinde değil, filmin sinema yönünden değeri üzerinden yapılması ve filmin bu yönden yetersiz görülmesidir. Filmin en fazla izlenmesinin beklendiği birinci haftada seyirci sayısı toplam 5051’kişi olmuştur. Bazı salonlarda sadece 10 seyirci bulunmuştur. Bir yazar, bir yandan “Kesik”in aslında kötü bir film olmadığını yazarken, birkaç yerde sıklıkla “whatsapp”ına baktığını itiraf etmiştir.⁴⁸

“Kesik” Türkiye’ye gelmeden önce gösterildiği diğer ülkelerde de beğenilmemiştir. Akın, daha Eylül ayında verdiği bir mülakatta,⁴⁹ filmin Batı’da beklediği başarıyı yakalayamadığını, bununla yüzleşmesi gerektiğini söylemiştir.

Bizzat Fatih Akın’ın kabul ettiği bu başarısızlığını hafifletmek için Ermeni çevreleri çaba harcamışlar, özellikle Ermenilerin güçlü olduğu Fransa’da filmin yaygın bir şekilde gösterilmesine çalışmışlar, her ne kadar ABD ve Kanada’da da aynı gayret görüldüyse de, “Kesik” buralarda da fazla iş yapamamıştır. “Kesik” Ermenistan’da da gösterilmiş, Fatih Akın bu vesileyle Erivan’da gitmiş, soykırım anıtını ziyaret etmiş, mülakatlar vermiş, ancak bir Ermeni yazarın da dediği gibi “Ermenistan ‘Kesik’e mesafeli” kalmıştır.⁵⁰ Filmin gösterimine, Başkan Sarkisyan, Baş Patrik Karekin II ve “Ermeni Soykırımı 100. Yılı Etkinliklerinin Koordinasyonu Devlet Komisyonu üyeleri de katılmışlar,⁵¹ böylelikle “Kesik” Ermenistan’dan resmi destek de almış, ama bu da filmin ilgi çekmesine yetmemiştir.

“Kesik” Fatih Akın’ın kariyerini de etkilemiştir. Bu yılın Eylül ayında verdiği bir mülakatta,⁵² yeni filmi “Tschick” için para bulmakta zorlandığını, bunun mutlaka “Kesik” filminin maddi başarısızlığıyla ilgisi olduğunu, daha önce her maddi desteği alırken birden başarısız bir yönetmen olduğunu, kendisiyle çalışanların parasını ödemesi gerektiğini, ailesini geçindirmek zorunda olduğunu, gerekirse banka bile soyabileceğini, ancak o noktaya henüz gelmediğini söylemiştir.

48 Ömer Baştürk, “‘The Cut’a Dair Kesik, Kesik İzlenimler”, *Hürriyet*, 5 Aralık 2014.

49 “Ben Bu Filmi Soykırımı Anlatmak İçin Yapmadım”, *Milliyet*, Kasım 2014.

50 “Ermenistan ‘the Cut’a Mesafeli”, *AGOS*, 4 Şubat 2015.

51 “Serzh Sargsyan Attends Premiere of Turkish Film Director Fatih Akın’s Movie ‘The Cut’”, *President of the Republic of Armenia Press Release*, 30 Ocak 2015. <http://www.president.am/en/press-release/item/2015/01/30/President-Serzh-Sargsyan-film-Armenian-Genocide/> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

52 “Fatih Akın: Gerekirse Banka Bile Soyarım”, *Hürriyet*, 14 Eylül 2016.

Fatih Akın'ın "Ermeni Soykırımı" konusunda bir film yapmaya karar vermesinin altında, son yıllarda Almanya'da adeta bir moda haline gelmiş olan "Ermeni Soykırımı" konusuna eğilmesi için, bazı siyasi çevrelerden gelen telkinlere uyması bulunmaktadır. Ancak, hemen hiç bilmediği bir konuda, üstelik senaryosunu da yazarak yaptığı film başarılı olamamış, bu da kariyerini dahi tehdit eden bir nitelik kazanmıştır.

Fransa'da oldukça tanınmış ancak "soykırım" konusunda pek aktif olmayan Ermeni asıllı rejisör Robert Guédiguian, herhâlde bu ülkedeki Ermenilerden gelen talepleri dikkate alarak, "Une Histoire de Fou" (Çılgın Bir Hikâye) başlığını taşıyan bir film yapmıştır. Film Talat Paşa'nın Tehlirian tarafından öldürülmesi ile başlamakta, 1970'lerde Paris'te Türkiye Büyükelçisinin otomobilinin bombalanması ile devam etmekte ve bu olay sırasında yaralanıp sakat kalan bir Fransız'ın zamanla Ermeni görüşlerini benimseyerek onların sözcülüğünü yaptığı anlatılmaktadır. Film Fransa Ermenileri tarafından çok beğenilmiş, kamuoyunda ise orta derecede denebilecek bir ilgi uyandırmıştır. Kanımızca bu film, Talat Paşa'nın katili Tehlirian'ın Alman Mahkemesince beraat ettirilmesi, Ermeniler tarafından yaralanan bir kişinin Ermenilerin sözcülüğü yapması gibi dolaylı mesajlarla "soykırım" iddialarında Ermenilerin haklı olduğunu izleyicilere telkin etmeye çalışmaktadır.

Fatih Akın'ın "Ermeni Soykırımı" konusunda bir film yapmaya karar vermesinin altında, son yıllarda Almanya'da adeta bir moda haline gelmiş olan "Ermeni Soykırımı" konusuna eğilmesi için, bazı siyasi çevrelerden gelen telkinlere uyması bulunmaktadır.

Tehcirin 100. Yılı münasebetiyle A.B.D.'de hemen her alanda gösterişli anma törenleri ve diğer etkinlikler düzenlenirken bunlar arasında uzun metrajlı bir filmin bulunmaması, ayrıca Amerikan film endüstrisinin en önemli kişilerinden olan ve çeşitli alanlarda Ermenistan'a yaptığı yardımlarıyla tanınan Kirk Kerkorian'ın bu konuda sessiz kalması dikkat çekmekteydi. Kerkorian 15 Haziran 2015 tarihinde 98 yaşında öldü. Yaklaşık bir yıl sonra, Kerkorian tarafından kurtulmuş olan Survivor Pictures'in⁵³ "The Promise" (Vaat) başlığı altında Ermeni soykırım iddialarını ele alan bir filmi tamamladığına dair Amerikan Ermeni basınında haberler çıktı.⁵⁴ Bu filmin maliyeti, vergilerin ödenmesinden önce, 100 milyon dolardan fazlaydı ve bu haliyle Hollywood tarihinin en pahalı "bağımsız" filmleri arasında yer alıyordu ("bağımsız film"

53 Survivor Pictures "Hayatta Kalanlar Filmleri" olarak çevrilebilir. 'Hayatta kalan' deyimiyse tehirden kurtulan Ermenilerin kastedilmiş olması mümkündür.

54 "'The Promise' Close to Fall Release Date", *Asbarez*, 15 Haziran 2016; "'The Promise' Caught Up in Genocide Denial Maelstrom", *Armenian Weekly*, 14 Eylül 2016.

deyimiyle büyük şirketlerce değil kişilerce finanse edilen filmler kastedilmektedir).⁵⁵

Söz konusu film’de Oscar’lı yıldız Christian Bale ile Oscar Isaac ve Charlotte Le Bon gibi tanınmış aktörler rol almış, rejisörlüğünü ise Academy Ödüllü Terry George yapmıştır. Kısaca, gerek bütçesi gerek oyuncu kadrosu bakımından film dikkatleri çekmiştir.

Filmin konusu ise, yukarıda değindiğimiz Taviani kardeşlerin “Tarla Kuşu Çiftliği” gibi bir aşk hikâyesidir. Filmin hikâyesine göre, Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşına girmesinden sonra Osmanlı toplumundaki göreceli barış yerini Hristiyan azınlıkların kitle halinde tutuklamalarına ve idamlara bırakmıştır. Bu arada film bu hareketlerin önceden planlandığını belirterek ortada bir soykırım olduğunu dolaylı olarak seyirciye anlatmaya çalışmaktadır. Tabii filmde Ermenilerin katledilmesi veya nehirlerde boğulması gibi Ermeni soykırım edebiyatının başlıca temaları da yer almaktadır. Filmde, ayrıca, bestekâr-papaz Komitas, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau, Talat ve Enver Paşalar da temsil edilmiştir.

Film ilk önce, Eylül ayında Kanada’da Toronto Film Festivalinde gösterilmiştir. IMDb adını taşıyan ve izleyicilerin filmler hakkında değerlendirme yapmalarına imkân veren bir internet sitesine göre, film hakkında görüş bildiren 86.553 kişinin yüzde 64’ü filmi beğenmediğini belirtmiş, beğenenler ise yüzde 35 civarında kalmıştır.⁵⁶ Bu durum, 100 milyon dolarlık bu film için ciddi sıkıntı yaratmış ve dağıtıcı şirket bulunamayacağından söz edilmeye başlanmıştır. Filmin yapımcılarından Eric Esrailian bu durumu bazı film şirketlerinin Türkiye ile iş bağları olmasına bağlamıştır.⁵⁷ ABD’de Taşnakların yan kuruluşu olan ANCA (Armenian National Committee of America) Ermeni soykırımını inkâr eden Türk taraftarı kişilerin böyle davranarak filmi baltaladıklarını öne sürmüştür.⁵⁸

Film Aralık ayında gösterime girecektir. O zaman Eylül ayındaki olumsuz değerlendirmelerin devam edip etmediği anlaşılacaktır. Kirk Kerkorian sayesinde kaynak sıkıntısı olmayan Survival Pictures’un büyük bir reklam kampanyası yaparak filme itibar kazandırmaya çalışması beklenebilir. Ancak Eylül ayında büyük sayıda seyircinin beğenmemiş olması bu film hakkında kamuoyundaki olumsuz tepkilerin, kısmen olsun süreceğini düşündürmektedir.

55 “Le Film Sur Le Génocide Arménien “The Promise” Dans Le Collimateur D’internauts Pro-Turcs”, *France 24*, 26 Ekim 2016.

56 “Le Film sur le Génocide Arménien Coté 55.105 Fois au Plus Bas Après Seulement Trois Projections”, *Armenews*, 5 Kasım 2016.

57 “Armenian Genocide Film ‘the Promise’ Faces Tough Road to Distribution”, *Variety*, 20 Ekim 2016.

58 “Pro-Turkish Deniers Trying to Undermine Armenian Genocide Film ‘The Promise’”, *Armradio*, 25 Ekim 2016.

KAYNAKÇA

“Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Büyükelçi İbrahim Kalın’ın Köln’deki “Darbeye Karşı Demokrasi Mitingi” Açıklaması”, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 31 Temmuz 2016.

<http://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi-ozculugunden/1695/49842/cumhurbaskanligi-sozcusu-buyukelci-ibrahim-kalinin-kolndeki-darbeye-karsi-demokrasi-mitingi-aciklamasi.html> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

Joint Statement of the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation, Secretary of State of the United States of America and State Secretary for Europe Affairs of France”, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 16 Mayıs 2016. <http://www.osce.org/mg/240316> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

“OSCE Chairperson Steinmeier Meets with Minsk Group Co-chairs, Discusses Results of St. Petersburg Summit of Presidents”, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 23 Haziran 2016.

<http://www.osce.org/cio/248281> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

“Serzh Sargsyan Attends Premiere of Turkish Film Director Fatih Akın’s Movie ‘The Cut’”, *President of the Republic of Armenia Press Release*, 30 Ocak 2015. <http://www.president.am/en/press-release/item/2015/01/30/President-Serzh-Sargsyan-film-Armenian-Genocide/> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

“Soutien au Projet de Loi Pénalisant le Négationnisme”, *CCAF*, 29 Haziran 2016, <http://www.ccaf.info/item.php?r=0&id=675> Erişim Tarihi: 24 Kasım 2016.

“Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck Can Dündar’ı Kabul Etti”, *Milliyet*, 7 Kasım 2016.

“Ankara Veut Que Berlin Se Dissocie de la Décision du Parlement Sur La Génocide des Arméniens”, *Armenews*, 30 Ağustos 2016.

Armenian, Azeri Leaders Not Ready for Compromise”, *RFE/RL*, 30 Eylül 2016.

“Armenia Committed to Reasonable Compromise on Karabakh, Says Sarkisian”, *RFE/RL*, 16 Eylül 2016.

“Armenian Genocide Film ‘the Promise’ Faces Tough Road to Distribution”, *Variety*, 20 Ekim 2016.

- “Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ için anlaştı”, *Milliyet*, 22 Haziran 2016.
- “Bakan Çavuşoğlu: Dağlık Karabağ Sorunu Azerbaycan-Türkiye-Rusya Üçlü Mekanizmasında Görüşülecek”, *Trend Haber Ajansı*, 10 Ağustos 2016.
- “Başsavcılık Erdoğan’ın İtirazını Reddetti”, *Deutsche Welle Türkçe*, 14 Ekim 2016.
- “Ben Bu Filmi Soykırımı Anlatmak İçin Yapmadım”, *Milliyet*, Kasım 2014.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Dağlık Karabağ Sorununda Gelişmeler Var”, *Trend Haber Ajansı*, 11 Ağustos 2016.
- “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Azerbaycan’da”, *Haberler.com*, 15 Temmuz 2016.
- “Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünden Çavuşoğlu’na tepki: Türkiye uzak dursun”, *Ermenihaber.am*, 26 Temmuz 2016.
- “Ermenistan Dışişleri: Türkiye’yi, Dağlık Karabağ Sorunu Çözüm Sürecinden Mümkün Olduğunca Uzak Tutmak Gerek”, *News.am*, 14 Ekim 2016.
- “Ermenistan ‘the Cut’a Mesafeli”, *AGOS*, 4 Şubat 2015.
- “Fatih Akın: Gerekirse Banka Bile Soyarım”, *Hürriyet*, 14 Eylül 2016.
- “Germany Says Armenian Genocide Resolution ‘Non-Binding’ After Reports Berlin Keen to ‘Satisfy’ Turkey”, *Russia Today*, 2 Eylül 2016.
- “Ilham Aliyev’s Solid, Tough Response to Armenian President’s Provocative Remarks”, *Trend News Agency*, 17 Eylül 2016.
- “İstanbul’da iptal edilen Soykırım konseri Ermenistan’da yapılacak”, *Ermenihaber.am*, 7 Kasım 2016.
- “Kalın: Rusya-Türkiye-Azerbaycan Mekanizması Karabağ Sorununun Çözüm Sürecine Katkı Sağlayacak”, *Trend Haber Ajansı*, 10 Ağustos 2016.
- “L’Allemagne Prête à Offrir L’asile aux Personnes Persécutées en Turquie”, *Armenews*, 10 Kasım 2016.
- “L’Arménie et Azerbaïdjan Plus Proches d’une Résolution Pacifiste d’Après La Russie”, *Armenews*, 13 Temmuz 2016.

- “L’Arménie Prête à un Compromis Raisonnable avec l’Azerbaïdjan, Selon S.Sarkissian”, *Armenews*, 18 Eylül 2016.
- “Lavrov Belives Turkey Can Play Positive Role in Nagorno Karabakh Settlement”, *AzerTac*, 14 Ekim 2016.
- “Le Film sur le Génocide Arménien Coté 55.105 Fois au Plus Bas Après Seulement Trois Projections”, *Armenews*, 5 Kasım 2016.
- “Le Film Sur Le Génocide Arménien “The Promise” Dans Le Collimateur D’internautes Pro-Turcs”, *France 24*, 26 Ekim 2016.
- “Les Ministres des Affaires Etrangères S’accusent Mutuellement”, *Armenews*, 9 Kasım 2016.
- “Loi Anti-négationniste: Le Changement, c’est du Vent?”, *Collectif VAN*, 29 Haziran 2016.
- “Milletvekillerine Karşı Nefret Mesajına Ceza“, *Deutsche Welle Türkçe*, 3 Kasım 2016.
- “Pro-Turkish Deniers Trying to Undermine Armenian Genocide Film ‘The Promise’”, *Armradio*, 25 Ekim 2016.
- “Putin’s Aide: Moscow Not Optimistic About Karabakh Settlement”, *APA.az*, 13 Ekim 2016.
- “Sharmazanov: Turkey Has Nothing to do in Karabakh Peace Process”, *News.am*, 11 Ağustos 2016.
- “Şarmazanov: Önümüzdeki Süreçte Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Buluşması Gerçekleşmeyecek”, *News.am*, 27 Ekim 2016.
- “‘The Promise’ Caught Up in Genocide Denial Maelstrom”, *Armenian Weekly*, 14 Eylül
- “‘The Promise’ Close to Fall Release Date”, *Asbarez*, 15 Haziran 2016.
- “Turkish Foreign Minister Lashes Out at Germany over PKK”, *Yeni Şafak*, 8 Kasım 2016.
- “Türkiye ve Almanya Arasında Yeni Bir Kriz Daha Kapıda”, *Sputnik*, 14 Ekim 2016.

“Une Commission du Sénat Supprime L’article sur la Pénalisation du Négationnisme”, *Armenews*, 16 Eylül 2016.

Baştürk, Ömer “‘The Cut’ a Dair Kesik, Kesik İzlenimler”, *Hürriyet*, 5 Aralık 2014.

Esmen, Yasemin Sim “This Lark Cannot Fly”, *Turkish Daily News*, 17 Şubat 2007.

Laçiner, Sedat *Ararat, Sanatsal Ermeni Propagandası, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2002.*

Minasian, Edward *Musa Dagh, Nashville, TN.: Cold Tree Press, 2007.*

Tezcan, Gülcan “1915’i Diasporadan Okumak ya da ‘Kesik’”, *Star*, 13 Aralık 2014.

Toranian, Ara “Pénalisation du Négationnisme du Génocide Arménien: le Retour”, *La Regle Du Jeu*, 4 Temmuz 2016.

FRANSA'NIN SOYKIRIMI SUÇUNUN İNKÂRINI CEZALANDIRMA YASASININ GEREKÇESİNE YÜKLENEN VİRÜS

(A VIRUS HIDDEN IN THE RATIONALE OF FRANCE'S
LAW CRIMINALIZING GENOCIDE DENIAL)

Pulat TACAR
Emekli Büyükelçi

Öz: Bu çalışma 13 Nisan 2016'da Fransa'da hükümet tarafından Yasama Meclisi'ne sunulan ve 1 Temmuz 2016'da kabul edilen Eşitlik ve Yurttaşlık yasasının bazı maddeleri ile Basın yasasının bir maddesini değiştiren yasa taslağının gerekçesini incelemektedir. Bu yeni yasa daha önce Fransa Anayasa Konseyi tarafından "Ermeni soykırımını inkar edenlerin cezalandırılmasına dair kanunu" anayasaya ve düşünceyi ifade özgürlüğüne aykırı olduğu gerekçesi ile iptal edilen kanunu canlandırma girişimi olarak Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande'ın girişimi AİHM başkanlığından emekli olmuş ünlü hukukçu Jean-Paul Costa'nın başkanlığında hazırlanmış bir yasadır. Yasa metninde Ermeni soykırımı terimine yer verilmemesine rağmen, bu yasa, Ermenistan Hükümeti ile Ermeni diasporası ve Fransız, Ermeni ve Türk medyaları tarafından "Fransa Ermeni soykırımının inkarını cezalandıran mevzuatı yeniden kabul etti" şeklinde tanıtılmıştır. Nitekim bu yorum, 2017'de yapılacak Başkanlık seçimlerinde Ermenilerin oylarını almak isteyen Fransız politikacıların bir girişimi olarak görülebilir. Bu yasa ile Fransız Hükümetinin, Fransa Anayasa Konseyinin daha önce verdiği iptal kararı by-pass edilmeye çalışılmış, bu ise yasanın gerekçesi üzerinden düzenlenmiştir. Görüleceği gibi Fransız hükümeti bu yasaya AB "Irkcılık ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele ve Soykırımı ile İnsanlığa Karşı Suçların İnkârının Cezalandırılmasına ilişkin Çerçeve Kararı"na uyum gerekçe gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: AİHM, Irkcılık ve Yabancı Düşmanlığıyla Mücadele Çerçeve Kararı, Francois Hollande, Ermeni soykırımı iddiaları, Fransa Anayasa Mahkemesi

Abstract: *This article examines the justification of draft law in France that was introduced to the Parliament by the Government on 13 April 2016 and accepted on 1 July 2016, and which changes some of the articles of the Equality and Citizenship law and one article of the Press law. This new law was President of France François Hollande's attempt to revive the "law about the penalization of those who deny the Armenian genocide" that was annulled by the Constitutional Court of France due to it being contrary to the Constitution and freedom of thought and expression, and was prepared by the famous jurist Jean-Paul Costa who had retired from being the President of the ECHR. Despite the fact that the text of the law gives no place to the term "Armenian genocide", this law was nevertheless presented by the Government of Armenia and the Armenian diaspora, and the French, Armenian and Turkish press as "France has again accepted a legislation that penalizes the denial of the Armenian genocide". Indeed, this presentation can be seen as an initiative by French politicians who seek to gather Armenians' votes during the presidential election to be held in 2017. Through this law, the French Government attempted to bypass the annulment verdict previously delivered by the Constitutional Court of France, and this was arranged through the justification of the law. As can be seen, the French Government has indicated that the justification of the law was about conformity with the EU "Framework Decision on Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia".*

Keywords: *ECHR, Framework Decision on Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia, Francois Hollande, Armenian genocide allegations, Constitutional Court of France*

I. GİRİŞ

Fransa Anayasa Konseyi, Fransız Parlamentosu tarafından 2012 Ocak ayında kabul edilen, “Ermeni soykırımını inkar edenlerin cezalandırılmasına dair kanunu” anayasaya ve düşünceyi ifade özgürlüğüne aykırı olduğu gerekçesi ile iptal etmişti. 2012 yılında seçilen Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande, benzer bir taslağı yeniden Parlamento gündemine taşıyacaklarını açıkladı; bu bağlamda, Fransa'nın, AB “İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele ve Soykırımı ile İnsanlığa Karşı Suçların İnkârının Cezalandırılmasına ilişkin Çerçeve Kararı”na uyum sağlama gerekçesi ile soykırımının inkarının cezalandırılmasına ilişkin bir mevzuat çıkarma bahanesini kullanmamayı düşündüğünün işaretini verdi. 2014 Ocak ayında Ankara'yı ziyaret eden Fransa Cumhurbaşkanı Hollande, Ermeni soykırımının Fransa'da yasa ile tanınmış bulunduğunu vurguladı, AB Çerçeve Kararına da atıfta bulunarak izleyecekleri yolu belli etti. Başkan François Hollande yeni yasanın hazırlanmasını AİHM başkanlığından emekli olmuş ünlü hukukçu Jean-Paul Costa'nın başkanlığında bir heyete tevdi etti. Bu heyetin hazırladığı taslak 13 Nisan 2016 tarihinde Hükümet tarafından yasama meclisine sunuldu.

Fransız Parlamentosu 1 Temmuz 2016 tarihinde Eşitlik ve Yurttaşlık yasının bazı maddeleri ile Basın yasının bir maddesini değiştiren bu yasa taslağını onayladı. Yasa 500 üyeli Fransa Parlamentosunun sadece 21 üyesinin katıldığı bir oturumda katılanların ittifakı ile kabul edildi. Az sayıda katılım siyasal ilginin zayıflığına ve sadece militanların bu davanın peşinde koştuklarına, diğer siyasetçilerin bıkkınlığına işaret etmektedir.

Fransız Senatosu da anılan yasayı 14 Ekim 2016 tarihinde kabul etti. Fransa Cumhurbaşkanı da yasayı onaylarsa, yasa yürürlüğe girecek.

Daha sonra yeterli sayıda parlamenter veya senatör Fransa Anayasa Konseyine başvurduğu takdirde, anılan Konsey -yeniden- yasanın Fransa Anayasasına uygun olup olmadığını inceleyecek ve kararını verecek.

Aşağıda sunulan yasa metninde **Ermeni soykırımı terimine yer verilmemesine** rağmen, bu yasa, Ermenistan Hükümeti ile Ermeni diasporası ile Fransız, Ermeni ve Türk medyaları tarafından “Fransa Ermeni soykırımının inkarını cezalandıran mevzuatı yeniden kabul etti” şeklinde tanıtıldı; bu yorum, gelecek yıl yapılacak Başkanlık seçimlerinde Ermenilerin oylarını almak isteyen Fransız politikacıların işine gelmekteydi. Fransız Hükümetinin, Fransa Anayasa Konseyinin iptal kararını by-pass etmeğe yönelik, hileli bir hukuksal düzenleme denediği de söylendi; bu yorumun nedeni ise, yasanın gerekçesi. Bu nedenle incelememize yasanın gerekçesini irdelemekle başlayalım:

II) 1 TEMMUZ 2016 TARİHLİ FRANSIZ YASASI

i) Yasanın gerekçesi

Anılan Fransız yasının gerekçe özeti, yasa metninin hemen altında yer alıyor. Böylece, açılacak bir davada yargıca gerekçeye uygun yorum yapma ve hüküm tesis etme olanağı sağlanmak isteniyor. Bu yasa iptal edilmesi talebiyle en az 60 parlamenter ya da senatör tarafından Fransa Anayasa Konseyine götürüldüğü takdirde, Fransa Hükümetinin yasanın -aşağıda ayrıntısı verilen- AB mevzuatına (Çerçeve Kararına) uyum sağlama zorunluğu gerekçesi ile çıkarıldığını vurgulayacaktır.

İncelediğimiz Fransız yasının gerekçesinde şu hususlar belirtiliyor:

*Ayrımcılıkla mücadele (Fransa) Hükümetinin önceliklerinden biridir; bu husus (Eşitlik ve Yurttaşlık yasa tasarısında Basın Yasası ile ilgili değişiklik öneren) yasa tasarısında yerini almıştır. Bu mücadele, soykırımı suçları ve kölelikle mücadele başta olmak üzere insanlığa karşı suçlar alanında yapılmaktadır. Bu suçların özelliği, zaman aşımına uğramamasıdır; suçlar, faileri hayatta olduğu sürece yargılanabilir ve suçların(var oldukları) tanınabilirler. **Yasa, ayrıca, bu suçların inkârı veya sıradanlaştırılması ile mücadele edilmesini öngörmektedir.**¹ **Varlığı yargı yoluyla tanınmış olan olayları reddeden (fr: contredit) veya nefret celbini, ya da şiddet kullanımını özendiren, ister soykırımı, ister köleleştirme ya da başka bir insanlığa karşı suçun varlığının yadsınması (fr: remise en cause) söylemi hoş görülemez.***

*Parlamento üyesi Victorin Lurel, taslak komisyonda görüşülürken önemli bir düzeltme yapmak istemiş, halen (Yahudi Kırımı) Shoah ile sınırlı olan insanlığa karşı suçların inkârının ya da sıradanlaştırılmasının, tüm insanlığa karşı suçları ve köleleştirmeyi içerecek biçimde genişletilmesini önermiştir. Hükümet bu görüşe katılmıştır ve girişimi desteklemektedir. Hükümet böylelikle, **duyarlı bir konuda, Anayasa Konseyinin 2012 yılında verdiği bir karara (uymakta); Danıştay'ın 2013 yılında verdiği görüşün de işaret ettiği veçhile, en uygun hukuksal güvence düzeyini sağlamak istemektedir. Bu değişiklik önergesinin amacı, komisyonda kabul olunan 38 madde yazımının düzeltilmesi ve açıklığa kavuşturularak hukuksal güvenin sağlanmasıdır. Böylece, basın yasınının 24. maddesi bağlamında, insanlığa karşı suçların savunulması kapsamına köleliği de ekleyerek***

1 Kimi sözcükler kalın harfle yazılmıştır; ayrıca yasa metninin daha iyi anlaşılması için parantez içinde eklemeler yapılmıştır.

*tamamlamaya, bunların inkârını cezalandırmayı sağlamaya yöneliktir. Amaç, inkâr suçunu ya da bu suçların sıradanlaştırılmasını, **hem anayasal gereklere hem de (Avrupa Birliğinin) “Ceza Yasaları Vasıtası ile Kimi Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı Biçimleri Mücadele Hakkındaki 28 Kasım 2008 tarihli 2008/913/JAI sayılı Çerçeve Kararının”** icaplarına göre daha iyi tanımlamaktır. Bu bağlamda iki varsayım öngörülmektedir: Bu suçlar;*

- *ya bir **uluslararası mahkemenin** kararına;*
- *ya da bir **Fransız mahkemesince**, 1559 sayılı yasanın Madde 38 (ter) çerçevesinde verilmiş olan ve bu suçların inkarının veya sıradanlaştırılmasının şiddet kullanımına ya da nefret celbime yönelik olarak işlenmesi durumunu saptayan bir karara konu teşkil edecektir.*

*Bugün sadece Shoah (Yahudi kırımı) cezalandırılmaktadır; bu yasa ise, **bir mahkeme tarafından tanınmaları halinde**, sınırlama getirilmeden, tüm insanlığa karşı suçların veya suçlarının inkârının cezalandırılmasına olanak sağlamaktadır. Böylece örneğin, Ruanda soykırımının inkârı cezalandırılabilir.*

*Ancak, bunun da ötesinde, daha geniş bağlamda,- eskiden vuku bulmuş olmaları nedeni ile **yargının karar vermesine imkân bulunmayan, ama tarihsel açıdan tanınmış** olan suçları ve bunların inkârı ya da sıradanlaştırılmasını, **nefret celbini ya da şiddet kullanılması sonucunu veren koşullarda** işlenmiş suçları ele almaya olanak tanıyacaktır.*

*Bu ikinci kategori, Fransa'nın varlığını kabul ettiği, ancak faillerini kovuşturma olanağı artık kalmamış bulunan, **1915 Ermeni soykırımı vakasını kapsamaya imkân sağlayacaktır**. Yasa kölelikle mücadeleyi ya da kölelere ilişkin belleğin ya da kölelerin ardullarının onurunun savunulmasını görev edinen derneklere, bu konulara ilişkin suçlarla ilgili davalarda müdahil taraf olma imkânını sağlamaktadır.*

Görüldüğü gibi Fransız yasama erki, yasa metnine dâhil etmeden, yasa gerekçesinde, “Ermeni soykırımını, tarihsel açıdan tanınmış bir gerçek olarak” nitelemekte ve bunu yadsıyan zanlıyı cezalandırmaya olanak sağlamaktadır;²

² Fransa 1987 yılında Ermeni soykırımını Cumhurbaşkanı François Mitterand'ın Viernne kentinde yaptığı bir konuşma ile tanımıştı. 1998 yılında Parlamente'ye sunulan ve Ermeni soykırımını tanımayı öngören “Fransa Alenen Ermeni soykırımını tanır” şeklindeki bir yasa 17 Ocak 2001 tarihinde çoğunlukla kabul olunmuştu. Daha sonra Fransız Parlamentosu 2011/2012 döneminde Ermeni soykırımını inkâr edenleri cezalandırmayı öngören bir yasa kabul etmişti. Bazı parlamenter ve senatörler bu yasayı anayasaya ve düşünceyi ifade özgürlüğüne aykırılık gerekçesi ile Anayasa Konseyine taşımışlardı. Anayasa Konseyi Temmuz 2012 'de bu yasayı anılan gerekçelerle iptal etmişti.

yadsımanın nefret celbini ya da şiddet kullanımını özendirme koşullarında yapılmaması cezalandırmayı güçleştirecek bir engel sayılabilir. Ama burada La Fontaine'in "Kurtla Kuzu masalının" Fransız düşünce sistemine yerleşmiş olduğunu da unutmamamız lazımdır. Ermeni soykırımı iddiasını nefret celbini ya da şiddet kullanımını özendirmeden, sadece düşüncesini aktarmak için yadsıyacak bir zanlı ile karşılaşan yargıç, İsviçre'deki meslektaşları gibi, "ben mahkûm ederim, zanlı AİHM'ne gitsin, altı-yedi yıl uğraşsın ve aklansın" diyebilir.

ii) 1 Temmuz 2016 Fransız yasınının bu gerekçe ışığında irdelenmesi

Yasanın ilgili maddelerinin çevirisi aşağıda sunulmuştur:

3851 numaralı "Eşitlik ve Yurttaşlık" yasınının, kimi maddelerinde yapılan değişiklikler;

Ermeni soykırımı iddiasını nefret celbini ya da şiddet kullanımını özendirmeden, sadece düşüncesini aktarmak için yadsıyacak bir zanlı ile karşılaşan yargıç, İsviçre'deki meslektaşları gibi, "ben mahkûm ederim, zanlı AİHM'ne gitsin, altı-yedi yıl uğraşsın ve aklansın" diyebilir.

-Hükümet tarafından önerilen 1559 sayı ile sunulmuştur:

38 TER (salisen mükerrer) maddesinin 2 ila 8 maddesine aşağıdaki fıkralar eklenmiştir:

1. 24. maddenin 5. fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

a - "İnsanlık" sözcüğüne, "köleliğe indirgeme ya da köle konumuna düşürülmüş kişileri sömürme" eklemesi yapılmıştır

b - "Bu suçları işleyenler cezalandırılmamış olsalar bile" tümcesi eklenmiştir;

2. 24 bis (mükerrer) maddesinin ilk paragrafına aşağıdaki paragraflar eklenmiştir:

a- "madde 23'te sayılan yöntemlerden biriyle, 17 Temmuz 1998'de kurulan Roma Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünün 6, 7, ve 8.nci maddelerinde ve Ceza Yasasının 211-1 ila 212-3,224-1 ila 224-1C ve 461 ila 461-31 maddelerinde tanımlandığı biçimde var olan bir soykırımı ya da bu yasanın birinci paragrafında gösterilenin dışında kalan bir soykırımı suçunun varlığını, bir başka insanlığa karşı suç, köleliğe indirgeme ya da köle

konumuna düşürülmüş kişileri sömürme suçunu inkar eden, küçümseyen ya da aşırı biçimde sıradanlaştıranlara aynı cezalar uygulanır”

- 1) *bir Fransız mahkemesi ya da uluslararası mahkeme tarafından göre cezalandırılmış olması halinde veya*
- 2) *bu suçu inkârın, küçümsemenin ya da sıradanlaştırmanın, bir insan grubunun veya o gruba mensup bir kişinin ırkına, rengine, din ya da ulusal kökenine yollama suretiyle işlenmesi suretiyle (onlara yönelik) şiddet kullanımına veya nefret celbine teşvik oluşturması durumunda...*
- 3) *48 maddeye 48-1-1- maddesi ile şu ekleme yapılmıştır: “Madde 38.Ter (salisen) No.1559 2/3: Madde 48.1.1 En az beş yıldır usulüne uygun biçimde kurulmuş olan, statüleri gereği kölelikle mücadeleyi veya kölelere ilişkin hafızayı ve bunların ardıllarının onurlarını korumayı amaçlayan tüm dernekler, yasanın 24 ve 24 (mükerrer) maddelerinde öngörülen köleleştirmeye ya da köleleştirilmiş bir kişinin emeğinin kullanımına ilişkin savunum (apologie), inkâr, küçümseme veya sıradanlaştırma ihlallerinde, müdahil tarafla tanınan hakları kullanabileceklerdir.*

Bununla birlikte, kişilere karşı bireysel ihlalde bulunulduğunda, derneğin başvurusu, o kişilerin onayını aldığı ya da kişilerin başvuruya karşı olmadıklarını ispatladığı takdirde kabul edilebilir sayılacaktır

Yasa soykırımını inkâr edenlere 40.000 EURO cezası ve 1 yıl hapis cezası verilmesini öngörülmüştür.

Yasa tasarısı Senatóda görüşülürken verilen bir önerge ile yasada 38/ter maddesine atıf yapan bölüm oy çokluğu ile metinden çıkarılmıştı. Fransa'daki Ermeni Koordinasyon Komitesi 16.09.2016 tarihinde bir açıklama yaparak Senató'da yapılan bu değişikliğin ardında Türk Hükümetinin müdahalesinin bulunduğunu ileri sürmüştü, kaldırılan maddenin yeniden yasaya konulmasını istemişti. Senató'da bulunan Ermeni yanlısı üyeler, çıkarılan metni yeniden metne (146'a karşı 156 oyla) koydurmuşlardır.

iii) Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü vasıtası ile Fransız Parlamentosunda ve Senatosunda kabul edilen Ermeni soykırımı yasasına resmi tepkisi

Dışişleri Sözcüsü Bilgiç, Fransa Parlamentosunda ve Senatosu'nda gündeme gelen "Basın Özgürlüğü Kanununa" ilişkin değişiklik önerisi hakkında kendisine yöneltilen sorular karşılığında şunları söylemiştir:

1) Parlamentonun taslağı oylamasından sonra:

Bazı koşullarda, savaş suçlarının, insanlığa karşı suçların ve soykırımı suçunun inkarının cezalandırılması konusunda Fransız Basın Özgürlüğü Yasasında, Fransa Parlamentosu tarafından yapılan değişiklikleri yakından izledik. Bu taslak, önerildiği şekilde kabul edilirse, özellikle AİHM'nin ve Fransa Anayasa Konseyinin içtihatları muvacehesinde, basın özgürlüğünü yasaya aykırı şekilde sınırlama riskini taşımaktadır. Henüz yasalaşmamış olan bu taslağın Fransız Senatosunda görüşülmesi sürecini de yakından izleyeceğiz. Fransa Senatosunun taslakta bulunan ve ifade özgürlüğünü kısıtlama riski taşıyan ibareleri kaldırmasını beklemekteyiz.

2) Senatonun taslağı oylamasından sonra:

1 Temmuz 2016 tarihinde Fransız Ulusal Meclisi'nde kabul edilen, savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçunun inkarının belirli koşullar altında cezalandırılmasına yönelik yasa değişikliği önerisi, 2016 Eylül ayında Fransız Senatosu bünyesinde kurulan Özel Komisyon tarafından yasa tekniğine aykırı olduğu için tasarı metninden çıkartılmıştı; ancak, Senato Genel Kurulu'nun 14 Ekim 2016 tarihli oturumunda yapılan oylamada 146'ya karşı 156 oyla yeniden tasarıya eklenmiştir.

Söz konusu düzenlemede, kimi çevrelerce öne sürülenin aksine, 1915 olaylarına dair bir atıf bulunmamaktadır. Kaldı ki, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadına göre, 1915 olayları meşru bir tartışma konusu olup ifade özgürlüğünün korunması altındadır. Keza, 1915 olaylarıyla ilgili olarak Fransa'da daha önce kabul edilmiş bir inkar yasasının, ifade özgürlüğüne aykırı olması ve parlamentoların yasama yetkisiyle bağdaşmaması nedeniyle Fransız Anayasa Konseyi tarafından 2012 yılında iptal edildiği hatırlanacaktır.

Öte yandan, Fransız Senatosundaki Özel Komisyon tarafından, Fransız ceza mevzuatına bir yenilik getirmemesi ve ceza hukukuyla bağdaşmayan muğlak unsurlar içermesi nedeniyle yasa tekniğine aykırı görülen söz konusu yeni düzenleme de, ifade özgürlüğünün hukuka aykırı şekilde sınırlanması riskini doğurabilecektir.

Hukuk ve ifade özgürlüğü açısından sorunlu olan bu yeni düzenlemenin, Fransa'da 2017 yılında düzenlenecek seçimler öncesinde gündeme getirilmesi, konunun hukuktan ziyade iç politika saikleriyle ele alındığını ve bu düzenleme sayesinde seçimlerde sağlanması hedeflenen siyasi rantın hukukun ve evrensel değerlerin önünde tutulduğunu göstermektedir. Henüz yasalaşmamış olan bu düzenlemeyle ilgili olarak önümüzdeki dönemde işleyecek süreçleri de yakından takip edeceğiz.³

İncelenmesinden de görüleceği gibi Türk Dışişleri Bakanlığının bu yasaya ilişkin tepkisi, yasa metninde Ermeni soykırımına yapılmaması ve yasanın Fransa Başkanlık seçimine yönelik bir siyasal girişim niteliğine, düşüncüyü ifade özgürlüğünün ihlaline ağırlık vermekte, Fransa Anayasa Konseyinin daha önceki yasayı iptal kararı ile AİHM kararına atıfta bulunmaktadır.

iv) Yasa metni konusunda şu hususları vurgulayalım:

- 1) 24 maddede yapılan değişiklikle *bir soykırımın inkârından* söz edilmiştir. İnkâr edilen soykırımı suçunun bir Fransız mahkemesi veya bir uluslararası mahkeme tarafından cezalandırılmış bulunması koşulu yasaya kaydedilmiştir. Ancak, **“bu suçları işleyenler cezalandırılmamış olsalar bile”** ifadesi yargı kararın olmadan da bir kişinin/kişilerin suçlu sayılmasına olanak sağlamaktadır
- a) 2001 yılında Fransa Parlamentosunun aldığı *“Fransa Ermeni soykırımını alenen tanır”* şeklindeki bir cümlelik bildirici yasa, suç yetkili mahkeme kararına dayanmadığı ve siyasal nitelikte bir tanımlama olduğu için Anayasa Konseyi tarafından iptal edilmişti. Şimdi, *“bu suçu işledikleri öne sürülen zanlı cezalandırılmamış olsa ve cezalandırılmasına imkan da kalmamış olsa bile, yasama erkinin ya da yargıcın suç sayacağı bir eylemin, suç olmadığını ileri süren kişi mahkum edilmek isteniyor. İsviçre/Perinçek davasında da bu durum vardı ve sonunda AİHM mahkûmiyet kararını bozdu.*

3 “Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç’in Fransa Senatosu’nda Gündeme Gelen “basın Özgürlüğü Kanununa” İlişkin Değişiklik Önerisi Hakkındaki Bir Soruya Cevabı” 15.10.2016 <http://yaounde.be.mfa.gov.tr/ShowAnnouncement.aspx?ID=323062> Son erişim tarihi: 23 Kasım 2016

- b) Fransız yasama erki, Fransa tarafından onaylanarak Fransız mevzuatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş bulunan 1948 Soykırımı Sözleşmesinin soykırımının varlığını saptamaya yetkili yargı kuralını bilfiil değiştirmiş ve genişleterek, “Evrensel Yargı Yetkisi” ilkesini benimsemiştir. Oysa, evrensel yargı yetkisi seçeneği, 1948 Sözleşmesi hazırlık konferansında gündeme getirilmiş ve oylanarak reddedilmişti.

Yasanın gönderme yaptığı “İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı Alanında bazı Uygulama ve Söylemlerle Mücadele Konusunda AB Çerçeve Kararı” inkâr edilen suçun kesinleşmiş bir mahkeme kararı ile saptanmış olması şartını içermektedir. Fransa Anayasa Konseyi de bu şarta yollama yapmıştı. Yasa bu kuralı çiğnemektedir.

Ne var ki, uluslararası hukuk zamanla gelişmekte ve değişmektedir; statik değil, dinamiktir. Evrensel yargı yetkisi pek çok ülke tarafından kabul edilerek, uygulamaya konulmuştur. Bunun örneklerine aşağıda değineceğiz. Bu gelişmenin başlıca nedeni, dünyanın bir yerinde işlenen bir insanlığa karşı suçun faillerinin yargılanmasının diktatörlük rejimleri tarafından engellenmesi ve faillerin cezasız kalmasıdır.

- 2) Şiddet kullanılmasını teşvik etmeyen ve nefret celp etmeyen bir soykırımını inkar (*veya yadsıma*) söyleminin bu yasaya göre cezalandırılmaması gerekiyor. Bu konuda AB Çerçeve kararı ilkelerine uyum sağlanmış olmaktadır.
- 3) “**Bu suçları işleyenler cezalandırılmamış olsalar bile**” ifadesi, AB hukukuna olduğu gibi uluslararası hukukun temel ilkelerine karşıdır.

Burada askıda duran husus, bir zanlıyı mahkûm eden geçerli bir mahkeme kararı bulunmadan bir eylemin nasıl suç sayılabileceğidir. Bu ifadenin yasaya eklenmesinin tek izahı, yasa gerekçesinde kayıtlı olan “*eskiden vuku bulmuş olmaları nedeni ile yargının karar vermesine imkan bulunmayan, ama tarihsel açıdan tanınmış olan suçları ve bunların inkarı ya da sıradanlaştırılmasını, nefret celbini ya da şiddet kullanılması sonucunu verecek koşullarda işlenmiş suçları ele almaya olanak tanyacaktır.*” ibaresine yasal dayanak sağlamaktır. Yasanın gönderme yaptığı “İrkçilik ve Yabancı Düşmanlığı Alanında bazı Uygulama ve Söylemlerle Mücadele Konusunda AB Çerçeve Kararı” inkâr edilen suçun kesinleşmiş bir mahkeme kararı ile saptanmış olması şartını içermektedir. Fransa Anayasa Konseyi de bu şarta yollama yapmıştı. Yasa bu kuralı çiğnemektedir.

III) “IRKÇILIK VE YABANCI DÜŞMANLIĞI ALANINDA BAZI UYGULAMA VE SÖYLEMLERLE MÜCADELE KONUSUNDA AB ÇERÇEVE KARARI”⁴

Fransa, irdelediğimiz yasayı AB Çerçeve Yasasına uyum amacı ile gündeme aldığını yasanın gerekçesinde açıklamıştır. Bu nedenle AB Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı Alanında Bazı Uygulama ve Söylemlerle Mücadele Konusunda AB Çerçeve Kararını” nispeten ayrıntılı biçimde ele almak istiyoruz.

Avrupa Birliği Konseyi, yaklaşık sekiz yıl süren bir müzakere süreci sonucunda hazırlanabilen “Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele” konulu 2008/913/JHA sayılı Çerçeve Kararını 28 Kasım 2008 tarihinde kabul etti. Ancak, Çerçeve Kararının (Ç.K.) bazı maddelerinin ifade özgürlüğüne aykırı olduğu ve özellikle bilimsel araştırmaları engellediği eleştirileri yaygındı. Bu eleştirileri karşılamak için, Ç.K. metnine pek çok “hafifletici” hüküm yerleştirildi. Bu değişiklikler bile muterizleri tatmin etmedi. İtirazlar daha ziyade Avrupa'nın sağcı kesimlerinden kaynaklanmaktaydı.⁵ Öte yandan, *Liberté pour l'Histoire*” (Tarihe Özgürlük Girişimi) etrafında toplanmış olan liberal akademisyen, tarihçi ve diğer aydın çevreler de eleştirilere katıldılar.⁶

AB Çerçeve Kararında Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı suçları ve bu Suçları İnkâr Edenlerin Cezalandırılması⁷

A) Çerçeve Kararı'nda Suç Sayılan Eylemler

Çerçeve Kararının 1. maddesi⁸ suç sayılan ve cezalandırılması talep edilen eylemleri sıralıyor. Bunlar:

- 4 Pulat Tacar “Avrupa Birliğinin Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İle Mücadele ve Soykırımının, İnsanlığa Karşı Suçların İnkârının Cezalandırılmasına İlişkin Çerçeve Kararı” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* Sayı: 44 s. 59-84
- 5 Lars Hedegaard, “Let us Abolish All Hate Speech and Blasphemy Laws” *Trykkefredsselskabet* (İsveç) March, 2009. Bu bildiride eleştirilen hususlar arasında “Kararın dine özel koruma sağlaması” da geliyor: “Din ile ideoloji arasındaki ayrım nasıl yapılacak? Din olduğunu ileri süren her ideoloji otomatik olarak eleştiriye ve alay edilmeğe karşı korunacak mı?”
- 6 “Tarihe Özgürlük Girişimi Blois Çağrısı” hakkında bakınız Pulat Tacar, *AİHMnde Doğu Perinçek İsviçre Davası-Bir Düşünceyi İfade Özgürlüğü Sorunu ve Adil Bellek Talebi*. Kaynak Yayınları,2012, s.220-223.
- 7 “On Combatting Certain Forms And Expression Of Racism And Xenophobia By Means Of Criminal Law” EU Council Framework Decision 2008/913/JHA. 28 November 2008. =J. 328/55,6.12.2008
- 8 Madde 1 Her Üye Devlet, aşağıda yazılı kasıtlı davranışların cezalandırılmasını sağlamak için gereken önlemleri alacaktır.
  - a) Irk, renk, din, soy veya ulusal ya da etnik kökeni ile tanımlanan bir insan grubuna ya da o grubun bir mensubuna yönelik şiddet kullanımını veya nefret çağrısını alenen kışkırtmak;
  - b) (a) fıkrasında belirtilen bir eylemi, duyurmak ya da broşür, resim veya başka malzemeler dağıtarak yapmak;

- **İrk, renk, din, soy veya ulusal ya da etnik kökeni ile tanımlanan insan grubuna veya gruba mensup bir kişiye karşı şiddet kullanımını veya nefret çağrısını alenen kışkırtmak;** (Şiddet kullanımının ve nefret çağrısının bir gruba mensup tek bir bireye yöneltilmesinin bile cezalandırmak için yeterli sayıldığıının altını çizelim.)
- İrk, renk, din, soy veya ulusal ya da etnik kökeni ile tanımlanan bir insan grubuna ya da o grubun bir mensubuna yönelik olan ve Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünün 6,7 ve 8. maddelerinde tanımlanan **soykırımını, insanlığa karşı suçları ve savaş suçlarını,** aşağıda anılacak davranışların şiddeti körükleyebilecek veya nefreti celbedebilecek biçimde yapılması şartıyla, alenen göz yummak, inkâr etmek ya da kabaca küçümsemek.

B) İrkçılık ve yabancı düşmanlığının “ciddi biçimi” ile mücadele edileceği koşulu

Kararın Giriş bölümünün 6. fıkrası ayrı önem taşır: Burada “ırkçılık ve yabancı düşmanlığının **özellikle ciddi biçimleri** (*particularly serious forms of racism and xenophobia*) Ceza Kanunu vasıtası ile mücadelenin öngördüğünü” vurgulanmıştır. Bu ifadeden, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadelenin yüzeysel gözükene ve hafif sayılabilecek bazı biçimlerinin hoş görülebileceği sonucu çıkmaz mı? Gerekçe olarak, “**Üye Devletlerin özellikle bu alandaki kültürel ve hukuksal geleneklerinin bir ölçüde farklı olduğu, bu açıdan, ceza yasalarının tam uyumlaştırılmasının hâlihazırda mümkün olmayacağı**” belirtilmiştir İrkçılığın ve yabancı düşmanlığının “özellikle ciddi biçiminin” ne olduğunu, AB ülkelerinin savcı ve yargıçları takdir yetkilerini kullanarak yorumlayacaklar.⁹ Böylece, savcı veya yargıç isterse -

c) İrk, renk, din, soy veya ulusal ya da etnik kökeni ile tanımlanan bir insan grubuna ya da o grubun bir mensubuna yönelik olan ve, Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünün 6,7 ve 8. maddelerinde tanımlanan soykırımını, insanlığa karşı suçları ve savaş suçlarını, - aşağıda anılacak davranışların şiddeti körükleyebilecek veya nefreti celbedebilecek biçimde yapılması şartıyla- alenen -göz yummak, inkâr etmek ya da kabaca küçümsemek (*publicly condoning, denying or grossly trivialising...*);

d) İrk, renk, din, soy veya ulusal ya da etnik kökeni ile tanımlanan bir insan grubuna ya da o grubun bir mensubuna yönelik olan ve 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Anlaşmasının ekimi oluşturan Uluslararası Askeri Mahkeme Senedinin 6 maddesinde tanımlanan suçları, aşağıda anılacak davranışların şiddeti körükleyebilecek veya nefreti celbedebilecek biçimde yapılması şartıyla- alenen bağışlamak, inkâr etmek ya da kabaca küçümsemek.

9 Mesela: Almanca “Kümmeltürke” (Kimyon Türk) diye seslenmek , “Fransızca Tête de Turc” (Türk Kellesi) benzetmesini yapmak herhalde hafif bir aşağılama sayılacaktır. (*Tete de Turc: köy panayırlarında, köy gençlerinin, göbek bölümüne yumruk atarak güçlerini denedikleri ve sarığını düşürmeğe çalıştıkları bir kukla / manometredir*)

Buna mukabil, KRY’de kimilerinin giydiği, “En iyi Türk – Ölü Türktür” sloganı T-shirt, herhalde (KRY ve Yunanistan dışında) şiddet kullanımını körükleyen eylem çerçevesine girer.

İsviçre/Perinçek davası örneğinde görüldüğü gibi- ırkçılığı çağrıştıracak hiç bir söz ya da davranış bulunmamasına rağmen- zanlıyı ırkçı ilan edebilecektir; özetle, bir çeşit “kurtla kuzu öyküsü” tekrarlanacaktır.

C) Aleniyet ve Kasıt

Çerçeve Kararında suç teşkil eden davranışın **kasıt içermesinin** ve eylemin **aleniyetinin** gerekli olduğu belirtilmiştir. **İnkâr eylemi, tek başına- ceza vermek için yeterli değildir.** Eylemin cezalandırılması için *şiddeti alenen körükleyebilecek veya nefreti celbedebilecek biçimde yapılması* icap ediyor; kararda sayılan suçlardan “küçümseme” fiilinin “**kabaca**” yapılması koşulu da var. Başka bir anlatımla, kapalı kapılar ardında, az sayıda kişinin duyabileceği şekilde ve **nazik bir biçimde yapılacak “küçümseme”** yargı tarafından hoş görülebilecek, cezalandırılmayabilecektir.

Bu bağlamda, Soykırımı Sözleşmesinin ve bu Sözleşmeyi uygulamaya koyan Hırvatistan/Sırbistan davası kararının, bir eylemin soykırımı sayılması için **özel kasıt** içermesi gerektiğinin altını çizdiğini tekrarlayalım. Çerçeve Kararının yazılış biçimi ise, **sadece kasıt** ögesini içermekte, latince *dolus specialis* denilen özel kasıt unsurunu ihmal etmektedir. Bu da Uluslararası Adalet Divanının Hırvatistan/Sırbistan davasında verdiği karara aykırıdır. **Özetle; bir eylemin soykırımı olarak tanımlanması için soykırımı sözleşmesinde suç sayılan fiillerden birinin varlığı ve bu suçun kasıtlı işlenmesi yetmez, özel kasıtın (*dolus specialis*) hiç bir kuşkuya meydan vermeyecek şekilde ispatlanması gerekir. Buradan hareketle, bir olayda soykırımı sözleşmesinde sıralanan cürümlerden bir kısmının var olduğunu, ancak bu olaylarda özel kasıtın ispatlanmadığını söyleyerek, o olayın soykırımı sayılmayacağını söylemek “inkar suçu” sayılmaz. Bu da 1915 tehcirini soykırımı sayanlar ile bu görüşe katılmayanlar arasındaki temel farktır.**

D) Göz yummak (*condoning*) eylemi (ve bunu arka plana atan değişiklik)

Burada -sorgulayarak- altını çizmek istediğimiz husus, Çerçeve Kararının 1(4) maddesinin, 1 (c) ve (d) maddesinden farklı yazılmış bulunmasıdır. Bu hususa açıklık kazandıralım: cezalandırılacak davranışlar, Çerçeve Kararının 1 (c) ve 1 (d) maddelerinde alenen göz yummak (*condoning*); inkâr etmek ya da kabaca küçümsemek olarak belirtilmiştir. Çerçeve Kararının aşağıda değineceğimiz yetkili mahkeme ile ilgili 4. madde metninde ise, sadece “inkâr etmek ve kabaca küçümsemek” eylemleri metinde kalmıştır; “göz yummak” metinden çıkarılmıştır.¹⁰

10 Yukarıda incelediğimiz Fransız yasasında da “göz yumma” fiili yasa metnine alınmamıştır.

Her kelimesi yedi yıl müzakere edilen bir metinde “göz yummak” fiilinin sehven unutulmuş bulunması mümkün değildir. Bu değişiklik, büyük olasılıkla, Çerçeve Kararı metnine itirazları karşılamak için önerilen bir uzlaşma formülüdür. Metni müzakere edenler, sadece isteyen Üye Devlete -kendi ceza yasasında- “göz yummak” fiilini de cezalandırma olanağını tanımak istemişlerdir. Bu nedenle 1(c) ve 1 (d) maddelerine göz yumma fiilini yazmışlardır. Ancak, 4. maddede “göz yummak” fiilini suç olmaktan çıkararak,

Her kelimesi yedi yıl müzakere edilen bir metinde “göz yummak” fiilinin sehven unutulmuş bulunması mümkün değildir. Bu değişiklik, büyük olasılıkla, Çerçeve Kararı metnine itirazları karşılamak için önerilen bir uzlaşma formülüdür.

isteyen Devlete farklı davranma kapısını açık bırakmışlardır. Bu tipik bir AB müzakere ve oydaşma arama taktiğidir. Oysa konuyu irdeleyenler,¹¹ “göz yumanın”, “inkârdan” daha ağır bir davranış olduğunu belirtirler. Zira “alenen göz yuman” eylemin yapılmış olduğunu kabul etmiş durumdadır; buna karşılık inkâr eden kişi suç olan eylemin vuku bulduğunu da reddetmektedir.

E) Söylemin, tehdit, küfür, hakaret içermesi

Kararın ikinci maddesi, Üye Devletlere, 1. fıkra bağlamında, ya sadece *kamu düzenini bozması muhtemel olan davranışları* ya da söylemi, *tehdit, küfür veya hakaret içermesi durumunda* cezalandırma olanağını tanımaktadır. Bu kural Çerçeve Kararının daha da sulandırılması sonucunu vermiştir. Bu modele Alman ve İngiliz hukuk sistemlerinde rastlanılmaktadır.¹²

F) Suçun kesinleşmiş mahkeme kararı ile saptanmış olması

Çerçeve Kararına göre, Üye Devletler, inkârı veya kabaca küçümsemeyi cezalandırmayı kesinleşmiş bir mahkeme kararı ile varlığı saptanmış bir suç ile sınırlamayı yeğleyebilirler.¹³

Fransa, AB Çerçeve Yasası konusunda suçun yetkili bir uluslararası mahkeme tarafından saptanmış olması koşulunu tercih ettiğini açıklayan

11 Yaşar Yakış, “European Union Framework Decision of the Offence of Denying a Crime”, *Review of Armenian Studies*, No.23, July 2011. pp.63-92

12 Paolo Lobba, “Criminalizing Negationism Beyond the Holocaust: Some Comments on the EU Framework Decision 2008/913/JHA on Racism and Xenophobia”. *Liberté pour l’Histoire*. 29 Ocak 2013 http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=184%3Acrimineliser-le-negationisme-au-dela-de-lholocauste&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=en

13 **Çerçeve Kararı Madde 4:** *Her Üye Devlet, işbu Çerçeve Yasasını “kabul ederken” veya daha sonra, Madde 1.Fıkra 1 (c) ve /veya (d) de yazılı suçları inkâr etme veya kabaca küçümseme eylemini, bu suçlar ya bir Üye Devletin ulusal mahkemesinin ve/veya uluslararası mahkemenin vereceği kesinleşmiş bir kararla ve /veya münhasıran bir uluslararası mahkemenin vereceği kesinleşmiş kararla saptanması durumunda cezalandıracağını beyan edecektir*

ilk ülke olmuştur.¹⁴ Daha sonra -Fransa Anayasa Konseyi tarafından iptal edilen- Boyer yasası ile dönüş yapmayı denediler, ancak bu girişim de başarısız kaldı. Fransız Hükümeti son ceza yasası değişikliğiyle, soykırımı suçunun yetkili uluslararası mahkeme tarafından saptanması şartından -Ermenileri tatmin etmek için- vazgeçmiş ve yasa ile ulusal mahkemesine de bu alanda hüküm verme yetkisini tanımış oluyor.

G) Yetkili Mahkeme

i) Çerçeve Kararının, uluslararası hukuk açısından en tartışmalı hükmü yetkili mahkeme ile ilgili 1.Maddenin 4. fıkrasıdır.

Devlet, işbu Çerçeve Yasasını kabul ettiği sırada veya daha sonra, Madde 1. Fıkra 1 (c) ve /veya (d) de yazılı suçları inkâr etme veya kabaca küçümseme eylemini, bu suçlar ya bir Üye Devletin ulusal mahkemesinin ve/veya uluslararası mahkemenin vereceği kesinleşmiş bir kararla ve / veya münhasıran bir uluslararası mahkemenin vereceği kesinleşmiş kararla saptanması durumunda cezalandıracağı konusunda beyanda bulunur.

Görüldüğü gibi bu madde Üye Devlete üç seçenek sunuyor. Bunlardan biri, ulusal mahkemeye soykırımı konusunda karar yetkisini vermektedir. Soykırımı suçu o ülkede işlenmiş ise sorun yoktur; 1948 Sözleşmesi zaten bunu öngörüyor. Soykırımı zanlısı bireyi yargılama konusunda yetkili Mahkeme konusu Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılmasına ilişkin 1948 Sözleşmesi Uluslararası Hazırlık Konferansında görüşülmüş ve anılan Sözleşmenin VI. maddesi ile çözümlenmişti. Anılan madde şöyle: “**Soykırımı suçu veya 3 maddede kayıtlı diğer suçlarla itham edilen kişiler, soykırımının gerçekleştiği ülkenin yetkili mahkemesi tarafından veya uluslararası bir ceza mahkemesinin yargı yetkisini kabul eden Taraf Devletler için o mahkeme tarafından yargılanırlar**”.

Çerçeve Kararının öngördüğü İkinci ve üçüncü seçenekler, uluslararası mahkemeyi yetkili yapmaktadır. Bu da yazım farkı ile 1948 Sözleşmesi çizgisindedir.

ii) AB Çerçeve Kararı ile 1948 Sözleşmesinin arasındaki en önemli fark nedir?

1948 Sözleşmesi “**Soykırımının gerçekleştiği ülkenin yetkili mahkemesi veya Tarafların üzerinde mutabık kalacakları bir uluslararası ceza**

¹⁴ Yaşar Yakış, “Fransa'nın Soykırımı Çelişkisi” *Ermeni Araştırmaları dergisi* Sayı 40/2011 Sh.78

mahkemesi” diyor. Çerçeve kararı ise, uluslararası mahkemeye ,“Üye Devletin mahkemesinin kesinleşmiş kararını” ekleyerek yetkili mahkeme konusunda farklı bir yolu da seçenek olarak gösteriyor.

1948 Sözleşmesine göre, soykırımı suçu bir başka ülkede işlenmiş ise, diğer bir ulusal mahkemenin o soykırımı zanlısını yargılama yetkisi yoktur. Fark buradan kaynaklanıyor. Çerçeve Kararında “Soykırımının gerçekleştiği ülkenin ulusal mahkemesi” denilseydi 1948 Sözleşmesinin kuralını değiştirmekten söz edilmezdi.

Bu konu 1948 Sözleşmesinin Hazırlık Konferansında “evrensel yargı yetkisi” başlığı altında görüşülmüştü.¹⁵ Yapılan oylama sonucunda suçun işlendiği ülkeden başka ülkenin yargısına, soykırımı zanlısını yargılama yetkisini vermeyi öneren teklif reddedilmişti. Ret gerekçesi olarak şu hususlar kaydolunmuştu: “*Evrensel yargılama yoluyla cezalandırma geleneksel hukukun ilkelerine aykırıdır; buna izin vermek, bir başka ülkede bir yabancı tarafından işlenen suçların farklı ülkede cezalandırılması sonucunu verir; soykırımı genel olarak suçun işlendiği ülkenin Devletinin sorumluluğunu da kapsadığından, evrensel cezalandırma ilkesi ulusal mahkemelerin yabancı hükümetleri yargulamaları sonucunu getirir ki bu tehlikeli uluslararası gerginlikler doğuracaktır.*”

Başka ülkede işlenmiş bir suçun zanlısını yargılama yetkisini ulusal mahkemesine tanıyacak olan AB Üyesi Devlet, 1948 Sözleşmesinin yetkili Mahkemeye ilişkin VI. maddesini ihlal etmiş sayılır mı?

Bu soruyu “O ülke 1948 Sözleşmesini kuramsal olarak yanlış uygulamış olacaktır” şeklinde yanıtlayabiliriz. Bu konuda doktrin de tartışmalıdır. Ulusal yargıya yetki tanınmasını isteyen başta batılı ülkelere mensup akademisyenler, suçun işlendiği ülkede bir diktatörlük rejimi var ise, insanlığa karşı suçun yargılama olanağının kalmayacağını, bu durumda suçun cezasız kalmaması için başka ülkede yargılamanın yapılması olanağının açık kalmasını yeğlediklerini belirtmişlerdir. Aslında, evrensel yargı yetkisinin tanınması, uluslararası hukukun babası sayılan Hugo Grotius¹⁶ döneminden beri gündemde olan bir konudur.

15 Bakınız: Konferans Zabıtları: 5.4.1948 (Doc-E/794) ss. 29,33; 9.11.1948 97. Oturum, ss. 360-373; 10.11.1948, 87-99 oturumlar, ss.373-393; 11.11.1948, 99 oturumun devamı, ss 393-407)

16 Hugo Grotius, (1625) *De jure belli al pacis* in Louis Joinet, “Lutter contre l’impunité” (Suç işleyenin cezasız kalması ile mücadele), *La Decouverte*, Paris,2002, Sh.86

iii) Evrensel yargı yetkisi uygulamalarına örnekler:

- Fransa ile Türkiye arasında UDAD'de görülen ve 1927 tarihinde karara bağlanan *Lotus* davasının evrensel yargı yetkisi alanına giren bir örnektir.¹⁷ O davada uluslararası sularda bir Türk gemisini batıran Fransız bayraklı Lotus gemisinin kaptanının Türkiye tarafından yargılanması UAD tarafından uluslararası hukuka uygun bulunmuştu.
- Bu konuda en önemli örnek dosya Şili diktatörü Pinochet'nin kendi ülkesi dışında (İngiltere'de) yargılanmasıdır.
- Bundan başka, İsviçre'nin Lozan Askeri mahkemesi, 30 Nisan 1999 tarihinde *-1996 yılında İsviçre'ye gelen ve sığınma hakkı talep eden-Ruanda'lı Belediye Başkanı Fulgence Niyonteze 'yi savaş suçundan yargılamış ve hayat boyu hapse mahkûm etmiştir. (İsviçre Askeri Ceza Yasası, başka ülkede işlenen suçları yargılama yetkisini tanıyor).*
- ABD'deki Vaşington Mahkemesi ise Mart 2001'de, (işkenceci olarak tanınan) Endonezya Savunma Bakanlığı Genel Sekreteri General Jhony Lumintang'ı – gıyabında- zarar -ziyan ödemeğe mahkûm etmiştir.
- Evrensel yargılama yetkisini tanıma alanında en önde giden ülkelerden biri Belçika'dır. Belçika 1999'da tadil edilen 1993 yasası ile ulusal yargısına mutlak evrensel yargılama yetkisini tanıdı. Bunun üzerine Belçika'da çok sayıda dava açıldı. Bu bağlamda dört Ruandalı 2001 yılında, 1949 Cenevre Konvansiyonları ile bunun I ve II Ek Protokollerine aykırı davranma iddiası ile Brüksel Asliye Ceza Mahkemesine sevk edildiler ve 1994 Rwanda soykırımına katılmaktan on iki ile yirmi yıl arasında hapis cezasına mahkûm edildiler;
- Belçika'da evrensel yargılama yolu açılınca, bu kez Filistinliler Ariel Sharon hakkında, 1982 yılında Lübnan'da Sabra ve Şatila kamplarında yapılan katliamlar konusundaki sorumluluğu gerekçesi ile Belçika'da dava açmak istediler;
- Fildişi Sahilinde 26 Ekim 2000 tarihinde yapılan Yopugon katliamındaki sorumlulukları gerekçesi ile Fildişi Sahili Başkanı ve İçişleri Bakanı hakkında dava açılması talep edildi;

17 Uluslararası Daimi Adalet Divanı, Fransa ile Türkiye arasında Lotus davası, 7 Eylül 192 tarihli 9 sayılı karar. CPJI Serie A. No.10

- 2001 yılında Saddam Hüseyin hakkında Iraklı Kürtler tarafından dava açılmak istendi.
- ABD'deki Kübalı sığınmacılar da Fidel Castro'ya karşı dava açmak için Belçika yargısına başvurdular.

Benzer dava girişimlerinin sayısı artınca ve sorun içinden çıkılmaz bir yöne sürüklenmeğe başladı; bu girişimler ülkenin çıkarlarını zedeleyince, Belçika benzer davaları frenleme ihtiyacını duydu ve yasa değişikliği yapmayı planladı.

Çerçeve Kararı çeşitli hükümlerle yumuşatılmış ve anayasal haklar garanti altına alınmak istenmişse de, sonuçta savcı ve yargıçlara tanınan geniş takdir hakkı, bu alanda adalet ve hakçalık duygusunu zedeleyebilecek kararlarla karşılaşılması sonucunu verebilecektir.

Almanya'da ulusal yargıya Almanya dışında işlenmiş soykırımı, insanlık suçu ve savaş suçu eylemlerini yargılama yetkisini veren 30.6.2002 tarihli **Völkerstrafgesetzbuch** yasası ile evrensel yargı yetkisini tanımıştır; anılan suçlardan hiçbirine zaman aşımı uygulanmaz. Ancak Almanya dışında işlenmiş suçlar için dava açılması, Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Yasasının 153(f) maddesi gereğince, Federal Savcının iznine bağlanmıştır. Bu madde Federal Savcıya çok geniş yetki tanımaktadır. Şimdiye kadar savcıya intikal eden 128 talep olmuştur.

Bunlardan iki Ruanda vatandaşı (Ignace Murwanashyaka ve Straton Musoni) hakkında Mayıs 2011'de Stuttgart Oberlandesgericht mahkemesinde dava açılmıştır. Anılan Alman mevzuatının uygulanması çerçevesinde Frankfurt mahkemesinde de bir dava açıldığını internet ortamında yaptığımız araştırmada saptadık.

Bu örnekler, "evrensel yargı" alanındaki gelişmelerin zemin kazandığına işaret ediyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, Çerçeve Kararı çeşitli hükümlerle yumuşatılmış ve anayasal haklar garanti altına alınmak istenmişse de, sonuçta savcı ve yargıçlara tanınan geniş takdir hakkı, bu alanda adalet ve hakçalık duygusunu zedeleyebilecek kararlarla karşılaşılması sonucunu verebilecektir.

Uygulamada, onayladıkları uluslararası sözleşmelerin kurallarından farklı ulusal yasa maddeleri kabul etmiş olan devletlerin bulunduğu da burada işaret edelim. 1948 Sözleşmesi bağlamında Türkiye de bunların arasındadır.¹⁸

¹⁸ Örneğin, Türk Ceza Yasasında kayıtlı Uluslararası Suçlar (Md.76 ve Md. 77) bakımından durum böyledir. Ceza yasamızın 76. maddesi, soykırım suçunun maddi unsurunu saptama bakımından, 1948 Sözleşmesinin II. maddesinde belirtilen beş kategori eylemi kabul etmekle birlikte, bu alanda bir vasıflandırma yapmıştır. Buna göre, soykırımı suçunun oluşması için, suçun "bir planın icrası suretiyle" gerçekleştirilmesi gerektiği koşulu yasaya konulmuştur. Oysa 1948 Sözleşmesinde böyle bir koşul

SONUÇ

Fransa Ermeni soykırımının tarihsel bir gerçek olduğu tezini Parlamentosunun kabul ettiği yasa ve Yürütme erkinin başı olan Devlet Başkanının beyanı ile kabul eden ülkelerin başında gelmektedir. Bu tercihinin tarihsel ve siyasal nedenleri bulunuyor. Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa, Ermeni Lejyonları oluşturmuş, bu birlikler Çukurova, Antep ve Maraş'ta Türkiye'ye karşı yürütülen savaşta kullanmıştır. Ermeni kıtaları işgal ettikleri Türk topraklarında yaşayan ve kendilerinden olmayanlara katliam boyutuna varan büyük eziyetler etmişlerdir.¹⁹ Daha sonra, Fransızlar Türkiye'nin güneyinde işgal ettikleri topraklardan çekilirken, orada Fransız üniforması ile savaşan Ermenileri de Fransa'ya götürmüşlerdir. Başta ASALA olmak üzere Ermeni terör örgütleri Fransız Hükümetinin de bilgisi dahilinde Fransa'da konuşlanmışlar, Paris Büyükelçimiz İsmail Erez dahil pek çok Türk diplomatını şehit etmişlerdir; sonunda Orly katliamı ve benzer terör eylemleri nedeni ile Fransız Hükümeti ile Ermeni terör örgütleri arası bozulmuştur. Fransa Hükümeti Fransız topraklarındaki hedeflere karşı terör eylemlerini durdurma karşılığında, Fransa'da, uluslararası örgütlerde ve Avrupa Parlamentosunda Ermeni terörünün tanınması için inisiyatif alma ve girişimlerde bulunma sözünü vermiştir; ayrıca terör eylemlerine karışan faillerin Fransa dışına Yunanistan'a, Libya'ya ve Lübnan'a kaçmaları sağlanmıştır.²⁰

Bu yazıda ele aldığımız Fransız yasası, Fransa Cumhurbaşkanı tarafından hukukçulara ısmarlanmış olan, siyasal amaçlı bir metindir. Fransa Anayasa Konseyinin Ermeni soykırımını “inkar edenleri” cezalandırmayı öngören yasayı iptal etme kararından sonra, Fransa Hükümetinin farklı bir yöntem izleyerek ilk yasa çizgisine yakın bir sonuç almağa çabalaması, Fransa Cumhurbaşkanı'nın, Ermeni seçmenlere verdiği sözü yerine getirme gayretidir. Yeni metni yazmakla görevlendirilen hukukçular, hazırlayacakları taslakta Ermeni soykırımından söz ettikleri takdirde, yeniden anayasa duvarına çarpacaklarını biliyorlardı; bu engele AİHM 'de görülen İsviçre -Perinçek davasında Büyük Dairenin verdiği karar da eklenmişti. Bu durumda, AB

yoktur. (Bakınız: Turgut Tarhanlı, “Adalet Politikaları ve Ermeni Sorunu” *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları s.574) Benzer şekilde, 1948 Sözleşmesindeki “*as such*” terimi, Sözleşmenin dilimize çevirisinde Türkçe metne yansıtılmamıştır. Sayın Em. Büyükelçi Şükrü Elekdag bu konuda TBMM çatısı altında, yasama erkinin hatasını önlemeğe yönelik -başarısız kalan- girişimlerini birlikte katıldığımız bir toplantıda nakletmişti.

19 Paul du Véou “La Passion de la Cilicie -1919-1922” *Paris Librairie Orientaliste, Paul Gauthier*. Bu kitap 1938'de yazılmıştır. Elimizdeki nüshası 1954 yılına aittir. Kitap Çukurova'daki Fransız işgal yıllarını takma ad kullanan bir Fransız subayının ağzından yansıtmakta, “*Kilikya Ermenistan'ı bir gün Fransa tarafından yeniden hayata döndürülecektir*” temennisi ile sona ermektedir.

20 Jacques-Marie Bourget/Yvan Stefanovitch, *Des Affaires Tres Speciales (Çok Özel İşler) Fin de l'Idylle Avec les Armeniens (Ermenilerle Yakın Dostluk İlişkilerinin Sonu)* Paris, 1986 Plon Yannevi s.115-135

Çerçeve Kararına uyum gereğine sığınmak, yasanın gerekçesine ise Ermeni soykırımından söz eden bir virüs yerleştirmek, konuyu ele alacak yargıca yorum marjı sağlamak yasayı ısmarlayan makamı tatmine yönelik bir çare olarak görülmüş.

Ermenistan Hükümeti ve Ermeni diasporası, Ermeni soykırımı iddialarına hukuksal dayanak sağlama çabalarında -sürekli olarak- büyük yenilgilere uğradılar. Bu yenilgiler, AİHM önünde görülen İsviçre/Perinçek davasında, AB Adalet Divanında görülen Kirkorian/AB Komisyonu ve Konseyi

davasında, ABD mahkemelerinde açılan tazminat davalarında ve Fransa Anayasa Konseyi tarafından iptal olunan Ermeni soykırımını inkâr edenleri cezalandırmayı öngören yasanın iptali vesilesi ile yaşanmıştır. Ama Ermeni soykırımı savının tanınmasına hukuksal dayanak eklemek ve Ermeni soykırımını yadsıyanları mahkûm ettirmek yolundaki bunca gayretin ardında yatan asıl amaç, tazminat ve toprak taleplerine yasal zemin hazırlamaktır. Zaten, Ermeni militanlar “tanımanın” karın doyurmadığını ve yeterli olmayacağını açıkça beyan ediyorlar.

Devreye sokulmak istenen yeni Fransız yasası, yeterli sayıda milletvekili ya da senatör tarafından Fransa Anayasa Konseyine götürüldüğü takdirde, konu yeniden Anayasa Konseyinde görüşülürken, anılan Konseyin dosyayı biçimsel açıdan ele alarak bu kez iptal etmemesi olasılığının yok sayılmaması gerektiğini düşününlerdenim.

Fransa Parlamentosunda kabul edilen 1 Temmuz 2016 yasası, Ermenilerin yukarıda

belirtilen amacına hiç bir katkı sağlamaz. Bu yasa, daha önce kabul edilen ve iptal olunan Ermeni soykırımını inkar edenin cezalandırılması metninin de çok gerisindedir. Aklı başında herkes (Ermeniler dahil)²¹ bu durumun farkındadır.

Buna rağmen, Ermeni tarafının, hukuk ve yargı alanında kaydedilen yenilgilere karşı, Ermeni soykırımını tanıyan bazı ülke parlamentoları, senatoları, yerel yönetim meclisleri ve Avrupa Parlamentosu gibi kurumlar çerçevesinde politik açıdan kendilerini tatmin edici sonuçlar sağlama yönündeki çabalarını sürdürmeleri beklenir.

Devreye sokulmak istenen yeni Fransız yasası, yeterli sayıda milletvekili ya da senatör tarafından Fransa Anayasa Konseyine götürüldüğü takdirde, konu

21 Collectif VAN, 29.06.2016 tarihinde yayımladığı bildiriye, yasa tasarısında Ermeni Derneklerinin Ermeni soykırımını inkâr söylemlerine karşı yargıya başvurma yetkilerinin kısıtlandığını, bu yaklaşımın Türk Devletinin inkarcı propagandasının bilfiil savunucusu olan Liberté Pour ‘L’Histoire (Tarihe Özgürlük Girişiminin) retoriğine uyduğunu; bu Girişimin, İsviçre’de “Ermeni soykırımı bir uluslararası yalandır” diyen Doğu Perinçek hakkında AİHM kararını alkışladığını, Hükümet tarafından gümbürtülü bir biçimde ilan edilen yeni yasa tasarısının Ermenileri tatmin edecek bir metin olmadığını açıklamıştır.

yeniden Anayasa Konseyinde görüşülürken, anılan **Konseyin dosyayı biçimsel açıdan ele alarak bu kez iptal etmemesi olasılığının yok sayılmaması gerektiğini düşünenlerdenim**. Anayasa Konseyinin yapacağı incelemede - en azından bazı üyelerin- öne çıkarmaya çalışacakları öncelikli hukuksal mülhaza, Fransa'nın AB Çerçeve Kararına uyum sağlama zorunda bulunduğudır. Anayasa Konseyi tarafından iptal edilen eski yasa metninde olan ve Ermeni soykırımına doğrudan atıf yapan ifade yeni yasa metninde yok. Bu referans, gerekçeye Ermenileri tatmin amacı ile yama gibi iliştilirilmiş; ayrıca tek örnek olmaması için Rwanda soykırımı da metne eklenmiş ve bunlar arasında -söylenmeden- bir çeşit paralellik kurulmak istenmiş. Fransa Hükümeti ve/ veya Anayasa Konseyinin kimi üyeleri, AB Çerçeve Kararının, belirli koşullarda düşüncüyü ifade özgürlüğünü koruyan güvenceler içerdiğini ileri sürebileceklerdir. Fransız yasasının uluslararası hukuka uygun olmayan yanı, yukarıda da belirtildiği gibi, soykırımı suçunun varlığının mahkeme kararı ile belirlenmemiş olması halidir. Bu durumda siyasetçiler ya da yargıçlar tarih yazma ve tarih konusunda hüküm verme durumunda bırakılmaktadır. Bu da Fransa Anayasa Konseyinin ilk yasayı iptal kararına aykırıdır.

Özetle ve varsayımı somut örneğe indirirsek, Ermeni soykırımı savının yadsınmasına (inkârına) ilişkin bir söylem:

- *şiddet kullanımı teşvikini veya nefret çağrısını içermemekte ise;*
- *ciddi yabancı düşmanlığı ve ırkçılık öğeleri taşıyorsa;*
- *soykırımı sayılan eylemler kabaca küçümsenmiyorsa;*
- *tehdit , küfür, hakaret içermiyorsa;*
- *Ermeni soykırımı suçu savının bir mahkeme kararı ile saptanmamış olduğunun altını çizilmekte ise*
- *yadsımanın hukuksal ve tarihsel incelemeler sonucunda oluşan bir kanaat olduğu vurgulanıyorsa;*

ulusal yargının, gerek Fransa Anayasasını, gerek Anayasa Konseyinin bir önceki iptal kararını, gerek AB Çerçeve Kararını göz önünde tutarak, söylem sahibini mahkum etme tehlikesinin bulunmadığı ileri sürülebilecektir. Gerekçede 1915 Ermeni soykırımına yapılan bir atıf bulunsa bile, inkar (yadsıma) söylemi yukarıda saydığımız koşullara uygun ise mahkumiyet kararı verilmeyebilecektir. Yargıç buna rağmen mahkûm ederse, o karar da büyük olasılıkla Fransız Temyiz mahkemesinden, o da olmaz ise, AİHM'den dönecek ve iptal olunacaktır. Bu açıdan bakılınca, Fransız yasama meclisinin aldığı kararın bir göz boyamacadan, yasak savmaktan- ileri gitmediğini ileri sürebiliriz.

Son olarak, Fransız yasası hamlesinden Türkiye'nin yararlanma olanağının bulunup bulunmadığını da irdelemeliyiz. Türk hükümetinin söylemlerinde yukarıda belirtilen -şiddet kullanımı teşvikine, Ermenilere karşı nefret çağrısına, düşmanlık ögesine, tehdit veya küfüre- rastlanmamıştır; aksine, sorun uluslararası hukuksal çerçevesinde ele alınmış, Ermeni soykırımı savının yetkili mahkeme kararı ile saptanmamış olduğu belirtilmiş, çok elim olayların varlığı yadsınmamış ve adil bellek çağrısı yapılmıştır. Adil bellek çağrısının anlamı ve amacı tarihin tek taraflı ya da bazı sayfaları yok sayılarak okunmamasını sağlamaktır. Bu meşru ve hakçılığı göz önünde tutan bir davranıştır.

Bunun yanında, uluslararası camianın -yavaş ta olsa - katı biçimselcilikten uzak, hak ve hakçılığa uygun davranışları benimsediği, “onarıcı adalet” ve insancıl hukuk ilkelerini göz önünde tutan çözümleri desteklediği bir gerçektir.²² Avrupa Birliği Çerçeve Kararının dayandığı değerler, özetle, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadele, insanlık suçlarının cezasız kalmaması ilkeleri aslında Türk Hükümetinin ve toplumumuzun savunduğu esaslar sayılmalıdır. Bu bağlamda, yeni Fransız yasasının, *gerekçesinde Ermeni soykırımına referans yapan ve hukuksal dayanağı olmayan cümlesi dışında*, Türkiye'nin de savunduğu esasları genel olarak yansıttığı yolunda bir söylem oluşturulması, kan davasına dönüştürülmek istenen ihtilaftan bıkanlar nezdinde barışmaya ve çözüme yönelik akılcı bir açılım olarak ta değerlendirilebilecektir.

Esasen, AB ile üyelik müzakerelerini yürüten her aday ülke, AB yasa ve kurallar demeti ile birlikte yaşamayı öğrenmek, varsa o mevzuatın olanaklarından yararlanmayı araştırmak ve bulmak durumundadır.

Buna paralel olarak, karşı tarafın, önünün kesilemeyeceğini düşündüğümüz provokasyona yönelik söylemlerine, Türk sivil toplum örgütlerinin gereken cevapları verecek kapasiteye sahip buldukları görüşündeyiz.

22 Turgut Tarhanlı, “Adalet politikaları ve Ermeni Sorunu”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri-Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları* içinde İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 573-580

KAYNAKÇA

“Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç’in Fransa Senatosu’nda Gündeme Gelen “basın Özgürlüğü Kanununa” İlişkin Değişiklik Önerisi Hakkındaki Bir Soruya Cevabı” 15.10.2016
<http://yaounde.be.mfa.gov.tr/ShowAnnouncement.aspx?ID=323062> Son erişim tarihi: 23 Kasım 2016

“On Combatting Certain Forms And Expression Of Racism And Xenophobia By Means Of Criminal Law” EU Council Framework Decision 2008/913/JHA. 28 November 2008. =.J. 328/55,6.12.2008

Bourget, Jacques-Marie & Yvan Stefanovitch *Des Affaires Tres Speciales* (Çok Özel İşler) Fin de l’Idylle Avec les Armeniens (Ermenilerle Yakın Dostluk İlişkilerinin Sonu) Paris, 1986 Plon Yanınevi s.115-135

du Véou, Paul. *La Passion de la Cilicie -1919-1922* Paris Librairie Orientaliste, Paul Gauthier.

Hedegaard, Lars “Let us Abolish All Hate Speech and Blasphemy Laws” *Trykkefredsselskabet* (İsveç) March, 2009.

Joinet, Louis *Lutter contre l’impunité* (Suç işleyenin cezasız kalması ile mücadele), La Decouverte, Paris, 2002, Sh.86

Konferans Zabıtları: 5.4.1948 (Doc-E/794) ss. 29.33; 9.11.1948 97. Oturum, ss. 360-373; 10.11.1948, 87-99 oturumlar, ss.373-393; 11.11.1948, 99 oturumun devamı, ss 393-407)

Lobba, Paolo “Criminalizing Negationism Beyond the Holocaust: Some Comments on the EU Framework Decision 2008/913/JHA on Racism and Xenophobia”. *Liberté pour l’Histoire*. 29 Ocak 2013 http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=184%3Acrimineliser-le-negationnisme-au-dela-de-lholocauste&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=en

Tacar, Pulat “Avrupa Birliğinin Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İle Mücadele ve Soykırımının, İnsanlığa Karşı Suçların İnkârının Cezalandırılmasına İlişkin Çerçeve Kararı” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44 s. 59-84

Tacar, Pulat *AIHM’nde Doğu Perinçek İsviçre Davası-Bir Düşünceyi İfade Özgürlüğü Sorunu ve Adil Bellek Talebi*. Kaynak Yayınları,2012, s.220-223.

Tarhanlı, Turgut “Adalet Politikaları ve Ermeni Sorunu” *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları s.574

Uluslararası Daimi Adalet Divanı, Fransa ile Türkiye arasında Lotus davası, 7 Eylül 192 tarihli 9 sayılı karar. CPJI Serie A. No.10

Yakış, Yaşar “European Union Framework Decision of the Offence of Denying a Crime”, *Review of Armenian Studies*, No.23, July 2011. pp.63-92

Yakış, Yaşar “Fransa’nın Soykırımını Çelişkisi” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 40/2011 Sh.78

İNGİLİZ BELGELERİYLE MONDROS MÜTAREKESİ VE ERMENİ SORUNU*

(MUDROS ARMISTICE AND ARMENIAN QUESTION
IN THE LIGHT OF BRITISH DOCUMENTS)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK

Atatürk Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
tbasak@atauni.edu.tr

Öz: *Bu çalışmada özellikle İngiliz kaynakları değerlendirilmek suretiyle Mondros Mütarekesi'nin imzalanma sürecinde Ermeni sorunu incelenmiştir. Mondros Mütarekesi, Ermeni sorunu bağlamında önemli tartışma, açılım ve tepkileri de beraberinde getirmişti. Mütareke, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etti. Ermeniler, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsızlık vaadinin gerçeğe dönüştürülmesi için Türkiye ile yapılacak mütarekenin kendi beklentilerini de karşılayacak şekilde düzenlenmesini istemişlerdi. Bu bağlamda savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ile Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir "Ermenistan" bölgesi oluşturulması, Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı. Neticede gerek Ermeni baskıları gerekse İngiliz Dışişleri'nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına bazı yeni maddeler eklendiyse de, eklenen bu maddeler Ermenileri tatmin etmedi. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberi, hayallerinin gerçeğe dönüşebileceğini düşünen dünyadaki tüm Ermenileri sevince boğduysa da, mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu. I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaatler noktasında şekillenen İngiliz-Ermeni işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelmiş, Mondros Mütarekesi de içeriği, tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının başlangıcını oluşturmuştu.*

Anahtar Kelimeler: *I. Dünya Savaşı, Mondros Mütarekesi, Ermeni Sorunu, İngiltere, Türkiye.*

Abstract: *In this study, the Armenian question in the signing process of Mudros Armistice is analyzed through specifically evaluation of British sources. Mudros Armistice led to significant discussions, initiatives and*

* Atatürk Üniversitesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi'nce 6-8 Mayıs 2015'te düzenlenen II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuş olan bu çalışma, birtakım güncellemeler yapılmak suretiyle yeniden değerlendirilmiştir.

reactions in the contexts of Armenian question. The content of the armistice disturbed Turks and perhaps disturbed the Armenians more than the Turks. Armenians wanted the authorities to regulate the armistice which was going to be signed with Turks to meet their expectations in order to fulfill the independence commitment made during the war. In this context, Armenians' primary claims were; repatriation of Armenians forced to migrate during the war; the establishment of Armenian zone by the invasion of strategic locations in Six Vilayet and Cilicia. Eventually, though new clauses were added to the armistice draft as a result of Armenian repression and alerting reports by Foreign Office, these articles did not satisfy Armenians. Though the news that the Mudros Armistice signed on 30 October 1918 pleased all the Armenians, who thought that their dream would come true, around the world, the content of the agreement caused a huge disappointment. The British-Armenian cooperation process shaped by the joint interests in the World War I, was about break up by the ending of joint interests and the Mudros Armistice was the first step of this break up by considering its content, reactions and results.

Keywords: *First World War, Armistice of Mudros, Armenian Question, Britain, Turkey.*

Giriş

19. Yüzyılda Türkiye'nin doğusunda bağımsız bir Ermenistan yapılanmasına ilişkin gündeme gelen tasarılar, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında somut bir proje halini almış, bu proje eksenindeki ulusal ve uluslararası gelişmeler ise Ermeni sorununun kaderini belirlemiştir. Bağımsız bir yapılanma için bir yüz yıl önce müsait olmayan "şartlar ve unsurlar" emperyalist çıkar ve politikalar doğrultusunda 20. Yüzyıl başlarında uygun hale gelmiş, Ermeniler, bağımsız bir devlete ulaşmak yolunda İtilaf savaş amaçlarını kolaylaştıracak tavırlar sergilerlerken, emperyalist güçler de Ermenileri kendi politikaları doğrultusunda propaganda unsuru ve askeri güç olarak kullanmışlardır.

Bu süreçte Ermenileri motive ederek onların savaş potansiyelini artırmak isteyen Rusya ve İngiltere'nin bu uğurda sergiledikleri en belirgin tavır ise savaştan sonra Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik yapılan göndermeler olmuştur. Başka bir ifadeyle Ermenilere uğruna savaşmaya değer kutsal bir hedef belirlenmiş, bu hedefe ulaşma yolunda sergilenen Ermeni tavırları ise bölgedeki insanlar için acı ve felâket kaynağına dönüşmüştü.

Bu perspektif doğrultusunda I. Dünya Savaşı'na 1914 ve 1915 gelişmeleri ile damgasını vuran Ermeni sorunu, emperyalist güçler tarafından 1916'da Sykes-Picot Antlaşması'yla belli bir formüle bağlanmış,¹ İngiltere, bu antlaşma ile Doğu Anadolu ve Kafkaslara ilişkin yükümlülükleri Rusya'ya havale etmesine rağmen 1917'de Rusya'da meydana gelen gelişmeler sonucunda Rusya'nın savaş dışı kalması, sorunu farklı bir zemine taşımıştır. Ermeni sorunu, savaşın son yılı olan 1918'de farklı boyutlarıyla ön plana çıkarak Doğu Anadolu ve Kafkasya eksenli politikalar ile uluslararası politik ajandalarda önemli bir yer işgal etti. 1918'de Kafkasya'da Erivan merkezli bir Ermeni Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması, durumu daha da karışık bir hale getiriyordu.

Rusya'nın savaş dışı kalması, İngiltere'nin savaş planları açısından ölümcül bir darbe anlamına gelirken bu durum Türklere Doğu Anadolu'da Rusya'ya kaptırdıkları toprakları geri alarak Kafkasya'nın kilidini açma fırsatı vermişti. İstanbul'dan Çin'e kadar uzanacak *Turancı* bir hareket İngiltere için büyük bir korku kaynağıydı. Doğu Anadolu ve Kafkasya İngiliz çıkarları açısından son derece hayati bir bölge olmuştur. İngiliz İmparatorluğu, Kafkasları stratejik açıdan İran, Afganistan ve Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görüyordu. Kafkasya'nın Alman ve Türk güçlerine kaptırılma olasılığı İngiltere için ciddi sonuçlar doğurabilir, Azerbaycan'daki petrol ile Gürcistan'daki

1 Adı geçen gelişmeler ve Sykes Picot Antlaşması hakkında bkz. Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008, s.158-235.

maden ve kömür kaynakları başta olmak üzere Almanya ve Osmanlı Devleti'ne sınırsız kaynak sağlayabilecek Kafkasya, İngiltere'nin savaş plan ve amaçlarını alt üst edebilirdi.² Neticede İngiltere, Kafkaslara ilişkin savunma planları almak zorunda kaldı. Bu noktada savaşın başlarında Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeleri savunmak azminde olduklarını belirten Ermeniler ise İngilizler açısından değerlendirilebilecek önemli bir potansiyel haline gelmişlerdi. 1915 yılı olaylarını “*Türkiye’de Hristiyanlığın yok edilişi*” şeklinde savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu’da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup Kafkasya’yı savunmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu. I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz-

1915 yılı olaylarını “Türkiye’de Hristiyanlığın yok edilişi” şeklinde savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu’da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup Kafkasya’yı savunmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu.

Ermeni İşbirliği Rusya’daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşamıştı. İngiltere tarafından desteklenen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya yönelik Türk ve Alman tehdidine karşı bir bariyer olarak kullanıldılar.³ İngiliz Hükümeti, Türklerle Merkezî Asya arasına koyulabilecek tek engelin Ermeniler olduğunu anlamıştı.⁴

I. Dünya Savaşı’nın ilk günlerinden beri Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sebebiyle savaşmaktan başka seçenekleri olmayan Ermeniler de, İngilizlerle yapılan bu işbirliği sürecini kendileri açısından

değerlendirmeye çalışarak savaştan sonraki politik gelecekleri hakkında İngiltere’den somut garantiler istediler. Neticede İngiltere, Rusya’nın savaştan çekilmesi üzerine Ermenilerin *Batı Ermenistan* olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa kalmıştı. Bu dönemde Türk ve Almanları durdurmak için Doğu Anadolu ve Kafkasya’da önemli ölçüde Ermeni gücüne ihtiyaç duyan İngiltere, savaş sonrası yapılanma sürecinde bağımsız Ermenistan’a yönelik ciddi vaat ve göndermelerde bulundu.⁵

Bununla beraber bu süreçteki İngiliz-Ermeni işbirliği ve tasarıları sonuçsuz kalmış, Türk ordularının Doğu Anadolu’yu ele geçirip Kafkasya’ya ilerlemeleri durdurulamamıştı. Bu dönemde bölgeyi savunmak için İngiltere tarafından

2 Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997, s.18-19.

3 Tolga Başak, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Yıl: 2013, s.93.

4 Manough Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.132.

5 Başak, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, s.94.

desteklenip silahlandırılan Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda büyük bir katliam gerçekleştirmekten başka bir şey yapamadılar. İngiltere bu sefer de 1918’de Bakü’nün Türkler tarafından ele geçirilmesini önleyecek girişimlerde bulunduysa da, bu girişim de hüsrarla sonuçlandı.⁶ 1918 Sonbaharı, Doğu’daki savaş üstünlüğü ve muhtemel gelişmeler açısından İngiltere için iç açıcı değildi. İngiltere’nin Kafkasya, Trans-Hazar ve İran’daki pozisyonu kritik bir hale gelmişti.

İngiltere’yi bu kâbustan uyandıran şey, diğer cephelerdeki askeri göstergeler oldu. Türklerin talihi doğuda yaver gidiyorsa da, güneyde ve batıda durum çok kötüydü. Türk ordusunun kaynak eksikliği ve Eylül 1918 sonlarında General Allenby’nin Filistin ve Suriye’de Türk savunmasını parçalaması, Türklerin Kafkasya’da parlayan yıldızı üzerine kara bir bulut gibi çökmüştü. Türkler, bu genel tablo içinde Almanların yenilgisini telafi edemeyeceklerini anlamışlar, dahası Bulgaristan’ın İtilaf devletlerine teslim olması Türkiye’nin savaşta pozisyonunu katlanılmaz bir duruma sokmuştu.

Bu arada İngilizler açısından da oldukça kritik günler yaşanmaktaydı. Türkiye’yi savaş dışında bırakmak, Almanya ile yaptığı savaşta İngiltere’ye ciddi bir avantaj sağlayacaktı. 1918’de Lloyd George’a verilen gizli bir raporda, Enver Paşa’nın Osmanlı Devleti’ni Adriyatik’ten Hindistan’a kadar genişletmeyi düşündüğü belirtilmişti.⁷ Dolayısıyla her iki taraf da artık savaşın sonunu görmek istiyordu. 1918 Haziranında, İngiliz Savaş Kabinesi’nde, güneydeki İngiliz işgal alanlarına karşılık, kuzeyde Türklerin işgal ettikleri Kafkasya’yı onlara bırakarak Türklerle ayrı bir barış yapma teklifini dile getirmiş olan Lloyd George, bu teklifi aynı yılın ekim ayı başlarında güncellediyse de adı geçen teklif Savaş Kabinesi’nden geçmedi.⁸

1918 yılı Ekim ayının başlarında Türkiye’den de barış sinyalleri alınmıştı. Dolayısıyla İngiliz Hükümeti, muhtemel bir barış durumunda takip edeceği politikaları oluşturmaya başladı. Asıl konu Türkiye’yi savaş dışı bırakacak düzenlemeler üzerinde yoğunlaştıysa da, bu süreç içerisinde İngiliz Dışişleri tarafından Ermeniler ve “*Ermenistan*” a yönelik bir takım değerlendirmeler de ortaya koyuldu. Neticede Ermeniler de savaşın sona ermesinden hemen önce ve sonra, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsız Ermenistan vaadinin

6 Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası*, s.273-287; 292-311.

7 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989, s.359.

8 PUBLIC RECORD OFFICE, CABINET. 23/06, War Cabinet, 435, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Monday, June 24, 1918, at 12 noon; PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 P.M., s.5-7.

gerçeğe dönüştürülmesine ilişkin düzenlemelerin gözlemcisi haline gelerek, bu uğurdaki beklenti ve umutlarını zirve noktasına taşımışlardı.

Bununla beraber I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaat birlikteliği zemini ve tarafların karşılıklı olarak birbirlerini kullanmaları sonucunda kristalize olan işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelecek, Mondros Mütarekesi de içeriği tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının girizgâhını oluşturacaktı.

1. Mondros Mütarekesi Taslağının Oluşturulması Sürecinde Ermeni Sorunu

a. İngiliz Mütareke Taslağının Oluşturulması

Savaşın son aylarından önce İngiliz çevrelerince bir mütareke taslağı oluşturmaya yönelik herhangi bir girişim yapılmamıştı. Bunun en önemli nedeni, barış şartlarının olduğu gibi mütareke şartlarının da savaş sonundaki mevcut askeri duruma göre şekillendirilmesi zorunluluğuydu. 1918 yılının ortalarına gelinmiş olmasına rağmen savaşın sona erme ihtimaline ilişkin herhangi bir ışığın görülmemesi mütareke tasarısı hazırlığını da anlamsız kılmıştı. Aynı durum Merkezi Güçler açısından da geçerliydi. Bununla beraber Merkezi Güçlerin sonbaharda çöküş sinyalleri vermesi durumu değiştirmiş ve üstünkörü bir şekilde de olsa bir takım mütareke taslakları oluşturulmaya başlanmıştı. Bu süreçte hemen hemen bütün politik konular bir tarafa bırakılarak barış antlaşmasını etkilemeyecek şekilde Türkiye ile bir mütareke yapılmasına çalışılmıştı.⁹

Bu doğrultuda İngiliz Savaş Kabinesi 1 Ekim 1918 tarihli oturumunda bazı kararlar aldı. Buna göre Türkiye'nin mütareke istemesi halinde, değerlendirilmek üzere Amirallik I. Lordu ile Savaş Bakanı'ndan bir mütareke taslağı hazırlaması istenildi. Memorandumun, Türkiye'ye sunulacak askeri ve bahri şartlar hakkında tavsiyelerde bulunması bekleniyordu.¹⁰

İngiliz Savaş Kabinesi bir sonraki gün de (2 Ekim) Türkiye meselesine değindi. Savaş Kabinesi'nde tartışılan konu, Türkiye'nin savaşı sonlandırmaya yönelik bir teklif yapması halinde görüşmelerin nerede yapılacağı oldu. İsviçre ve

9 Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim - 30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013, s.82.

10 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions) 480. Imperial War Cabinet, 34, Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street S. W., on Tuesday, October 1, 1918, at 11.30 a.m., p.4.

İzmir'in de adı geçtiyse de kabine üyelerinin çoğu görüşmelerin Filistin'de yapılmasından yanaydı. Tüm politik konuların bir tarafa bırakılarak Bulgaristan ile yapılan mütareke örneğinin izlenmesi düşünülüyordu. Görüşmeler Filistin de yapılırsa bunu bir İngiliz generali yönetebilir ve burada Ermeni sorunu gibi politik sorunlara değinilmeksizin sadece Türkiye'deki bahri ve askeri durumla ilgili düzenlemeler yapılabilirdi. İngiliz Savaş Kabinesi'ne göre Türkiye ile yapılacak mütareke tamamen askeri içerikli olmalı, siyasi maddeler içermemeliydi. Bunun yanında bir mütareke görüşmesi yapılacaksa bu görüşmelerin Suriye'de bulunan İngiliz generali (General Allenby) ile yapılması daha uygun olacaktı.¹¹

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 3 Ekim 1918 tarihli oturumunun gündeminde de Türkiye ile savaşın sonlandırılması meselesi ve bu bağlamda cereyan eden bir takım genel değerlendirmeler vardı.¹² Lloyd George'un, Türkiye ile ayrı barış yapma argümanını¹³ yinelediği bu toplantıda, İngiliz öncelikleri açısından Mezopotamya ön plana çıkmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla "Ermenistan" olarak ifade edilen Doğu Anadolu ile yine Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Kilikya bölgesi Lloyd George'un umurunda değildi. Ancak Lloyd George'un Türkiye ile ayrı barış projesine kabinenin diğer üyeleri tarafından sıcak bakılmadı. Dışişleri Bakanı Balfour'a göre Türkiye ile mütareke yerine ayrı bir barış yapma durumunun gündeme getirilmesi halinde Lloyd George kendini Sykes-Picot Antlaşması ile bağlantılı karışık tartışmaların içinde bulabilirdi. Neticede Savaş Kabinesi'nin bu oturumunda Mezopotamya üzerindeki İngiliz-Fransız rekabeti ile ilgili sorunlar nedeniyle ayrı bir barıştan ziyade Türkiye ile bir mütareke yapılmasına karar verilerek masaya İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıkları tarafından hazırlanmış olan¹⁴ bir mütareke taslağı¹⁵ yatırıldı.

Yarısı askeri, diğer yarısı ise bahri nitelikte olan toplam on sekiz maddelik taslak Dışişleri Bakanı Balfour tarafından kabineye okunmuştu. Savaş Kabinesi tarafından içerisinde bulunan bazı bölümlerin çıkarılıp bir takım eklemelerin yapıldığı mütareke taslağının maddeleri şu şekilde belirlenmiş ve sıralanmıştı:¹⁶

11 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 481A, Draft Minutes of a Meeting held on Wednesday, 2.10.1918 at Noon, p.4.

12 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 482A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S. W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 p.m.

13 Lloyd George bu argümanı ilk defa 1918 yılı Haziran ayında gündeme getirmişti.

14 PUBLIC RECORD OFFICE, ADMIRALTY. 116/1823, War Office to Foreign Office, No: 0152/4857, 7th October 1918; Briton Cooper Busch, Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923, New York, 1976, s.13.

15 Adı geçen taslak için Bkz PRO. ADM. 116/1823, "Draft Conditions of An Armistice With Turkey."

16 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 482A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S. W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 p.m., s.9-10 ve Appendix; Gweyne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", Middle Eastern Studies, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), Appendix I, s.339-340.

- 1- Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçilmesi. **İstanbul'un**¹⁷ ve Çanakkale Boğazı istihkâmlarının İngiliz birliklerince işgal edilmesi.
- 2- İtilaf gemilerinin şu anda Türk işgali altında bulunan tüm liman ve demirleme yerlerini/rıhtımları serbest bir şekilde kullanmaları, bu liman ve rıhtımların düşman gemilerinin istifadesine kapatılması.
- 3- Türk sularındaki tüm deniz savaş taşıtlarının teslim edilip bunların yönlendirilecekleri liman veya limanlarında enterne edilmeleri.
- 4- **Tüm Türk deniz ticaret gemilerinin/taşımacılığının İtilaf devletleri tarafından idare edilmesi ve gerektiğinde kiralanabilmesi.**¹⁸
- 5- Telsiz telgraf ile kablo istasyonlarının İtilaf devletleri tarafından idare edilmesi.
- 6- Türk sularında bulunan tüm mayınlı bölgelerin, torpido kovanlarının ve diğer blokajların/engellemelerin yerlerinin gösterilmesi ve **gerektiği takdirde bunların temizlenmesine veya ortadan kaldırılmalarına yardım edilmesi.**¹⁹
- 7- Karadeniz'deki mayınlarla ilgili mevcut tüm bilgilerin verilmesi.
- 8- İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından bahri üs olarak kullanılması. Tüm Türk limanlarında ve tersanelerinde gemi tamir imkânlarından yararlanılması.
- 9- Türk kaynaklarından kömür, mazot ve deniz malzemelerinin satın alınmasında kolaylık gösterilmesi.
- 10- Şu anda Türk denetiminde bulunan ve tamamen serbest bir şekilde İngiliz yetkililerinin kullanımına verilmesi zaruri olan Transkafkasya demiryolları da dâhil olmak üzere tüm demiryollarına İngiliz kontrol subayları yerleştirilmesi.

17 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

18 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

19 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

- 11- *Toros tünel şebekesinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi.*
- 12- *Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran'dan ve Transkafkasya'dan savaş öncesi sınırlar ötesine/dışına çekilmeleri.*
- 13- *Hicaz, Asir ve Yemen'de bulunan tüm garnizonların/askeri karargâhların en yakındaki İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmaları.*
- 14- *Trablus'taki/Tripolitania tüm Türk subaylarının en yakında bulunan İtalyan garnizonuna teslim olmaları.*
- 15- *(Bahri, askeri ve sivil)²⁰ tüm Alman ve Avusturyalıların en yakında bulunan İngiliz veya İtilaf komutanına teslim olmaları.*
- 16- *Teçhizat ve ulaşım vasıtaları da dâhil olmak üzere Türk ordusunun kullanım ve dağıtımına ilişkin verilebilecek emirlere uyulması.*
- 17- *Ordu ikmal malzemelerinin kontrolü için İngiliz subaylarının atanması.*
- 18- *Tüm İtilaf savaş esirlerinin İstanbul'da toplanıp kayıtsız şartsız İtilaf devletlerine teslim edilmeleri.”*

Mütareke taslağından anlaşıldığı kadarıyla İstanbul, Boğazlar, Karadeniz, Transkafkasya (Bakü, Batum ve demiryolları) ve Mezopotamya İngiliz öncelikleri olarak ön plana çıkmıştı. Özellikle Boğazların açılarak Karadeniz'in kontrolü ile Türk ordusunun Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan 1914 sınırlarına çekilmesi ve bölge demiryollarının denetimi, hayati bir durum olarak nitelendirilmişti. Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal düşünülmüyordu. Daha açık bir ifade ile adı geçen mütareke taslağında Ermeniler hakkında hiçbir durum ortaya koyulmamış, Türkiye'nin doğusunda bulunan vilayetlerle ilgili herhangi özel bir düzenleme yapılmamış, sonraları üzerinde hem Ermenilerin hem de Türklerin duracakları Mondros Mütarekesi'nin özellikle 7. ve 24. Maddeleri ile ilgili bir kayıt belirlenmemiş, neticede taslakta, “Ermenistan”ın bağımsızlığına yönelik savaş esnasındaki İngiliz söylemlerinin/vaatlerinin pratiğe geçirilmesine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

20 Parantez içerisinde yer alan ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan mütareke taslağına eklenen maddelerdir.

b. İngiliz Dışışleri Uzmanlarının Mütareke Taslağına İlişkin Değerlendirmeleri ve Ermeni Sorunu

İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanmış olan mütareke taslağı Savaş Kabinesi'ne sunulmadan bir gün önce, 2 Ekim'de Dışışleri Bakanı Balfour'a iletilmiş ve onun da onayı alınmıştı.²¹ Bununla beraber Savaş Bakanlığı, görüş beyan edilmesi açısından mütarekenin taslak metnini 7 Ekim'de Dışışleri Bakanlığı'na da gönderdi. Türklere sunulmadan önce üzerinde tam anlamıyla mutabakat sağlanmış bir metin hazırlanmaya çalışılıyordu. Dışışleri Bakanlığı'na verilen bilgiye göre bir mütareke talep edilmesi durumunda, Türkiye'ye önerilmesi tasarlanan maddeler kalıcı düzenlemelerden ziyade tamamen askeri bakış açılarıyla belirlenmiş ve taslak maddeler hazırlanırken Donanma Bakanlığı yetkililerinin de görüşleri alınmıştı. Şimdi de Dışışleri Bakanlığı'nın gerekli gördüğü değişiklik ve eklemelerin tespit edilmesine çalışılıyordu. Mütareke taslağı, Dışışleri Bakanlığı yanında Donanma ve Hindistan Bakanlıklarına da gönderilmişti.²²

Dışışleri'nde, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan Türkiye ile yapılacak mütareke tasarısına ilişkin değerlendirmeler Sir Mark Sykes tarafından yapıldı. Mark Sykes, tasarının diğer bazı maddelerinde yaptığı birtakım değişiklikler yanında özellikle Ermeni sorunu ile bağlantılı hususlara dikkat çekmiş, "*Toros tünel şebekesinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesini*" öngören 11. Maddeye Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi şartını da eklemiştir.²³

Sir Mark Sykes, Savaş Bakanlığı tarafından Dışışleri'ne gönderilen 19 maddelik mütareke taslağına dört madde daha eklemiş ve böylece taslak maddelerin sayısını 23'e çıkarmıştı. 20. Madde olarak belirlenen ilk ek maddede Türk güçlerinin Mersin, Pozantı, Sis, Zeytun, Cerablus, Halep ve İskenderun'u tahliye etmeleri, 21. Maddede ise Türk güçlerinin Cerablus, Urfa, Midyat (Midiyat), El Cezire (Jazira), Zaho (Zakho), Amed (Amedia) ve Revanduz (Rowanduz) hattının kuzeyine çekilmeleri ön görülüyordu.²⁴

21 Gweyne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), dip.18, s.343.

22 PUBLIC RECORD OFFICE, FOREIGN OFFICE, 371/3448/168408, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey", War Office to Foreign Office, No: 0152/4857 (M.I.2), 7th October 1918. Hazırlanan mütareke tasarısı (sadece 9 maddesi) 8 Ekim'de Donanma Bakanlığı tarafından Akdeniz'deki İngiliz Genel Komutanlığı'na da iletilmişti. PRO. ADM. 116/1823, Admiralty to British C-in-C Mediterranean, No: 678, 8.10.18.

23 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes."

24 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes."

Sir Mark Sykes'in Savaş Bakanlığı mütareke tasarısına sonradan eklediği diğer iki madde (22. ve 23. Maddeler)²⁵ ise Osmanlı Devleti tarafından “*sınır dışı edilen/sürgüne gönderilen (exile)*” ve tutuklu bulundurulmuş unsurlarla ilgiliydi. 22. Madde, geri dönmek isteyen Ermenilerin²⁶ yurtlarına iade edilmelerinin sağlanması hususunda İtilaf devletlerine yetki verirken, İtilaf devletleri aynı madde uyarınca yurtlarına döndürülen bu Ermenilere ihtiyaç duyabilecekleri askeri korumayı sağlamanın yanında, bunların fiziksel koşulları ile ilgili gereken önlemleri alma hakkına da sahip olabileceklerdi. 23. Madde ise savaş esnasında siyasi nedenlerden ötürü Türk mahkemelerince sürgüne gönderilen veya tutuklu bulundurulmuş şahıslarla ilgiliydi. İtilaf devletleri, adı geçen siyasi sürgünlerin geri gönderilmeleri, ayrıca tutukluların da serbest bırakılmaları hususunda bir önceki maddede olduğu üzere bir takım haklara sahip olacaklardı.²⁷

İtilaf devletleri, adı geçen siyasi sürgünlerin geri gönderilmeleri, ayrıca tutukluların da serbest bırakılmaları hususunda bir önceki maddede olduğu üzere bir takım haklara sahip olacaklardı.

Aslında Mark Sykes'in bu önerileri doğal olarak Dışişleri Bakanlığı ve çevrelerinin Türk mütareke tasarısına ilişkin bakış açısı ve dahası beklentilerini yansıtıyordu. Dikkat edilirse son iki düzenleme doğrudan Ermenilerle ve Ermeni sorunuyla ilgili olup tamamen siyasi içerik ve uzantılara sahiptiler. Bu son iki madde yanında, Savaş Bakanlığı mütareke tasarısının 11. Maddesine Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi ve bu tasarıya eklenen yeni bir maddeyle de (20. Madde) Türk birliklerinin Mersin, Pozantı, Sis, Zeytun ve Halep'i tahliye etmeleri şartlarının koyulması da Ermenilerin Kilikya'ya yönelik beklentilerini karşılar nitelikteydi.²⁸

25 Mark Sykes'in mütareke taslağına ilişkin değerlendirmelerinin yer aldığı adı geçen Dışişleri belgesi üzerine sonradan eklenen 22. ve 23. maddelerin yanına artı (+) dipnot işareti koyularak bu maddelere ilişkin açıklamalar ilgili belgenin alt tarafına el yazısıyla yapılmıştır.

26 Burada/belgede öncelikle “Ermeniler” ifadesi kullanılmış olmasına rağmen daha sonra bu ifadenin üzeri çizilerek bunun yerine “Osmanlı zevatı/shahısları” ifadesi yazılmıştır. Adı geçen maddede doğrudan Ermeniler kastedildiğinden burada üstü çizilen kısmın kullanılması uygun görüldü.

27 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, “Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes.”

28 İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ünlü Orta Doğu Uzmanı Sir Mark Sykes, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce Doğu Anadolu ve Kilikya bağlamında özellikle iki planda bahsedecekti. Bu planlar Kilikya'da bir Ermeni bölgesinin, Doğu Anadolu'da ise Kürt-Ermeni bölgesinin oluşturulmasını öngörüyordu. Kilikya açısından kısıtlı bir yabancı desteğe ihtiyacı olduğunu ve bu desteğin sağlanması durumunda bölgede bir Ermeni milli devleti kurulabileceğini düşünen Sykes'a göre Doğu Anadolu'nun durumu farklıydı ve burada Türk, Kürt ve Ermenilerin eşit statüde oldukları yabancı bir yönetim kurulabilirdi. (PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18)

Savaş Bakanlığı, tamamen askeri içerikli olan bir mütareke taslağı için Dışişleri'nin beklenti, tavsiye ve düşüncelerini öğrenmek istemiş, Dışişleri Bakanlığı da doğal olarak pencereye siyasi açıdan bakarak mütareke tasarısına siyasi içerikli maddelerin yerleştirilmesi gereği üzerinde durmuştu. Aslında bu durumun Dışişleri açısından Ermeni sorunu bağlamında bir zorunluluk olduğu söylenebilirdi. I. Dünya Savaşı esnasında propaganda malzemesi²⁹ ve askeri bir güç³⁰ olarak kullanılan Ermenilerin ve onlara yönelik hassasiyetleri artırılmış olan Hristiyan dünyasının beklentilerinin karşılanması için Türklerle yapılacak mütarekeye bazı siyasi eklentiler de konulmalıydı. Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke tasarısı, tamamen askeri içerikliydi ve Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal ön görülüyordu.³¹ Başka bir ifadeyle Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı mütareke taslağında savaş esnasında "Ermenistan"ın

29 İngiltere, 1915'teki Ermeni olaylarını azami ölçüde sömürerek bu olayları savaş propagandasının merkezine yerleştirmiş, gerek kendi kamuoyu gerek tarafsız devletler kamuoyu gerekse tüm Hristiyan dünyasını etkilemek için propagandasını "Türkiye'deki Ermenilerin/Hristiyanların katledildikleri" sloganı üzerine inşa etmişti. Türkiye'deki Ermenilerin sınır dışı edildikleri, katliama maruz kaldıkları ve hatta ırklarının yok edilmeye çalışıldığı yönünde bir propaganda kampanyası başlatılmış, bu kampanyanın sonucu İngiliz Savaş Propaganda Bürosu Wellington House ve Dışişleri Bakanlığı'na üretilen "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Miscellaneous, No:31" adlı çalışma olmuştu. (*The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916. I. Dünya Savaşı'ndaki İngiliz propaganda faaliyetlerinin Ermeni sorununa etkisi hakkında bkz. (Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.196-228.)*)

30 Rusya'nın 1917'de Bolşevik İhtilali ile savaş dışı kalmasından sonra 1917-1918'de Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir İngiliz-Ermeni askeri ittifakı gerçekleşti ve Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Rus işgal sahası Ermeni çete ve askerleriyle korunmaya çalışıldı. İngiltere, Rus ordusunun çekilmeye başlamasıyla Doğu cephesinde meydana gelen boşluğu doldurmak ve Kafkasya'daki petrol bölgelerini koruyup sömürge imparatorluğu açısından tehlike arz eden Türk birliği projesini engellemek için Rusya'nın savaş başındaki politikasına başvurdu. Askeri açıdan Ermeni birlik ve çetelerine destek verilerek bunlar İngiliz savaş politikaları doğrultusunda kullanıldılar. (PRO. FO. 371/3284/75611, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.)

31 Aslında İngiliz Savaş Bakanlığı da savaş şartları altında doğal olarak Ermeni sorununu değerli bir propaganda malzemesi olarak ele almış ve Savaş Propaganda Bürosu "Wellington House" bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmişti. Bununla birlikte Savaş Bakanlığı, Ermenilerin politik gelecekleri açısından Doğu Anadolu veya Kafkasya'da herhangi bir yükümlülük altına girilmesini istemiyordu. 1917 yılının sonlarına doğru Londra'da toplanan İngiliz Savaş Kabinesi de Ermenistan için ABD koruması önermiş ve bir bakıma İngiliz Hükümeti'nin savaş sonrası Ermeni politikasının bel kemiği oluşturulmuştu. Savaş Bakanlığı'nın Ermeni sorununa ve özellikle de "Bağımsız Ermenistan'a" ilişkin gerçekçi bakış açıları zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'nda tartışmalara neden olacak, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Savaş Bakanlığı ile Dışişleri, Ermeni sorununa ayrı pencerelerden bakacaklardı. Askeri değerlendirmeler, bölgedeki şartlara uyumlu bir çerçeve geliştirirken, Dışişleri Bakanlığı daha önceki vaatler ve Hristiyan dünyasının şampiyonluğu çizgisinde hareketle Ermeni sorununu ve kullanılma potansiyelini sonuna kadar sömürecekti. Paris'te Ermeni sorununa ilişkin yapılacak düzenlemeler esnasında Savaş Bakanlığı tarafından yapılan uyarılar dikkate alınmayacak ve Sevr haritasında Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünün Ermenistan olarak belirlenmesi kararlaştırılacaktı. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın uyarılarını göz ardı eden siyasiler, Ermeni sorununa ilişkin tavırlarını Lozan'da tamamen değiştirmek zorunda kaldılar. (Tolga Başak, "İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açısından Ermeniler, (5 Nisan 1918)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, Yıl: 2013, Ankara, 2013, s.190-191.)

bağımsızlığına yönelik sarf edilmiş olan İngiliz söylemlerini³² pratiğe geçirecek hiçbir ön düzenleme yoktu. Dışişleri uzmanlarına göre bu ciddi bir eksiklikti.

Aslında Mark Sykes'ın önerilerinden birkaç gün önce Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri, 1918 yılının Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. İngiltere'nin savaştaki "Küçük Müttefikleri" gibi bir şöhrete sahip olan Ermeniler, savaş esnasında İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu bu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı. Bu doğrultudaki ilk girişim, 2 Ekim 1918'de Londra'daki İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı müracaat oldu. Komite Başkanı İngiliz Parlamenter Aneurin Williams tarafından Dışişleri Bakanı Lord Balfour'a iletilen bir memorandum, Ermenilerin savaş esnasında büyük bir felakete uğrayıp katliama maruz kaldıkları ve savaş esnasında Osmanlı Hükümeti tarafından tüm Ermeni ırkının yok edilmeye çalışıldığı ifadeleriyle başlıyordu. İngiliz-Ermenistan Komitesi'ne göre İngiltere, geçmişteki politikaları açısından Ermenilerin geleceğine ilişkin önemli bir sorumluluk taşımaktaydı. Ermeniler, savaşta İtilaf devletlerine yardım ettikleri için sıkıntı çekmişlerdi ve İngiliz Hükümeti'nin de Türklerle yapılacak mütarekede Ermeniler açısından bazı durumları göz önünde bulundurması gerekiyordu. Tüm bu ifadelerden sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi, Lord Balfour'dan Türkiye ile yapılması muhtemel mütareke hakkında şu isteklerde bulundu:³³

- 1- *Türklerin Kilikya'yı ve Altı Vilâyeti (Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır) derhal tahliye etmeleri.*
- 2- *İngiliz ve İtilaf askerî güçleri tarafından arzu edilen bazı stratejik noktaların işgal edilmesi.*
- 3- *Ermenilerin İtilaf ve İngiliz güçlerinin nezareti altında yerlerine geri gönderilmeleri için bütün imkânların seferber edilmesi.*

32 İngiliz Dışişleri Bakanlığı, tasarladığı plan ve projelerle savaştan sonra bağımsız bir Ermenistan'ın hayata geçirilmesine ilişkin ciddi göndermelerde bulunmuştu. (PRO. FO. 371/3018/237859, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No: 5, December 13th, 1917; PRO. FO. 371/3062/234125, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis), December 13th, 1917; PRO. FO. 371/6561/E 14000, The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921, s.6-8; Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918", Journal of Contemporary History, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

33 PRO. FO. 371/3404/177074, British-Armenia Committee to Foreign Office, "Memorandum of the British Armenia Committee", October 3, 1918.

4- Türk aileleri içinde köle olarak çalıştırılan ve haremelerde bulunan Ermeni kadınlarının özgürleştirilmesi.

Adı geçen memorandum, savaş esnasında Ermenilere yapılan muamelenin cezasız bırakılmaması temennisi ve İngiltere ile müttefiklerinin Ermenistan'ı³⁴ Türk boyunduruğundan kurtarmak suretiyle geciken adaleti mutlaka sağlayacaklarına duyulan inanç ifadeleriyle bitiyordu.

İngiliz Hükümeti'ni savaş esnasında Ermeni sorununa yönelik tutum ve beyanları ile yüzleştirecek şekilde ele alınan memorandumda, İngiliz Hükümeti'nin sorumluluk üstlenmekten kaçınmasının büyük bir kusur olacağı belirtilmiş, böyle bir durum karşısında İngiltere'nin dünyanın her yerinden tepkiler alacağı ifade edilerek, bir bakıma tehditkâr bir üslup kullanılmıştı. Yine memorandumda, savaş esnasında bir milyona yakın Ermeni'nin katledildiği ifade ile Ermenilerin savaşta İngilizlere yaptıkları hizmetler sıralanmış ve İngiltere'nin, Ermenilerin gelecekle ilgili konularda sorumluluk almaktan kaçamayacağı belirtilmişti. Ermenilere şimdiye kadar yeterince yardım edilmediği vurgulanan memoranduma göre "*Ermenistan*" Türk boyunduruğundan kurtarılmalı ve bu noktada İngiliz Hükümeti elini taşın altına sokmalıydı.

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin adı geçen memorandumunu kaleme aldığı gün, Dışişleri Bakanlığı Politik İstihbarat Servisi elemanlarından Arnold Toynbee³⁵ de Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan Türk mütareke tasarısını masaya yatırmak suretiyle tasarı hakkındaki düşüncelerini bir memorandum ile seslendirerek³⁶ sözü Ermeni sorununa getirmiş ve "*Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran ve Transkaşkasya'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmelerini*" ön gören 12. Madde ile ilgili olarak siyasi sorunlardan sakınmak amacıyla adı geçen maddeye Doğu Anadolu'daki Altı Vilayet'in eklenmemiş

34 Burada olduğu gibi İngiliz belgelerinde yer alan bundan sonraki Ermenistan ifadeleri ile Doğu Anadolu'nun kastedildiğini vurgulamak gerekiyor.

35 Ünlü bir tarihçi olmanın yanında I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Savaş Bakanlığı'nın propaganda bürosu Wellington House'un ve Politik İstihbarat Servisi'nin önemli bir elemanı olan Arnold Toynbee, Amerikan Komite Raporları ile Ermeni göçmen ve yayın organlarını kaynak olarak kullanarak hazırladığı "Armenian Atrocities, The Murder of a Nation" adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin 1915'te Ermeni isyan hareketlerine karşı almış olduğu önlemleri "tüm Hıristiyan nüfusun ortadan kaldırılması" olarak niteliyordu. (Arnold J., Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915, s.27.) Bunun yanında Lord Bryce ile beraber Mavi Kitap olarak bilinen propaganda eserini hazırlayan Toynbee, I. Dünya Savaşı yıllarındaki çalışmalarıyla Türk-Ermeni ilişkilerini savaş propaganda malzemesi olarak kullanmış (*Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, s.XVI-XVII.) ve daha sonra bu durumu itiraf eder tarzda bazı değerlendirmelerde bulunmuştu. (Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922, s.50 vd.)

36 PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", Memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918.

olmasının dikkat çekeceğini ve bunun da bazı sorunları beraberinde getireceğini ifade etmişti.

Toynbee'ye göre mütareke taslağının 18. Maddesine, insani ihtiyaçlar çerçevesinde Altı Vilayet'teki polis kontrolü eklenebilirdi.³⁷ Toynbee, raporunun sonunda Altı Vilayet'in diplomatik tarihi ile ilgili bilgiler vermiş ve 1877-78 Türk- Rus Savaşı'ndan itibaren Ermeni reformları hususunda Avrupalı güçlerle Osmanlı Hükümeti arasındaki münasebeti özetleyerek Osmanlı Hükümeti'nin bu bağlamda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğini kaydetmişti. Toynbee'ye göre Türkiye'de üç büyük Ermeni katliamı yapılmıştı. Bunlardan ilki 1893-1896 yılları arasında Türkiye genelinde, ikincisi 1909'da Kilikya'da, üçüncüsü de 1915'te İzmir ve İstanbul hariç olmak üzere yine Türkiye genelinde gerçekleşmişti.³⁸

Mark Sykes gibi Toynbee de mütareke taslağı içerisinde Ermenilerle ilgili bazı ön düzenlemelerin yer almasını istiyor ve bu konuya oldukça önem veriyordu. Yukarıdaki memorandumu kaleme aldığı gün (3 Ekim) Dışişlerinden Mr. Oliphant'a gönderdiği bir yazıyla konuyla ilgili değerlendirmelerini daha geniş bir çerçeve içerisine yerleştirdi. Toynbee'nin bu ikinci raporu, daha sonra Türklerle yapılacak mütarekeye Altı Vilayet ile ilgili maddenin koyulma sebebi hakkında bazı ipuçları içeriyordu.

Buna göre tüm dünyada ve İngiltere'de Ermenilerle ilgili eleştirilere maruz kalınmaması için Türklerle yapılacak mütareke maddelerine Altı Vilayet hakkında bazı vurgulu garantilerin koyulması gerekiyordu. Mütareke maddeleri içerisinde Mezopotamya ve Filistin ile ilgili düzenlemeler yer alırken "*Ermenistan*"ın pas geçilmesinin İngiltere'nin başını ağrıtabileceğini düşünen Toynbee, Ermenilerin dünya çapındaki nüfuzlarının İngiltere'nin Orta Doğu politikası için değerli olduğu kanısındaydı. Mütareke ile Musul ve Kilikya'nın işgal edilip, "*Altı Ermeni Vilayetinin*" Türklere bırakılması durumunda İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskûn olmayan bölgelerinden, -Arabistan, Filistin, Suriye ve Mezopotamya- Türkleri çıkardığı, yalnızca "*Ermenistanı*" ortada koyduğu gibi bir düşünce ortaya çıkabilirdi.

37 PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", Memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918. A. Toynbee, adı geçen momorandumdan iki gün önce Erzurum, Van ve Maraş'ın tümünün gelecekteki Ermeni devleti için gerekli olduğunu kaydetmişti. (Busch, Mudros to Lausanne, s.75.)

38 Toynbee'nin Altı Vilayetle ilgili kaleme aldığı bir raporda; "Altı Ermeni Vilayeti"nin 1877-78 Rus-Türk Savaşı esnasında Ruslar tarafından işgal edildiği, San Stefano Antlaşması'nın 16. Maddesi'ne göre Osmanlı Hükümeti reformları yürürlüğe koyana kadar Rusya'nın bu vilayetleri tahliye etmeyeceğinin belirlenmiş olduğu, bununla beraber diğer büyük güçlerin adı geçen anlaşmayı Berlin Antlaşması'yla değiştirdikleri, Türkiye'nin Berlin Antlaşması ile yapmayı taahhüt ettiği reformlar konusunda isteksiz davrandığı gibi bir takım bilgiler yer alıyordu. (PRO. FO. 371/3448/166382, Annex, Diplomatic History of the Six Vilayets, A. J. Toynbee, 3.10.18.)

Aynı şekilde İngiltere'deki sol kanat basınının da bu eksikliği ön plana çıkarmak suretiyle İngiliz Hükümeti'ni zor durumda bırakma ihtimali vardı. “*Filistin ve Mezopotamya’da emperyalist çıkarlarını sağlama alan İngiltere, “Ermenistan” için hiçbir sorumluluk altına girmedir*” şeklinde bir takım düşünceler belirebilirdi. Bu durumun Ermenilerin panik ve öfkelerini artıracak bir potansiyele sahip olduğunu düşünen Toynbee’ye göre Türklerle yapılacak mütarekede “*Ermenistan*” hakkında bazı ifadelere yer verilmesi gerekiyordu.³⁹

Dikkat edilirse Toynbee'nin değerlendirmeleri önemli ölçüde propaganda çizgileri taşıyor ve Ermenilerin dünya çapındaki nüfuzları, İngiltere'nin Orta Doğu politikası açısından hâlâ değerli bir unsur olarak görülüyordu. Askeri değerlendirmelerle şekillense de Ermenileri tatmin etmeyecek bir mütarekenin kamuoyuna açıklanması durumunda paniğe kapılacak olan Ermeniler, İngiltere'nin Ermenistan üzerinden Türklerle pazarlığa oturduklarını düşünebilirlerdi. Dolayısıyla barış görüşmeleri esnasında “*Ermeni joker kartının*” kaybedilmemesi için mütareke maddeleri içerisine Ermenileri tatmin edecek bir şeylerin koyulması gerekiyordu. “*Filistin ve Mezopotamya’da emperyalist politikalarını sağlama alan İngiltere, “Ermenistan” için hiçbir sorumluluk altına girmedir*” şeklindeki karşı propagandalar ve basın kampanyaları, İtilaf barış şartları için çok tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Bu yüzden Dışişleri uzmanlarına göre Türklerle yapılacak mütareke taslağı şekillendirilirken Ermeni sorunu perspektifli bakış açıları da göz önünde bulundurulmalıydı.⁴⁰

Arnold Toynbee'nin adı geçen raporları kaleme almasından bir gün sonra mütarekenin içeriği bağlamında başlatılan lobi faaliyetlerine Bugos Nubar Paşa da katıldı. 4 Ekim’de İngiliz Dışişleri’ne gönderdiği bir yazıyla Türkiye ile mütareke yapılması durumunda, Ermeniler açısından dikkate alınması gereken hususları sıralayan Bugos Nubar’a göre özellikle göç ettirilen bütün Ermeniler evlerine döndürülmeli ve Altı Vilayet ile Kilikya’nın stratejik noktaları işgal edilerek koruma altında bir “*Ermenistan*” oluşturulmalıydı.⁴¹

39 PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

40 PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

41 PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918. Bogos Nubar'ın bu teklifleri hakkında adı geçen İngiliz Dışişleri belgesi dosyası içerisinde bulunan ve Toynbee tarafından el yazısı ile kaleme alınan bir takım notlarda da şu hususlara değiniliyordu: “Kuzey-Bati Anadolu'daki Ermeniler muhtemelen Türk yönetiminde kalacak bölgelere dönmek istemeyecekler ve kurulması tasarlanan “Bağımsız Ermenistan”da yeni evler arayacaklardır... Eğer biz Ermenilerin Altı Vilayet ve Kilikya’ya dönmelerini kendi birliklerimiz korumasında gerçekleştirirsek, doğal olarak (ahlâken) barış görüşmelerinde bu bölgeleri Türkiye’den ayırma yükümlülüğünü üstlenmiş oluruz... Bugos Nubar’ın istediği şey dış güç yardımı ile bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasıdır. Ancak “Ermenistan”ın güneybatı bölümünün savaş esnasındaki anlaşma ile Fransa’ya verildiği unutulmamalıdır... Dikkat edilirse Nubar Paşa, “Rusya Ermenistanı” ile ilgili hiçbir şey söylemiyor fakat şu andaki bağımsız Ermeni Cumhuriyeti, Türkiye’deki Ermeni bölgelerinden ayrı kalmaya razı olmayabilir...” (PRO. FO. 371/3404/169332, Minute by A. J Toynbee, October 1918.)

Bir kaç hafta sonra da olsa Bugos Nubar'ın Dışişleri'nden alacağı cevap onu keyiflendirecek nitelikteydi: “*Mektubunuzdaki tavsiye ve öneriler İngiliz hükümetinin sempati ve değerlendirmeleri doğrultusundadır.*”⁴²

Ekim ayının ilk günlerinde kaleme alınmış olmakla birlikte İngiliz Dışişleri belgeleri arasında yer alan bir başka rapor ise William Ormsby Gore tarafından hazırlanmıştı ve Türkiye ile ayrı bir barış projesinin gündeme gelmesi halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlara dikkat çekiyordu.

Bu raporda da Ermeni sorununa değiniliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk olmayan bölgelerin Kuzey-Batı sınırını Toros dağlarının oluşturduğu iddia ediliyordu. Rapora göre her ikisi de Ermenilere yönelik belirli taahhütler içermesine rağmen Berlin Antlaşması gibi Kıbrıs Sözleşmesi de coğrafi açıdan herhangi bir “*Ermenistan*” sınırı belirlememişti. Bununla beraber 1895'te tanımlanan “*Ermenistan*” sınırları Toroslarla Amanos arasında yer alan Adana vilayetinin kuzey kesimine ek olarak “*Altı Ermeni Vilayetini*” kapsıyordu. Bu halde Türkiye'nin doğu sınırı Torosların kuzeyi ile Sivas vilayetinin batı kesiminde sonlanacaktı. Dünya Savaşı esnasında yapılmış olan büyük kıyımdan (Holocausts) önce gerçekleştirilen en şiddetli Ermeni katliamları (massacres), Rupenian Hanedanı'nın hükümranlığı altında son bağımsız Ermeni Krallığı'nın merkezi olan Adana vilayetinde gerçekleşmişti. Adana bölgesindeki Ermeni haklarının önemi bu coğrafyada oluşturulacak yeni bir yapılanmanın Türk ve Arap unsurlarını ayıracak bir özelliğe sahip olmasından kaynaklanıyordu.⁴³

Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetle beraber Adana ve civarı da Ermeni bölgeleri olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalıydı. Bu planın, Ermeni katliamlarından kaynaklanan ahlâki bir alt yapı yanında, Arap coğrafyası ile Türk bölgeleri arasına Kilikya tampon bölgesi sokmak gibi stratejik gerekçelere dayandırıldığı fark ediliyordu.

Rapordaki tüm bu ifadeler alt alta koyulduğunda ortaya şu çıkıyordu: Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetle beraber Adana ve civarı da Ermeni bölgeleri olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalıydı. Bu planın, Ermeni katliamlarından kaynaklanan ahlâki bir alt yapı yanında, Arap coğrafyası ile Türk bölgeleri arasına Kilikya tampon bölgesi sokmak gibi stratejik gerekçelere dayandırıldığı fark ediliyordu.⁴⁴

42 PRO. FO. 371/3404/169332, Foreign Office to His Excellency Boghos Nubar Pasha, October 17, 1918.

43 PRO. FO. 371/3448/169045, “Desiderata in the Event of a Seperate Peace with Turkey”, Memorandum by Major Ormsby Gore, 7.10.18, p.2-3.

44 PRO. FO. 371/3448/169045, “Desiderata in the Event of a Seperate Peace with Turkey”, Memorandum by Major Ormsby Gore, 7.10.18, p.3.

William Ormsby Gore'un raporuna ilişkin değerlendirmeler Arnold Toynbee tarafından yapıldı. İlgili Dışişleri belgesi dosya kapağı üzerine 10 Ekim'de el yazısıyla düştüğü notlarla bazı hususlara dikkat çeken Toynbee, pratik açıdan memorandumda ifade edilen tüm düşüncelere katıldığını ifade etmekle beraber kendi görüşlerini de dile getirmişti. Sözü Altı Vilayete getiren Toynbee, İngiltere'nin bu vilayetlerle ilgili yükümlülüklerinin Arap bölgelerine ve Türkiye'nin diğer kısımlarına nazaran daha köklü ve eski olduğunu belirtiyordu. "Ermenistan"ın yeniden yapılandırılması sürecinde ön plana çıkan husus ise Milletler Cemiyeti mandaterliğiydi. Toynbee'nin, Küçük Ermenistan ve Kilikya tanımlamalarıyla ele aldığı Adana vilayetine yönelik yaklaşımları da Ormsby Gore'u teyit edecek içeriğe sahipti. Gore'un, Türklerle Arapların birbirlerinden ayrılması gerektiğine ilişkin vurgularının son derece önemli olduğunu ifade eden Toynbee, Sir Mark Sykes'ın da bu doğrultuda düşündüğünü kaydediyordu. Yeniden yapılanma dönemi için yabancı bir güç desteğine ihtiyaç duyacak olan bağımsız bir "Ermenistan" açısından Akdeniz'e çıkış durumu bir avantaj, dahası bir gereklilikti.⁴⁵

Görüldüğü üzere Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen önceki süreçte İngiliz Dışişleri son derece hareketli günler yaşamış, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına yönelik yapılan kapsamlı değerlendirmeler yanında, Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlarla ilgili çeşitli raporlar kaleme alınmıştı. Mark Sykes ve Toynbee gibi uzmanlar, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağı hakkında yorumlar yaparak adı geçen taslağı bazı tavsiye notları ve düzeltmeler eklemişler ve özellikle Ermeni sorunu perspektifli açıklamalarda bulunmuşlardı.

Dışişleri uzmanları, mütareke metninde özellikle Ermenilerin beklenti ve istekleriyle ilgili düzenlemelerin yer almasını istiyorlardı. Son dönemlerde bu doğrultuda Ermeni önderlerinden kendisine yöneltilen baskıları Londra'ya ileten Lord Derby⁴⁶ de mütareke metninde "Ermenistan"ın çıkarlarından da bahsedilmesi gerektiği kanısındaydı.⁴⁷

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından dört gün önce, Dışişleri'nden Mr. Kidson'a yazdığı bir mektup ile Ermeniler ve mütareke hakkında son değerlendirmeleri ortaya koyan yine Arnold Toynbee oldu.⁴⁸

45 PRO. FO. 371/3448/169045, Handwriting, Minutes by A. J. T, 10.10.18.

46 İngiltere'nin Paris Büyükelçisi.

47 PRO. FO. 371/3448/178219, Lord Derby (Paris) to Foreign Office, 25th October 1918.

48 PRO. FO. 371/3448/178219, A. J. Toynbee to Mr. Kidson, 26.10.18

“Ermenilere yönelik olarak orta Doğu’daki çıkarlarımıza ve şöhretimize zarar verecek bir pozisyona giriyoruz... Politikamız, “Ermenistan”ı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır. Bu noktadaki çıkarlarımız şunlardır;

“1-Etkili bir şekilde Turan hareketini engellemek,

“2-Türk ve Müslüman olmayan bir bariyer oluşturmak suretiyle Türkleri Araplardan ayırmak.

“...bu bağlamda (mütareke içerisinde) “Ermenistan”a yönelik bazı referansların vurgulanması önemlidir. Aksi takdirde Orta Doğu’da politik olarak kullandığımız bir argümanı kaybedeceğiz...”

Dışişleri’nin uyarı ve baskılarına rağmen Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından hemen önceki günlerde Ermeni sorunu, İngiliz Savaş Kabinesi ile Hükümetinin öncelikleri arasında yer almıyordu. İçerisinde Ermenilerle ilgili herhangi özel bir düzenlemeye yer verilmeyen İngiliz mütareke tasarısı, Lloyd George tarafından ekim ayı başlarında Paris’te toplanan müttefiklerarası konferansta diğer itilaf devlet başkanlarının onayına sunulacak, Ermeni baskıları ile İngiliz Dışişleri’nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına Paris’te bazı yeni maddeler eklenecekti.

c. Paris Görüşmeleri (5-9 Ekim 1918): İtilaf Mütareke Taslağının Oluşturulması Esnasında Ermenilerle İlgili Düzenlemeler

Mondros’ta Agamemnon zırhlısında yapılacak görüşmeler için Amiral Calthorpe’a gönderilecek olan mütareke taslak metni, henüz son şeklini almamıştı. Diğer İtilaf devletlerinin de mütareke taslağına onay vermeleri gerekiyordu. Bu yüzden Lloyd George, Savaş Kabinesi’nin 1 Ekim tarihli toplantısında kararlaştırıldığı üzere⁴⁹ Fransız ve İtalyan hükümet başkanları Clemenceau ve Orlando ve bunların askeri danışmanlarıyla görüşmek için Paris’e gitti.⁵⁰ İngiliz Başbakanı, 3 Ekim’de Savaş Kabinesi’nde bazı düzenlemelere tabi tutulan İngiliz mütareke taslağını da yanına almıştı. Paris’te yapılacak görüşmeler esnasında İngiliz taslağı incelenerek Türklere sunulacak

49 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions) 480. Imperial War Cabinet, 34, Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street S. W., on Tuesday, October 1, 1918, at 11.30 a.m., p.4.

50 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.2.

mütareke metnine son şekli verilmeye çalışılacaktı.⁵¹ Neticede İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanıp 3 Ekim’de Savaş Kabinesi’nce onaylanan mütareke taslağı, birkaç gün sonra (5-9 Ekim) Paris’te Müttefiklerarası bir konferansta masaya yatırıldı. Burada yapılan çeşitli düzenlemeler ve yapılan eklemeler⁵² nihai taslağı oluşturacaktı.

Diğer bazı eklemelerin yanında, İngiliz mütareke taslağına Paris’te yapılan diğer bir ekleme Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre *İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da itilaf devletlerine teslim edilmeleri* gerekecekti. Yapılan ön düzelti ve eklemelerden sonra taslak metin üzerinde daha detaylı değerlendirmelerde bulunmaları için üç İtilaf devletinin askeri ve bahri uzmanları konferansa davet edildiler.⁵³ İtilaf uzmanları tarafından düzenlenen yeni taslak metin konferansa iade edilerek görüşmeler bu metin üzerinde devam etti. İtilaf hükümet başkanları öğleden sonra 18.15’te M. Clemenceau’nun Savaş Bakanlığı’ndaki odasında tekrar bir araya geldiklerinde önlerinde İtilaf uzmanlarının eklemeleriyle⁵⁴ oluşturulmuş yeni mütareke taslağı duruyordu. Adı geçen oturumda Lloyd George’u İngiliz Savaş Kabinesi Sekreteri Maurice Hankey temsil ederken ona General Wilson ve Amiral Hope eşlik ediyorlardı. Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon bu oturumda iki öneride daha bulunmuş,⁵⁵ her iki önerinin de konferans tarafından kabul edilmesinden sonra İtalyan Dışişleri Bakanı Baron Sonnino, Mondros Mütarekesi’nde yer alacak olan tarihi 7. Maddeyi cebinden çıkardı: “*İtilaf güçlerinin önemli stratejik noktaları işgali.*” Daha sonra bazı eklentilerle Mondros Mütarekesi’nin meşhur 7. Maddesi haline gelecek olan bu İtalyan önerisi konferansta Lloyd George’un hazır bulunmadığı oturumda kabul edilmişti. İtalya, özellikle yer isimleri belirtilerek Anadolu’daki toprak iddialarının bir

51 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4; Dyer II, s.317. Paris görüşmelerinin sonuçları hakkında ayrıca Bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 pm, “Appendix”

52 Paris Görüşmeleri ve görüşmeler esnasında İngiliz Mütareke taslağına yönelik düzenleme ve eklemeler için bkz. Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.109-115.

53 Dyer II, s. 318. Bunlar Amiral de Bon, Amiral Hope, Amiral Grassi, General Albi, General Wilson ve Sir Maurice Hankey’di. (Dyer II, s.318.)

54 İtilaf askeri uzmanları, taslakta yer alan Transkafkasya demiryolları ile ilgili maddeye Batum ve Bakü’nün işgalini de dâhil etmişler, ayrıca garnizonları İtilaf veya Arap temsilcilerine teslim edilecek olan bölgeler listesine Suriye ve Mezopotamya da eklenmişti. (Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.111.)

55 Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon tarafından yapılan ilk öneriye göre, “İç düzenin sağlanması ve sınırların denetimi için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusu acilen terhis edilecek, bu hususta ne kadar birliğin gerekli olacağına ise daha sonra İtilaf devletleri karar vereceklerdi.” M. Pichon’un ikinci teklifi ise “Türkiye’nin Merkezi Güçlerle tüm ilişkilerini kesmesi gerektiği” doğrultusundaydı. Fransız Dışişleri Bakanının yapmış olduğu her iki teklif de konferans tarafından kabul edildi. (Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.112.)

kısmını bu başlık altında mütareke maddelerine dâhil etmek istediye de bu girişime yönelik itiraz mütarekenin imzalanmasından sonra 7. Maddeyi en çok sömürecek devlet olan İngiltere'den geldi. İngiliz Savaş Kabinesi Sekreteri Sir Maurice Hankey, İtalyan Dışişleri Bakanı'nın teklif ettiği maddede yer isimlerinin sıralanması halinde taslak metni kabul etmeyeceği tehdidinde bulundu. Neticede maddede "özel stratejik noktaların" bir bir sıralanması uygun görülmedi ve İtalya'nın bu yöndeki girişimi reddedildi. Adı geçen oturdaki bir diğer ilave ise garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerler listesine Kilikya'nın da eklenmesi oldu. Bu ilavenin hangi tarafın girişimiyle yapıldığı net olarak bilinmese de Kilikya'nın kahramanı büyük ihtimalle Fransa'ydı.⁵⁶

Paris'te İngiliz mütareke taslağına 7 Ekim'de eklenen bir diğer madde; "*Ermeni vilayetlerinde*" *karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerine bölgenin işgal hakkını veren meşhur 24. Maddeydi. Bu maddenin B Fırkasına göre Sis, Haçin, Antep ve Zeytun'un da işgal edilmesi gerekiyordu.*⁵⁷

Neticede İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıklarınca hazırlanıp, İngiliz Savaş Bakanlığı'nca düzenlenen Mondros Mütarekesi taslağına Ermeni sorunu ve/veya Ermenilerle ilgili eklemeler Paris'teki Müttefiklerarası Konferans'ta yapıldı.

İngiliz mütareke tasarısına Paris'te yapılan eklentilerin⁵⁸ genel olarak Türkiye'nin savaştan sonra işgal edilmesi sürecinde -esnekliklerinden dolayı- sömürülecek temel maddeler oldukları görülüyordu. Londra'da hazırlanan ilk İngiliz mütareke taslağı, Paris görüşmelerinden sonra daha sert bir hale getirilmiş, adı geçen taslağa Paris'te 6 yeni madde daha eklenmiş ve taslağın bazı maddeleri gözden geçirilerek yeni düzenlemelere tabii tutulmuşlardı. Paris'te İngiliz mütareke taslağına eklenen diğer bazı maddeler yanında; Türk ordusunun acilen terhis edilmesi, İtilaf güçlerinin Türkiye'de önemli stratejik noktaları işgal etmesi, "Ermeni vilayetlerinde" karışıklık çıkması halinde İtilaf

56 Dyer II, s.318; Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.112.

57 Kayıtlarda bu maddenin neden ve özellikle hangi devlet tarafından eklendiği belirtilmese de Amiral Calthorpe mütareke müzakereleri esnasında Türk delegasyonuna 24. Madde'nin yapılandırılması ile ilgili gerekçeyi açıklarken olayı ABD ve İngiliz kamuoyunun Ermeni sorununa yönelik hassasiyetine bağlayacaktı. Neticede İngiliz Savaş Kabinesi'nin hazırladığı taslakta ne 7. ne de 24. Madde vardı. Bu maddeler mütareke taslağına Paris'te eklenmişlerdi.

58 4. Madde'ye Ermenilerle ilgili yapılan eklemenin yanında 7. ve 24. Maddelerin tümü ile 16. Maddede yer alan garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerlere Kilikya, Suriye ve Mezopotamya'nın da dâhil edilmesi. Paris'te İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanan mütareke taslağına yapılan eklemeler sonucu ortaya çıkan mütareke taslağı için Bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., Annex I: "Conditions of an Armistice with Turkey (With Amendments up to and including the 8th October, 1918.)", s.11-12.

güçlerinin bölgeyi işgal edebilecekleri ve Türkiye'nin Merkezi Güçlerle tüm ilişkilerini kesmesi zorunluluğu gibi önemli maddeler mütareke taslağına Paris'te eklenmişlerdi.

Bununla beraber İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda "Altı Ermeni Vilayeti"nin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Güneybatı Anadolu'da bulunan Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi, Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları (Düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri) gibi bazı eklemeler mütarekenin içeriğine ilişkin Ermeni beklentilerini tatmin etmeyeceği gibi mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Ermeni tepkilerini de beraberinde getirecekti.

Lloyd George, Paris'teki Müttefiklerarası konferansta üzerlerinde mutabakat sağlanan mütareke şartlarını 11 Ekim'de İngiliz Kabinesi'nin onayına sundu.⁵⁹ İngiliz Başbakanının konuyla ilgili ilk ifadeleri, Paris'e götürdüğü İngiliz mütareke taslağının kabul edildiği, bununla beraber birkaç ek maddenin ilavesiyle taslağın daha da sert bir içeriğe kavuştuğu doğrultusundaydı.⁶⁰ Önceden Amiral Calthorpe ile General Milne ve Allenby'ye⁶¹ iletilmiş olan son mütareke taslağının, konu hakkında bilgi sahibi olması için Başkan Wilson'a da gönderilmesine karar verildi.⁶²

İngiliz Kabinesi, Paris'te son şekli verilen mütareke taslağını 11 Ekim'de onayladı.⁶³ Bu mütareke taslağı, Mondros'ta ufak tefek değişikliklerle altına imza atılacak olan metinden başka bir şey değildi.

59 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.2-3.

60 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4.

61 PRO. ADM. 116/1823, From C.I.G.S to General Allenby, No: 68135, October 7th, 1918. Mütareke taslağı üzerinde Paris'te mutabakata varıldıktan sonra Türklerin savaşı sonlandırmak için Filistin cephesinde bulunan General Allenby'ye başvuracakları öngörüldüğünden mütareke şartları telgrafla Allenby'ye gönderilmişti. Bununla beraber Türkler daha sıra dışı bir yöntemi tercihle, ellerinde esir bulunan bir İngiliz generali (General Townshend) vasıtasıyla düşmanla iletişim kurmaya çalışacaklardı. (Busch, Mudros to Lausanne, s.15.)

62 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4-5.

63 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4-5; Dyer II, s.319; Stanford J., Shaw, From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923, A Documentary Study, Volume: I, Ankara, 2000, s.69.

d. İtilaf Mütareke Taslağının İngiliz Savaş Kabinesi'nde Revizyonu Sürecinde Ermeni Sorunu

İtilaf devletleri 5-9 Ekim tarihleri arasında Paris'te cereyan eden görüşmeler esnasında Türklere sunulacak mütareke taslağı üzerinde bir anlaşmaya varmış olmalarına rağmen, Londra'da, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce toplanan İngiliz Savaş Kabinesi önemli gelişmelere sahne oldu. İngilizlerin son dakikada ortaya koydukları tavır değişikliği, Türklere daha uygun şartlar altında bir mütareke elde etmeleri açısından ciddi bir fırsat sunmuştu. Buna göre Almanya'ya karşı kesin bir zafer elde edilebilmesi için Türkiye'nin bir an evvel devre dışı kalması gerekiyordu. Bu amaç uğrunda gerekirse ona sunulacak mütareke maddeleri daha ılımlı bir hale getirilebilirdi. Bu anlamda 21 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmeleri⁶⁴ üzerinde durulması gereken önemli açılımları da beraberinde getirdi. Anlaşıldığı kadarıyla Türklerle sadece Karadeniz'e serbest ve güvenli bir geçiş imkânı sağlayacak bir mütarekenin yapılması bile (ilk üç madde) son derece önemli bir başarı olarak değerlendirilmiş ve 21 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmeleri bu açıdan önemli vurgulara sahne olmuştu.⁶⁵

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 22, 24, 25 ve 26 Ekim 1918 tarihli oturumlarında yapılan tartışmalarda, genel olarak Paris'te son şekli verilen taslağının ilk dört maddesi üzerinden Türklerle mütarekenin imzalanabileceği görüşü ağırlık kazanmış, bu duruma razı olmayan bazı kabine üyeleri de karşıt fikirlerini dile getirmişlerdi.⁶⁶ Bu bağlamda ilk dört madde üzerinden anlaşmaya razı olmayanlar tarafından mütarekenin Ermeni sorunu ve Ermenilerle ilgi maddelerine de göndermeler yapılarak bazı noktaların altı çizilmişti.

Örneğin Lord Curzon, 26 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmelerinde Ermeni sorununu gündeme getirmek suretiyle mütareke taslağının ilk dört maddesi üzerinden anlaşılması halinde mütareke maddelerinden "*Ermenistana*"⁶⁷

64 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 489A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. On Monday, 21st October, 1918 at 12 Noon.

65 21 Ekim 1918 tarihli İngiliz Savaş Kabinesi görüşmelerinin ayrıntıları için bkz. Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.115-127.

66 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 489 B, Draft Minutes of a meeting og the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Tuesday 22nd October, 1918 at 12 noon, p.1-12; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 490A, Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, 24th October, 1918 at 11.30. a.m., p.4, 5; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W., on Friday, October 25, 1918, at 5.p.m., p.1-10; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October, 1918, at 11.00 a.m., p.1-27.

67 Görüşmeler esnasında dile getirilen "Ermenistan" ifadesinden kasıt Doğu Anadolu'dur. İngiliz belgelerinde ve dahası Batı literatüründe "Ermenistan" ifadesi coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden "Rusya Ermenistanı", Doğu Anadolu'dan da "Türkiye Ermenistanı" veya "Batı Ermenistan" olarak bahsedilir. "Birleşik" ve "Büyük Ermenistan" ise Rusya Ermenistanı", Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesini içerisine alan bir tanımlamadır. (Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.266.)

ilişkin tüm referansların çıkartılmış olacağına dikkat çekmiş, bu arada Dışişleri Bakanlığı tarafından Savaş Kabinesi'ne bir telgraf sunulmuştu.

Adı geçen telgraf, Dışişleri'ne o günkü görüşmeler başlamadan önce bazı Ermeni yetkilileri tarafından iletilmişti ve içeriğinde *“Ermenistan”* sorununun göz ardı edilmemesi gerektiğine ilişkin uyarı ve hatırlatmalar yer alıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Ekim ayı başlarından itibaren bu bağlamda ortaya çıkan

Taslağının ilk dört maddesi üzerinden mütareke yapılması halinde Karadeniz ve Hazar Denizi'ni kontrol eden noktalar olan Batum ile Bakü Türklerin elinde kalacaktı. Bu yüzden şu anda Türk işgali altında bulunan İran bölgesi de dâhil olmak üzere Kafkasya ile Arabistan'daki tüm toprakların tahliyesi sağlanmalıydı.

Ermeni baskıları ile Sir Mark Sykes ve Arnold Toynbee gibi uzmanların Ermeni sorunu ve mütareke hakkındaki raporları Dışişleri Bakanlığı tarafından kabine üyelerinin dikkatine sunulmuş ve Türkiye ile yapılacak mütarekede *“Ermenistan”*a yönelik referanslara yer verilmediği hususuna dikkat çekilmişti.⁶⁸

Bununla beraber Savaş Kabinesi, *“Ermenistan”* ile ilgili özel bir tutum içerisine girecek gibi görünmüyordu. Yapılan tartışmalar gözden geçirildiğinde Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un soruna yönelik daha pratik çözümler belirledikleri anlaşılıyordu. Lloyd George, Lord Curzon'un *“Ermenistan”* çıkışı üzerine *“Ermenistan”* ile ilgili karar alındığı zaman bu konudaki görüşün İtilaf devletlerinin İstanbul'da olmaları durumunda *“Ermenistan”*a yönelik istedikleri her şeyi yapabilecekleri doğrultusunda şekillenmiş olduğunu hatırlattı. Başka bir ifadeyle İngiliz başbakanına göre *“Ermenistan”* kilidinin anahtarı İstanbul'du ve bu hususta özel bir düzenlemeye gerek yoktu.⁶⁹

68 Hatırlanacağı üzere Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri, 1918 yılı Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. Ermeniler, savaşta İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı. (PRO. FO. 371/3404/177074, British-Armenia Committee to Foreign Office, “Memorandum of the British Armenia Committee”, October 3, 1918; PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.) 26 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmelerinden bir gün önce Lord Derby'den (Paris) İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir telgrafta da Bugos Nubar'dan mütarekeye yönelik bazı uyarılar içeren bir telgraf alındığından bahsediliyordu. Türklerle mütarekenin imzalanmak üzere olduğu bu günlerde yapılan bağımsızlık bildirisinde Filistin ve Mezopotamya'ya yer verilirken *“Ermenistan”*dan bahsedilmemesi Bugos Nubar'ı oldukça telaşlandırmıştı. Lord Derby de *“Ermenistan”*ın çıkarlarından hem mütareke metninde hem de bağımsızlık bildirisinde söz edilmesini istiyordu. (PRO. FO. 371/3448/178219, Lord Derby (Paris) to Foreign Office, 25th October, 1918.)

69 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October, 1918, at 11.00 a. m., s.23.

Lord Curzon'un ayrıca üzerinde durduğu konu, Kafkasya'nın Türkler tarafından tahliye edilmesiydi. Taslağının ilk dört maddesi üzerinden mütareke yapılması halinde Karadeniz ve Hazar Denizi'ni kontrol eden noktalar olan Batum ile Bakü Türklerin elinde kalacaktı. Bu yüzden şu anda Türk işgali altında bulunan İran bölgesi de dâhil olmak üzere Kafkasya ile Arabistan'daki tüm toprakların tahliyesi sağlanmalıydı.

Sonunda Dışişleri Bakanı Balfour da Lord Curzon'un, Ermenilerin/Ermenistan'ın ve Kafkasya'nın güvenliğinin sağlanması hususundaki görüşlerine katıldığını ifade etti. Bununla beraber Dışişleri Bakanı da Başbakan gibi düşünüyordu. İstanbul'a ulaşılması durumunda Türkiye, İngiliz isteklerine karşı koyacak bir pozisyonda olmayacaktı. Balfour'a göre Türkiye'nin mütareke şartlarını reddetmesi demek, varlığını kendi elleriyle sonlandırması demektir. Buradaki en büyük tehlike, mütareke süresi boyunca Türklerin "*Ermenistan*" veya Kafkasya'da ahmakça şeyler yapma ihtimaliydi ki, Balfour Türklerin böylesine akılsızca davranacaklarını göz önünde bulundurmamak istemiyordu.⁷⁰

Lloyd George'a göre önemli olan tek şey, Amiral Calthorpe'un İstanbul'a ulaşmasıydı. Daha sonra bütün sorunlar halledilebilirdi.

Neticede Lord Curzon, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önceki Savaş Kabinesi görüşmelerinde (25 ve 26 Ekim) Amiral Calthorpe'a ilk dört madde üzerinden mütareke yapabileceğine ilişkin gönderilmiş olan talimatların değiştirilmesi meselesini gündeme getirerek İngiliz amirale ikinci bir telgrafın gönderilmesini istemişti. Curzon'a göre bu ikinci telgrafla amirale mütareke taslağında yer alan diğer yirmi maddenin bir kısmını daha kabul ettirmesi yönünde talimat verilmeli, özellikle İngilizlerin Karadeniz'i, Hazar'ı ve Kafkasya'yı kontrol edebilmeleri için Türklerin Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da işgal ettikleri toprakları tahliye etmeleri sağlanmalı, aynı şekilde Arabistan'ın tümü boşaltılmalı ve "*Ermenistan*" için de bazı önlemler alınmalıydı. Lord Curzon, aksi takdirde Türkleri Kafkasya, İskenderun ve Musul gibi bölgelerden çıkarmak için İngiltere'nin barış görüşmelerinde yüksek bir bedel ödemek zorunda kalacağını düşünüyordu. Bununla beraber Lloyd George ve Balfour, Lord Curzon'un ileri sürdüğü bu argümanlara katılmadılar. Onlara göre Boğazın açılması ile İngiliz donanmasının İstanbul'a girmesinden sonra Türklerin bu bölgelerin tahliyesi hususundaki itilaf isteklerine karşı çıkmaları mümkün değildi. Türkiye'ye istenilen her şeyi yaptırmanın yolu İstanbul'dan geçiyordu.

70 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October, 1918, at 11.00 a. m., s.25.

2. Agamemnon Görüşmeleri ve Ermeni Sorunu

Türkiye ile İtilaf devletleri arasında savaşı sonlandıran Mondros Mütarekesi, İngiliz savaş gemisi H. M. S. Agamemnon'da yapılan görüşmeler sonucunda imzalandı. İmzalanan mütareke, Paris'te son şekli verilmiş olan İtilaf mütareke taslağının ufak tefek değişikliklerle kaydedilmiş halinden başka bir şey değildi. Bu haliyle "Avrupa'nın Hasta Adamı" son nefesini Agamemnon zırhlısında verdi.

Ege'nin Mondros Limanı'na demirlemiş olan Agamemnon zırhlısındaki görüşmeler, Türkiye ile tüm müttefiklerini de temsil eden İngiltere arasında gerçekleşti ve sonuçta kararlaştırılan maddeler sadece İngiltere ile Türkiye tarafından imzalandı. Aslında İngiltere'nin Fransa'yı devre dışı bırakması sonucunda Agamemnon görüşmeleri bir Türk-İngiliz görüşmesi haline gelmişti.⁷¹

Türk heyeti, Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Askeri Danışman Yarbay Sadullah Bey ile sekreter olarak da Ali Bey'den (Türkgeldi) oluşurken, İngilizleri Amiral Arthur Gough-Calthorpe (Doğu Akdeniz Donanma Komutanı ve daha sonra İstanbul'daki ilk İngiliz Yüksek Komiseri), Tuğamiral M. Culme Seymour (İngiliz Ege Filosu Komutanı), Komodor Rudolf Burmester (Calthorpe'un Kurmay Başkanı) ile iki İngiliz deniz subayı⁷² temsil ediyordu.⁷³ 27 Ekim'de başlayan görüşmeler 30 Ekim'de sonuçlanmış, mütareke görüşmeleri önemli tartışmalara tanıklık etmiş, görüşmeler esnasında Ermeniler ve Ermeni sorunu başlıkları da gündeme gelmişti. Mütareke taslağındaki 4., 11., 16. ve 24. Maddeler doğrudan, özellikle 7. Madde başta olmak üzere 5. ve 15. Maddeler de dolaylı olarak Ermeni sorunu ile ilgilidiler.

71 Mondros Mütarekesi görüşmeleri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, "Mütareke Evrakı: Mondros Mütarekesi Müzakereleri. Mondros'taki Hükümet-i Seniyye ve İngiltere Murahhasları Arasında Yapılan Mütareke Müzakereleri" BOA. HR. SYS., Dosya No: 2563, Gömlek No: 1, Tarih: 25/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 2, Tarih: 27/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 3, Tarih: 29/10/1918; Dosya No: 2563, Gömlek No:4, Tarih: 29/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 5, Tarih: 30/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 6; Tarih: 30/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 7; Tarih: 30/10/1918. Ayrıca Bkz. "Mondros Mütarekesi sureti ve müzakerelere dair 1, 2, 3, 4 ve 5 nci oturumların tutanak suretleri" BOA. HR. SYS., Dosya No: 2305, Gömlek No: 20, Tarih: 30/10/1918; The National Archives of United Kingdom., PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.1-62.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948, s.33-62; Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.142-207.

72 Yüzbaşı Charles E. Lynes (Sekreter) ile Gerald C. Dickens (Flag Commander) (PRO. ADM. 116/1823, From The British Commander in Chief, Mediterranean Station, H.M.S. Superb to The Secretary of the Admiralty, London S.W.1, No: Z.40/50321, "General Letter", 10 December 1918, p.2.)

73 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.1.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.326.

a. 27 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

Agamemnon'da yapılan mütareke görüşmelerinin ilk günü akşam saat 19.25'e kadar devam etmiş, o gün Calthorpe'un elindeki toplam 24 maddenin 19'u genel olarak dostane bir ortamda açık bir şekilde tartışılmış, üzerinde en fazla tartışılan madde ise ilki olmuştur.⁷⁴

27 Ekim tarihli görüşmelerde sözün Ermeni sorununa gelmesine neden olan ilk madde mütareke tasarısında yer alan 4. Maddeydi.⁷⁵ Bu madde İngiliz Hükümeti tarafından mütareke taslağında değiştirilmesi mümkün görülmeyen ilk dört maddenin sonuncusuydu. Adı geçen maddeye göre tüm İtilaf savaş esirleri gibi “*gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin*” de İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri gerekiyordu.

Türk heyeti, 4. Maddeye ilişkin olarak yeni Türk hükümetinin zaten tüm Ermeni tutsaklarını serbest bırakmış olduğunu, Rus ve Ermeni esirlerinin de memleketlerine iade edildiklerini, tutuklu bulunanlara gelince, bunların da haklarında genel af ilanı için sultan buyruğu/iradesi çıkmış olduğunu ifade ile bu durumun adı geçen maddede kayıt altına alınmasını istemişti.⁷⁶ Bu maddenin mütarekeye dâhil edilme sebebinin, Ermeniler hakkında rivayet edilen dedikodulardan dolayı kamuoyunu yatıştırmak olduğunu ileri süren Calthorpe, genel af ilanını son derece yerinde bir hareket olarak bulduğunu ifade etti. Ona göre şu anda tutuklu olan Ermeniler varsa bunların İstanbul'da veya başka bir mahalde toplatılmaları gerekiyordu. Reşat Hikmet Bey, bu hususta amirali rahatlatacak başka cümleler de sarf etmişti. Buna göre Türk hükümeti bu konuda son derece duyarlıydı ve Osmanlı Devleti, Ermenilerin Kafkasya'da teşkil ettikleri hükümeti tanımıştı. İfade ettiğine göre birkaç gün önce Türk Hükümeti'ne müracaatla Kafkasya'da bir kısım arazi talebinde

74 Görüşmelerin İngiliz kayıtlarının ilk on sayfası 27 Ekim tarihinde yapılan I. Madde ile ilgili tartışmalarla ilgilidir. (PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.1-10) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

75 Madde 4: Tüm İtilaf savaş esirlerinin ve gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri. İngilizcesi: All Allied prisoners of war and Armenian interned persons and prisoners to be collected in Constantinople and handed over unconditionally to the Allies. Osmanlıcası: İtilaf Hükümetine mensup üsere-yı harbiye ile Ermeni üsere ve mevkufini İstanbul'da cem edilecek ve bilakaydú şart İtilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

76 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.37; PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.11-12.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Orbay, *Siyasi Hatıralar*; I, s.102.

bulunmuş olan Ermeni delegelerinin istekleri dahi kabul edilmişti. Sonuç olarak Reşat Hikmet Bey, adı geçen maddeye Ermeni esir ve tutuklularına dair herhangi bir kayıt konulmasının gereksiz olduğunu söyleyince Amiral Calthorpe'un ağzından çıkan bakla Türk kâtibinin kalemine şöyle yansıdı:⁷⁷

“Nokta-i nazarınızı pekâlâ anlıyorum fakat Ermeniler hakkında bir şeyler derç etmek istiyoruz. Zira mütarekename akdedildiği halde Ermeniler hakkında bir şey derç edilmemesinden dolayı İngiltere ve Amerika eskâr-ı umumiyesinin itabına (azarlama/tenkit) maruz kalırız dedi.”

Calthorpe'un bu açıklamasına rağmen Türk heyeti mütareke taslağının 4. Maddesinden Ermenilerle ilgili bölümün çıkarılması hususunda ısrar ile serbest bırakılacak esirlerin de sadece İstanbul'dan değil uygun olan diğer yerlerden de İtilaf devletlerine teslim edilmelerini istedi. Aslında ikinci husus İngiliz delegasyonu tarafından da mantıklı bulunmuştu. Calthorpe, Türk teklifini makul karşılarsa da adı geçen maddenin, değişmesi söz konusu olmayan ilk dört maddeden bir olması sebebiyle durumu Londra'ya danışmak zorundaydı. Bu husus tekrar görüşülmek üzere sonraki maddelere geçildi.⁷⁸

Mütareke taslağının Kafkasya bağlamında Ermeni sorunuyla ilgili bir diğer maddesi 11. Maddeydi. Buna göre Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran ve Kafkasya'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri gerekiyordu. Maddeyle ilgili tartışmalar esnasında Türk heyeti, hükümetlerinin Kuzeybatı İran ve Kafkasya bölgesinin tahliyesi için zaten bir emir vermiş olduğunu belirtti.⁷⁹

77 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.37-38; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.103. Amiral Calthorpe'un görüşmelerin İngiliz kayıtlarındaki ifadeleri şu şekildeydi: “The reason for the inclusion of this clause is probably to assure the public in England that the Armenians are being looked after. Public opinion in America too, must be taken into account. The government are very anxious to mention something about the Armenians. They will want to assure the British and American publics that something has been done to assure that the Armenians are being well treated. I do not doubt that your word about what your government has done but everybody does not know that. The United States will say at once that nothing has been done about the Armenians. Can you suggest any better way of putting it?” (PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.11, 12.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919)

78 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.38; PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.11-13.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul, 1993, s.103.

79 Osmanlı Hükümeti'nin daha önce boşaltılmalarını istediği yerler Kuzeybatı İran'dan (Tebriz, Hoy, Culfa ve Rumiye) başka Brest Litovsk Antlaşması dışında kalan Azerbaycan ve Güney Kafkasya arazişiyle Gürcistan ve Ermenistan'dan Batum Antlaşmalarıyla ele geçirilmiş olan bölgelerdi. Bu bölgelerin boşaltılması Ahmet İzzet Paşa Hükümeti tarafından Doğu Ordular Grubu komutanlarına 21 Ekim 1918 gün ve 8852 numaralı emrin 6. Maddesiyle bildirilmişti: “9. Ordu, İran'ı ve Brest- Litovsk muahdesiyle Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiş olan ilçümlerle araziyi tahliye edecektir. Tahliye hakkındaki teferruat bilâhare bildirilecektir.” (Tevfik Bıykoğlu, “Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, *Belleten*, XXI/81-84, Ankara, 1957, s.572-573.)

Maddede bahsedilen Kafkasya'nın geri kalan bölümü ise üç Türk sancağından (Kars, Ardahan ve Batum) ibaretti ve Osmanlı Devleti bunları Brest Litovsk'da Rusya'dan geri alarak sınırları içerisine dâhil etmişti. Calthorpe, İtilaf devletlerinin Üç Sancak sorunu hakkında verecekleri kararın Türklerle istişare ile sonraya bırakılmasını uygun buldu. Gerek bu mutabakatın gerekse Türklerin zaten Kafkasya'nın geri kalan bölümünün tahliyesi için emir vermiş oldukları bilgisinin maddeye eklenmesiyle 11. Madde kabul edildi.⁸⁰

İçeriğinde Ermenilerin hak iddia ettikleri Kilikya bölgesi ile ilgili kayıt bulundurması açısından mütareke taslağının 16. Maddesi de kısmen Ermenileri ilgilendiriyordu. Adı geçen maddeye göre “Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak (Mezopotamya) ve Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmaları” gerekmekteydi. Genel olarak maddenin tüm içeriği ciddi tartışmalara sebep olurken, tartışmaların önemli bir kısmının öznesini Kilikya bölgesi oluşturmuştu.

Rauf Bey, adı geçen maddeye Kilikya'nın da dâhil edilmesine itiraz etmenin yanında Hicaz, Asir, Yemen ve Suriye'de irtibatsız halde bulunan Türk birliklerinin tahliyesini teklif etmiş, adı geçen teklif Amiral Seymour tarafından karşılanmıştı. “*Savaş bitmeseydi bu birlikler esir alınacaktı*” ifadeleriyle söze başlayan Seymour, mütarekeden sonra savaşın tekrar başlaması halinde bu birliklerden tekrar faydalanılması ihtimali üzerinde duruyordu. Bu yüzden şimdilik İngiliz bakım ve denetiminde kalmaları gereken bu birlikler, daha

80 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.26.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.109-110. Türk heyeti, hukukî ve ırkî bakımdan Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki haklarının en basit bir inceleme sonucunda tasdik olunarak buraların tahliye ettirilmeyeceğini düşünüyordu. (Brykloğlu, “Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, s.573.) Türkgeldi'nin görüşmeler esnasında 11. Madde bağlamındaki kayıtları şu şekilde: “Rauf Bey, İran'ın şimali garbi kısmının tahliyesi ile eski hudut dâhiline avdet hakkında verilen emrin icra edileceğini, Kafkasya'ya gelince bu da iki kısım olup Brest Litovsk Muahedesi mucibince istirdat eylediğimiz üç sancaktan gayri olan birinci kısmın bize ait olmadığını ve bizim buraya ve Bakü'ye gitmemiz ahali-yi mahalliyenin talebi üzerine zabıta vazifesini ifa ile bunların yekdiğerini itlâ etmelerini men için olduğunu mamafih bu kısmın tahliyesi hakkında emir verildiğini, diğer üç sancağa gelince bunların evvelce memalik-i Osmaniye idadına dâhil iken Berlin Muahedesi mucibince tazminat-ı harbiye mukabilinde Ruslar tarafından zaptedilip bize iade edilebilecekleri Kıbrıs Muahedesi'nde de mezkûr bulunduğunu ve bu üç sancak tahliye edilecek olursa sahipsiz kalacağını söyledi. Reşat Hikmet Bey bu ifadati tasdikten Gürcülerin üç sancağın bilhassa kısm-ı cenubisini kendileri için bir bâr olarak telâkki edip buraları ilhâk etmek istemediklerini beyan ve binaenaleyh maksatları bütün Kafkasya'nın tahliyesi ise bunun bilahare düşünülmesini ifade eyledi. Amiral Calthorpe, üç sancak hakkında Osmanlı heyet-i murahasası tarafından serdedilem müdafaa tasdike mütemayıl görünerek mezkûr sancakların lüzum görüldüğü takdirde mütteliklerle bilmüzakere tahliye edileceğini söyledi. Osmanlı heyet-i murahasası tarafından vuku bulan teklif müzakere edildikten sonra maddenin şu suretle tadili karargir oldu: İran'ın şimali garbi kısmındaki kuva-yı Osmaniye'nin derhal harbden evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Mavera-yı Kafkas'ın evvelce kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-i mütebakisi müttelikler tarafından vaziyet-i mahalliyeye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.” (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.40-41.)

sonra Türkiye'ye iade edileceklerdi. Araya giren Reşat Hikmet Bey, Kilikya meselesini ön plana çıkardı. Buna göre Kilikya savaş hattının gerisindeydi ve mütareke gereğince tarafların buldukları bölgede kalmaları gerekiyordu. Dolayısıyla adı geçen maddeye Kilikya'nın dâhil edilmesi burada bulunan askerlerin İngiliz hatlarına geçerek “*bizi teslim alın*” demeleri anlamına geliyordu. Reşat Hikmet, maksadın bu mu olduğunu sorduğunda Amiral Seymour sınırlarına hâkim olamamış ve “*evet budur*” şeklinde bir karşılık vermişti. Türk heyeti adı geçen maddeden Kilikya ifadesinin çıkarılması hususunda son derece ısrarlıydı.⁸¹

Türk tarafı, herhangi bir Türk idari bölgesiyle eşleşmeyen *Kilikya* terimi ile tam olarak nerelerin kastedildiği hususunda da tatmin edilememişti. Bu konuyu da hükümetiyle görüşmek zorunda olduğunu söyleyen Calthorpe, sadece şahsi fikrini açıklamakla yetindi. Buna göre Kilikya bölgesi, İtilaf güçlerinin (10 Madde uyarınca) Toros tünel sistemine geçişlerinin güvenliğini temin ile bölgedeki demiryolunu kontrol etmek amacıyla maddeye dâhil edilmişti. Araya giren Amiral Seymour, bu durumda bölgenin askeri açıdan tahliyesinin yeterli olabileceğini ön plana çıkarmış, Rauf Bey de bu hususta hükümetinin onayını elde etmeye çalışacağını söylemişti.⁸² İngiliz delegasyonu bu mesele hakkında Londra'dan açıklama isteyeceği için o gün itibarıyla 16. Maddeye nokta koyulamadı.⁸³

b. 28 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

Kilikya ile ilgili kaydı nedeniyle Ermeni sorunu bağlamında mütareke görüşmelerinin 28 Ekim günlü oturumunda ele alınan ilk madde, bir önceki gün üzerinde nihai bir karara varılmayan 16. Maddeydi. İngiliz amiraline göre Türk tarafı Kilikya'daki garnizonların teslim edilmesinden ziyade bölgenin tahliyesini istiyordu ki, aslında amiral de bu durumu çok ciddi bir sorun olarak görmüyordu. Calthorpe, Kilikya ifadesinden maksadın Adana mıntıkası olduğunu söyleyerek buradaki Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmeleri gerektiği üzerinde durdu. Reşat Hikmet Bey'in bu konudaki çıkışı üzerine mütareke metninin sadece İngilizler tarafından yazılmadığını hatırlatan İngiliz amirali, muhtemelen adı geçen kaydın Müttefiklerden biri tarafından teklif edilmiş olduğunu söyledi. Türk sivil idaresi Kilikya'da kalabileceksede askeri birlikler

81 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.43; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.113.

82 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.36.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

83 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.115; Dyer II, s.328.

bölgeden çıkarılmalıydı. Calthorpe'un bu tavsiyesine rağmen 16. Madde dosyası tam olarak kapatılmadı.⁸⁴

28 Ekim'de, sıra mütareke taslağının, "bir karışıklık durumunda 6 Ermeni vilayetinin işgal edilmesini öngören" 24. Maddesine de gelmişti. Adı geçen maddenin ek maddesi (B Fırkası) uyarınca Anadolu'nun güneyinde bulunan dört yer de (Haçin, Zeytun, Sis, Antep) işgal edilecekti.

Mütareke görüşmelerin İngiliz kayıtlarına bakılacak olursa Amiral Calthorpe, öncelikle Türk tarafının adı geçen Ermeni vilayetleri hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istemiş, Rauf Bey ise bu vilayetlerde yaşayan Ermenilerin bir kısmının Rus ordusuna katıldığını, bir kısmının da İran'a gittiğini ifade ile genel olarak çeşitli vesilelerle bölgeden ayrıldıkları için şu anda bu vilayetlerde Ermeni kalmadığı cevabını vermiş ve kurduğu cümlelerin sonuna ABD'nin, ülkenin bu bölümüyle son derece yakından ilgilendiği notunu eklemiştir.

Amiral Calthorpe, Rauf Bey'in ABD ile ilgili ifadelerine katılmakla beraber mütareke maddelerinin hazırlanması esnasında Türkiye ile savaş halinde olmayan ABD'ye danışılmadığı karşılığında bulundu. 24. Maddenin kabul edilmemesi halinde kendini Türklerin daha az hoşlandıkları 7. Madde için baskıda bulunmak zorunda hissedecekti. Kendileri zaten 7 Maddede "tüm stratejik noktalar" ifadesinin yer almasına yeşil ışık yakmışlardı ve 7. Maddenin kabul edilmesi halinde 24. Maddenin B Fırkası ortadan kalkabilirdi. Bu arada Rauf Bey, maddede geçen işgal kelimesi yerine "garnizon kurmak" (garrisoning) ifadesinin kullanılmasını önermiş, bunun üzerine Türklerin "işgal" kelimesinden hoşlanmadığını tespit ettiğini ifade eden Amiral Seymour ise "işgal etmek" ile "garnizon kurmak" arasındaki farkı anlamadığını kaydetmişti.⁸⁵

Türkgeldi'nin kayıtlarına göre Rauf Bey, görüşmeler esnasında 24. Maddenin büyük sorunlara sebep olacağını ve bunu kabul etmenin mümkün olmadığını ifade ile adı geçen maddenin mütarekeden çıkarılması gerektiğini söylemiş, dikkatleri maddenin can alıcı noktası olan "karışıklık"⁸⁶ kelimesi üzerine çeken Reşat Hikmet Bey ise İngiliz heyetine bu kelimedenden ne anladıklarını sorarak adı geçen kelimenin Fransızca ve İngilizce anlamlarının aynı olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Amiral, "karışıklık" kelimesinin her iki dilde de aynı anlama geldiğini ifade ile işin özüne geldi. Buna göre adı geçen maddenin

84 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.45; Dyer II, s.331; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.119.

85 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.44.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

86 Türkgeldi'nin kayıtlarında "iğtişas", İngiliz kayıtlarında "disorder" olarak geçiyor.

mütarekeye dâhil edilmesinin sebebi, ortalıkta Ermeniler hakkında birçok söylentinin dolaşıyor olmasıydı. Mütareke maddelerinin basına yansması sayesinde İngiliz ve Amerikan kamuoyunun yatıştırılacağı tahmin ediliyor ve bu konuya son derece önem veriliyordu. Bu durum haricinde bölgeye asker göndermek gibi bir niyetlerinin olmadığını ifade eden Calthorpe, esasen böyle bir hareketin İngiliz menfaatleriyle uyuşmadığını söyledi.⁸⁷

Calthorpe'un ifadelerine göre mütarekeye "Ermenistana"⁸⁸ yönelik bir referans eklenmesinin sebebi Amerikan ve İngiliz kamuoyunun Ermeni sorununa ilişkin hassasiyetlerini/taleplerini karşılamaktı.⁸⁹

Calthorpe'un bu ifadeleri Türk heyetini tatmin etmedi. Reşat Hikmet Bey, 24. Maddenin daha önce yapılan anlaşmalarda (mütarekelerde) yer alan maddelerin içeriğiyle uyuşmadığını ileri sürünce birkaç saniye önce esasen bölgeyi işgal etmek gibi bir niyetleri olmadığını kaydeden İngiliz amirali bu sefer de Bulgaristan mütarekesinden bahsetmeye çalışmış, tekrar araya giren Hikmet Bey ise gerek Bulgaristan'ın gerekse Çanakkale Boğazı'nın işgal edilme gerekçesi anlaşılabilir olsa da, 24. Maddede söz konusu olan işgalin askeri gereksinimlerden kaynaklanan diğer işgallerle karşılaştırılamayacağı çıkışında bulunmuştu.⁹⁰ Rauf Bey, her şeyden evvel Türk hükümetinin Adana hakkındaki kararını öğrenmek niyetinde olan amiralin bu işin görüşülmesini sonraya bırakmayı teklif ettiğini kaydediyor.⁹¹

Anlaşıldığı kadarıyla Calthorpe 24. Maddenin yükünü hafifletmek amacıyla 7. Maddeye müracaat etmişti. Daha önce de ifade edildiği üzere 7. Maddenin kabul edilmesi halinde 24. Maddenin B fırcası⁹² düşürülebilirdi.⁹³ Ne de olsa ortada 7. Madde varken adı geçen ek maddeye ihtiyaç yoktu.

Calthorpe, Türk heyetinin pazarlığa yanaşmaması üzerine meseleye 7. Madde üzerinden yüklenmeye devam etti. Buna göre kendisi bu maddeyi çok önemli görüyordu ve Türkiye'de bir hükümet değişikliği olması halinde İtilaf devletleri bazı bölgeleri işgal etme hakkına sahip olmak isteyeceklerdi.⁹⁴ 24. Maddeyle

87 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48.

88 Doğu Anadolu'yu kastediyor.

89 Dyer II, s.331.

90 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.123-124.

91 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.124.

92 Mütarekenin 7., 10. ve 15. Maddeleri uyarınca Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi.

93 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.44.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

94 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.45.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

ilgili tartışmalar çıkmaza girince Calthorpe çareyi bu sefer de Kilikya meselesine dönmekle bulmuş, bu konuda henüz İstanbul'dan bir cevap gelmediğini öğrenince tekrar 7. Madde'ye geçmişti.⁹⁵

Türkgeldi'nin kayıtlarına göre yeniden gözden geçirdikten sonra bu maddeden kendisinin de bir şey anlamadığını, bundan bütün Türkiye'nin⁹⁶ işgali manası çıktığını, bununla beraber amaçlarının bu olmadığını ifade eden Calthorpe, Türk heyetine bir teklif sundu. Buna göre madde, "ihtilal ve karışıklık çıktığında herhangi bir askeri sevk ve idare noktasının işgal edilmesi" şeklinde değiştirilebilirdi.⁹⁷ 7. Maddenin hükümetinin istifasına veya mütareke görüşmelerinin kesilmesine yol açacağına inanan Rauf Bey, 24. Maddeyi İstanbul'a yazacağını bildirdi.

Gelinen noktada Mondros'taki Türk heyeti eskisinden çok daha bitkin bir haldeydi. 28 Ekim görüşmelerinden sonra İstanbul'a gönderilen kısa bir telgrafla ümitsizlik ifadeleri eşliğinde durum hakkında bilgi verildi. Buna göre birkaç maddeye ilişkin kabul ettirilen kısmi değişiklikler haricinde önemli bir başarı sağlanamamıştı. İngiliz amiralinin sabrı giderek tükeniyor ve mütarekenin bir an evvel imzalanmasını istiyordu.⁹⁸

c. 29 Ekim Gelişmeleri Bağlamında Ermeni Sorunu

Türk heyeti, mütareke görüşmelerine ara verilen 29 Ekim'de İstanbul'a gönderdiği daha kapsamlı bir telgrafla 28 Ekim müzakereleri hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulundu. Buna göre Calthorpe tarafından kuvvetli bir baskıya tabii tutulan delegeler çoğu hususta İngiliz amiralin argümanlarına boyun eğmek zorunda kalmışlar ve önemli ölçüde ümitlerini kaybetmişlerdi. Sonuçta ortada iki seçenek vardı. Bunlardan biri mütarekenin olduğu gibi

95 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.124.

96 Türkgeldi'nin latin harfleriyle yayınlanmış olan eserinde "Trakya" ifadesi geçmesine rağmen muhtemelen bu ifade "Türkiye" olmalı. 7. Madde genel bir içeriğe sahip olduğu için burada "Türkiye" tercih edildi.

97 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48. İngiliz kayıtları burada durumu farklı bir şekilde veriyor. Buna göre maddeye "emniyeti tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde" ibaresinin eklenmesi Reşat Hikmet Bey'in önerisi üzerine olmuş, böylece adı geçen madde üzerinde mutabakat sağlanmıştı. Madde, Rauf Bey'in, "bu durumda bir İtilaf birliği komutanı, arzu ederse karışıklık var deyip istediği yere askerlerini gönderebilecek" şeklindeki ifade ve öngörülerini eşliğinde kabul edilmişti. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.45.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer, II, s.331.)

98 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.56; Dyer II, s.332; Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Fecî Tarihi*, I, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2000.s.36.)

imzalanması hususunda herhangi bir ultiatoma maruz kalmadan elde edilen küçük değişiklikler eşliğinde mütarekeyi imzalamak, diğeri ise boş ellerle İstanbul'a dönmektir. İkinci seçenek savaşın uzamasına, daha fazla kan dökülmesine ve İtilaf devletlerinin daha fazla hırçınlaşmasına sebep olacağından bu süreçten sonra Osmanlı Devleti'nin önüne konulacak bir barış antlaşması imparatorluğun bağımsız varlığıyla uyuşmayacaktı. Türk heyeti, uyarı niteliğindeki bu hatırlatma notundan sonra 30 Ekim öğlesine kadar kendilerine bir talimat verilmesini istedi.⁹⁹

Cavit Bey'in notlarına göre adı geçen telgraf İstanbul'a bir gün sonra, yani 30 Ekim'de ulaşmıştı. Bu notlar, Ermeni sorunu bağlamında İstanbul'un 24. Madde'ye ilişkin cevabına da açıklık getiriyordu:¹⁰⁰

“Uzun müzakereden sonra (Rauf Bey'e) şu yolda bir cevap yazılmasına karar verildi; ...24 üncü maddenin ilanı o vilayetlerde şimdiden bir ihtilal vücuda gelmesine badî olacağından bu meselenin mektûm kalmasına muvafakatlerini istihsal eylemeye son derece gayret edilmesi. Vilayat-ı Sitte'de asayişin muhafazası için mütareke esnasında İtilafiyunca lüzum görülecek kontrol tedabirine muvafakat eyleyebileceğimizi taahhüt etmeleri de yazıldı. İstihsal edebilecekleri tadilat dairesinde mukavelenin imzasına mezuniyet verildi. Yalnız bütün müsaadatin mütareke zamanına münhasır olduğu kaydının lazım gelen maddelere ilavesini tabii nazar-ı dikkate almış olacakları da ihtar edildi.”

Aynı gün (29 Ekim) İstanbul'dan bir telgraf alındı. Bununla beraber adı geçen telgraf, İzzet Paşa'nın Türk heyeti tarafından kendisine 27 Ekim'de gönderilen ilk telgrafa verdiği cevap telgrafıydı.¹⁰¹ Buna göre İzzet Paşa, Mondros'tan kendisine 27 Ekim'de gönderilen ve içerisinde müzakerelerin gelişim süreci ve mütareke maddeleri hakkında bilgiler bulunan telgrafı bir gün sonra Sultan'a göstermiş, Sultan da ne kadar ağır olursa olsun İngiliz dostluğunu kaybetmemek için şartların kabul edilerek mütarekenin imza edilmesini tavsiye etmişti. Sultan, daha sonra bu dostluk sayesinde adı geçen şartların pekâlâ hafifletilebileceğini düşünüyordu.¹⁰² Bununla beraber İngiliz dostluğuna mucizevi bir çözüm olarak bakmayan Türk Hükümeti, Mondros'a gönderilecek

99 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.56-57; Dyer II, s.332; TİH I, (1962), s.35-36; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.89-90.

100 Cavid Bey, *Felaket Günleri*, I, s.36-38.

101 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.127.

102 Stephen F., Evans, *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, Wokington, Beverley, 1982, s. 9; Dyer II, s.332; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, I, İstanbul, 1997, s.59.

29 Ekim tarihli cevaba ilerisi için hesaba katılması gereken bazı şartlar¹⁰³ eklemiş, böylece Mondros'taki Türk heyetine gönderilecek pusulanın çerçevesi de belirlenmişti.¹⁰⁴ Bu genel çerçeve Ermeni sorunuyla ilgili maddelere yönelik bakış açısını da belirliyordu.

Buna göre 4. Madde uyarınca İtilaf esirleri teslim edilecek olmasına rağmen esirlerin tümünün İstanbul'a getirilmeleri zaman alacağından, bunların en yakında bulunan İngiliz birliklerine teslim edilmelerinin daha uygun olacağı düşünülüyordu. Kafkasya'da ele geçirilen Ermeni esirleri ise Ermeni Hükümeti'nin müracaatı üzerine zaten tahliye edilmişlerdi. Ermeni tutukluları ile ilgili ayrı bir kayıt ve muamele ile bunların teslim edilmesine gerek yoktu. Zaten bütün siyasi tutuklular yakında tahliye edileceklerdi.

Mütareke taslağının 11. Maddesi ise görüşmeler esnasında yapılan düzenlemeye göre kabul edilmişti. Bununla beraber barış imzalanıncaya kadar Kars, Ardahan ve Batum elde tutulmaya çalışılacaktı. 16. Madde de yapılacak değişiklikler dairesinde kabul edilebilirdi.

İstanbul'un, Ermeni sorunu bağlamında üzerine kayıt düştüğü son madde 24. Maddeydi. Buna göre Osmanlı Hükümeti, barış antlaşması imzalanıncaya kadar "Ermeni vilayetlerindeki" kamu düzeni ve adaletin tesisi hususunda incelemelerde bulunmak üzere bölgeye bir İngiliz kontrol heyetinin gitmesine izin verebilecek olmasına karşın, 24. Maddenin dört Türk kasabasının (Sis, Haçin, Zeytun, Antep) işgalini ön gören "ek maddesi" mümkünse reddedilecekti. Bölgede isyan ve kargaşayı teşvik edeceği gerekçesiyle maddede bir İtilaf müdahalesi olasılığından kesinlikle bahsedilmemeliydi. Mütarekenin adı geçen koşullar çerçevesinde revize edilmesi mümkün olmazsa Türk heyeti görüşmeleri sonlandırmadan önce İstanbul'la iletişime geçecekti.¹⁰⁵

103 Bazı haklardan istifade edebilme şartları: kayd-ı ihtirazi; to make reservation.

104 Dyer II, s.332

105 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.57-59; Dyer II, s.333. Cavid Bey, Mondros'tan kendilerine gönderilen mütareke şartlarının son derece ağır olduklarını ifade ile adı geçen şartları 28 Ekim tarihli notlarında kaydetmiş ve bunların aynı gün birer birer müzakere edildiklerini bildirerek mütareke şartları hakkında kararlaştırılan hususları sıralamıştı. Adı geçen maddelerden Ermeni sorunu ile ilgili olanlar şunlardı: "... 4-Üseranın İstanbul'a celbi zamana mütevakkıf olduğundan en yakın mahallerdeki İngiliz kıtalarına teslim. Kafkasya'da alınan Ermeni üserası Ermeni hükümetinin müracaatı üzerine tahliye edilmiş ve memleketlerine avdet etmek üzeredir. Ermeni mevkufini hakkında ayrıca bir muamele icrasına ve bunların itilafa teslimine sebep yoktur. Bilumum mevkufin-i siyasiyenin sebilleri tahliye olunmak üzeredir... 11-Murahhasların ikinci işarında Kafkasya aksamının müttetikler tarafından vaziyet tetkik edilip teklif vaki olunca tahliyesine muvafakat edileceğinden bahs olunuyordu. Biz üç sancağın (Kars, Ardahan, Batum) sulh-ı umuminin takarrürüne kadar bizde kalmasına gayret etmelerini yazdık... 24- Bu madde hakkında şöyle dedik: Vilayat-ı Şarkiyede mütemekkin bilâ tefrik cins ve mezhep bütün ahalinin şimdiye kadar çektikleri âlâm ve mesaibin tahfif ve tehvin edileceği bir

Sadrızam Ahmet İzzet Paşa'dan Mondros'taki Türk heyeti başkanı Rauf Bey'e gönderilen 29 Ekim tarihli telgrafta yer alan maddelerin Ermeni sorunu ile ilgili olanları şekilde düzenlenmişti:¹⁰⁶

Madde 4: İtilaf üsera-yı harbiyesi teslim olunacaktır. Yalnız bunların İstanbul'a celb edilmeleri zamana mütevakkıf olacağından en yakın mahallerde bulunan İngiliz kıtaatına teslim edilmeleri daha muvafık görülmektedir. Kafkasya'da alınmış olan Ermeni üserası Ermeni Hükümeti murahhaslarının müracaatları üzerine tahliye edilmiş olup memleketlerine avdet etmektedirler. Umum mevkufin-i siyasiyenin tahliyeleri derdest olduğundan Ermeniler hakkında ayrıca bir muamele icrasına ve bunların İtilafa teslim edilmelerine bir sebep görmüyoruz.

Madde 11: Tadilatınız dairesinde kabul olunmuştur. Yalnız üç sancağın sulh-ı umuminin takarrürüne kadar bizde kalması şartıyla kabul ettirilmesine gayret ediniz.

Madde 16: Tadilat dairesinde kabul ediyoruz. Yalnız bu kuvvetleri esliha ve cephaneleri ile birlikte teslim eylemelerini talep ediniz.

Madde 24: Vilayat-ı Şarkîye'de mütemekkin bilâtefrık cins ve mezhep bütün ahalinin şimdîye kadar çektikleri alâm ve mesaibin tahfif ve tehvin edileceği bir zamanda emniyet ve asayişin teminine elimizdeki bütün vesaitle çalışacağımız tabiidir. İdareye nezaret etmek üzere bir İngiliz kontrol heyetinin akd-i sulhe kadar orada bulunmasına muvafakat edilebilir. Mütareke şeraiti beyanında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişaş ve ihtilali teshil eyleyeceği için oralardaki Müslim ve gayrimüslim ahalinin menfaati bundan sarf-ı nazar olunmasını icap eder. Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntap'ın da işgaline bir sebep olmadığından bundan sarf-ı nazar etmelerine gayret ediniz.

---

zamanda emniyet ve asayişin temin ve tesisine çalışacağı tabiidir. İdareye nezaret etmek üzere bir İngiliz kontrol heyetinin akd-i sulhe kadar orada bulunmasına muvafakat edebiliriz. Mütareke şeraiti meyanında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişaş ve ihtilali teshil eyleyeceği için oralardaki Müslim ve gayrimüslim ahalinin menfaati bundan sarf-ı nazar edilmesini icap eder. Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgaline de bir sebep olmadığından bunlardan sarf-ı nazar etmelerine gayret etmeleri de ilave olundu. Mütarekenin İngiltere ile bilumum menfaatlerine şâmil olması lâbüd olduğu da yazıldı." (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.32-35.)

106 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.57-59; *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962, s.36; Shaw, *From Republic to Empire, I*, s.90-92.

d. 30 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

30 Ekim, mütareke görüşmelerinin imzayla sonuçlandığı gündü. Görüşmeler Çarşamba günü saat 9.05’de başladı.¹⁰⁷ Üzerlerinde anlaşmaya varılamayan diğer maddeler yanında Ermeni sorunuyla ilgili olan maddeler de gözden geçirilecekti.

Bu bağlamda Ermeni sorunu ile ilgili onaylanan ilk madde taslağın Ermeni esir ve tutuklularıyla da ilgili olan 4. maddesiydi. Rauf Bey, görüşmeler esnasında Ermenilerle ilgili kayıt hakkında bazı açıklamalarda bulunma gereği hissetmişti. Buna göre Türkiye’de şu anda tutuklu halde bulundurulan hiçbir Ermeni esiri yoktu ve Rusya Ermenilerinden mürekkep savaş esirleri de serbest bırakılarak ülkelerine geri gönderileceklerdi. Savaş esnasında göç ettirilmiş olan Osmanlı Ermenileri ise kısım kısım olmak üzere en yakın zamanda evlerine iade edilecekler, bunlar arasında yabancı ülkelere gitmek isteyenlerin olması halinde bu doğrultudaki talepler dikkate alınarak adı geçen Ermeniler serbest bırakılacaklardı. Rauf Bey’in bu uzun açıklamalarına karşılık Calthorpe’un cevabı kısaydı. 4. Madde daha önce serbest bırakılanlarla ilgili olmayıp, şu anda tutuklu bulundurulanları kapsıyordu.¹⁰⁸

Savaş esnasında göç ettirilmiş olan Osmanlı Ermenileri ise kısım kısım olmak üzere en yakın zamanda evlerine iade edilecekler, bunlar arasında yabancı ülkelere gitmek isteyenlerin olması halinde bu doğrultudaki talepler dikkate alınarak adı geçen Ermeniler serbest bırakılacaklardı.

Amiral Calthorpe, Rauf Bey’in ısrarı üzerine¹⁰⁹ 4. Madde bağlamında hükümetine, savaş esirlerinin tümünün İstanbul’da toplatılmasından ziyade bunların buldukları yere yakın uygun bir rıhtımda teslim edilmelerinin esirler açısından daha uygun olacağını tavsiye etmeyi kabul ettiyse de¹¹⁰ adı geçen madde üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın onaylandı.

Mütarekenin Ermeni sorunu bağlamında Kafkasya ile ilgili 11. Maddesi de daha önce üzerinde yapılan değişiklikler uyarınca onaylanmış, savaş alanındaki

107 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.48.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919. Daha öncede ifade edildiği üzere Rauf Bey hatıralarında bir yanlığı ile 30 Ekim’de yapılan görüşmeleri 29 Ekim tarihli veriyor. (Orbay, *Siyasi Hatıralar*; I, s.127.) Oysa 29 Ekim’de görüşme yapılmamıştı.

108 Türk geldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.50-51.

109 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.51.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

110 Dyer II, s.333.

orduların teslimi anlamına gelmeyeceği hususunda kendilerine güvence verilen Türk heyeti, Kilikya'nın tahliyesine dair kısmı hariç tutarak 16. Maddeyi de kabul etmişti. Kilikya'daki birlikler teslim olmayacak, fakat geri çekileceklerdi.¹¹¹ Neticede mütareke taslağının 11. ve 16. maddeleri üzerlerinde yapılan ekleme ve değişikliklerle son şekillerini aldılar.

O gün, 24. Madde de tekrar masaya yatırıldı. Rauf Bey, İstanbul'dan almış olduğu talimat uyarınca Türk idaresinin bölgedeki halkın ihtiyaçlarını karşıladığından emin olunması için doğu vilayetlerine¹¹² bir İngiliz kontrol heyetinin gönderilmesi tavsiyesinde bulundu. Böylelikle bölgede bir kargaşa olup olmadığı hakkında fikir edinilmesi mümkün olabilirdi. Bölgede sorun ve fesat çıkarmak isteyen bazı unsurlar vardı ve bu unsurlar bölgede gerçekten bir kargaşa olmamakla beraber bunun tam tersini iddia edeceklerdi. Dahası, bölgede bulunan vahşi Kürt kabileleri arasındaki sokak çatışmaları abartılarak bunlar genel bir katliam şeklinde yansıtılacaktı. Dolayısıyla gerçek durum bölgeye gönderilecek bir İngiliz misyonu tarafından tespit edilebilirdi.¹¹³

Bununla beraber yayınlanması halinde bölgenin işgal edilmesini sağlamak amaçlı ayaklanmalara sebebiyet vereceği için 24. Maddede muhtemel bir İtilaf işgalinden kesinlikle bahsedilmemeliydi. İngiliz tarafı, maddeye kontrol heyeti ile ilgili koşulun eklenmesini kabul ettiyse de, ABD kamuoyunun beklenti ve tepkileri nedeniyle işgal bahsinin maddede kalması gerektiği hususunda ısrarcı bir tavır sergiledi.

Neticede Türk tarafının, kontrol heyetinin de daha sonra hükümetler arası görüşmelere bırakılmasını önermesiyle 24. Maddenin ilk paragrafı herhangi bir ekleme yapılmadan mevcut şekliyle kabul edildi.¹¹⁴

111 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.54-55.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.334; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.51-52; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.132.

112 İngilizce kayıtlarda Ermeni vilayetleri şeklindedir.

113 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

114 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.334; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.133-134. Calthorpe, bölgeye gönderilecek heyetin bir İngiliz-Amerikan heyeti olmasına çalışacaklarını ifade etmenin yanında adı geçen düzenlemenin 24. Maddeye ilave edilmesini ileri sürünce, Türk heyeti bu meselenin daha sonra iki hükümet arasında kararlaştırılması gerektiğini ifade ederek maddeye kontrol heyeti ile ilgili bir kaydın eklenmesini istememişti. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.) Ahmet İzzet Paşa, görüşmelerle ilgili mevcut tüm kayıtlardan farklı olarak adı geçen maddenin gizli tutulmasına ilişkin teklifin kabul edildiğini, bununla beraber daha sonra bu gizlilikte fayda görülmeyle maddenin kendilerince açığa vurulduğunu ifade ediyor. (Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II, İstanbul, 1993, s.28.)

24. Maddenin Anadolu'nun güneyinde bulunan dört kasabanın¹¹⁵ işgalini öngören ikinci paragrafı daha fazla soruna yol açtı. Rauf Bey, hükümetinden aldığı talimat gereğince maddeden bu bölümün çıkarılmasını önermiş ve adı geçen yerlerin terk edilmesinin hükümeti güç duruma sokacağını kaydetmişti.¹¹⁶ Amiral Calthorpe, Kilikya sorununa ilişkin bir cevap alınca bu durumu yeniden göz önünde bulunduracağını ve İstanbul'dan haber gelinceye kadar düşüneceğini söyledi.

Bu arada Reşat Hikmet Bey adı geçen bölgelerin 7. Madde uyarınca herhangi bir karışıklık durumunda zaten işgal edilebileceklerine dikkat çekerken aksi takdirde böyle bir harekete gerekçe oluşturabilecek herhangi bir durumun söz konusu olmayacağı üzerinde durdu. İstanbul Hükümeti'nin özellikle bu bölümün 24. Maddeden çıkartılması hususunda son derece ısrarlı olduğunun altını çizen Rauf Bey, argümanını ilginç bir gerekçeye dayandırmıştı. Buna göre İtalyanların adı geçen kasabaların da içinde bulunduğu bir bölgeyi almak için geleceklerine ilişkin ortalıkta bazı haberler dolaşıyordu. Adı geçen bölgeleri şimdiden teslim almaları barış antlaşmasından sonra bu bölgelerin Türkiye'den koparılması hususunda İtalyanlara yardımcı olacaktı.

Amiral Calthorpe, tartışmayı sonlandırmak ve açıklığa kavuşturulmamış diğer noktaları halletmek amacıyla bir başka öneride bulundu. Buna göre Türklerin mevcut halleriyle 7. ve 10. Maddeleri kabul edip mütarekeyi İstanbul'a danışmaksızın bir an önce imzalamaları halinde 16. Maddenin, "düzenin sağlanması için gerekli olan Osmanlı birliklerinin Kilikya'da kalmalarını izin verilmesi" şeklinde ifade edilmesinin yanında, 24. Maddenin B Fırkası da tamamen adı geçen maddeden çıkarılabilirdi. Türk heyeti genel olarak bu pazarlığı kabul ettiyse de¹¹⁷ "bir veya iki saatin hiçbir öneminin olmadığını" ifade eden Reşat Hikmet Bey, İstanbul'dan bir cevap gelinceye kadar imzanın ertelenmesini istedi. Amiral Seymour, bir-iki saatin önemsiz olduğu hususunda

115 Haçin, Zeytun, Sis, Antep.

116 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.58.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

117 Görüşmenin İngiliz kayıtlarına göre Rauf Bey, 7. ve 10. Maddelerin kabul edilip mütarekenin bir an evvel imzalanması halinde 16. Maddenin ifade edildiği üzere değiştirilmesi pazarlığına yanaşmamıştı. Rauf Bey'e göre Boğaz istihkamlarının işgaline gerçekten ihtiyaç duyulduğu için izin verilmişti. Öyle ki; Karadeniz'e çıkmak İngiltere için son derece önemliyken Adana bölgesindeki durum farklı bir sorun oluşturuyordu. Calthorpe ise adı geçen teklifinde ısrarcı bir tutum izlemişti. Bu arada Amiral Calthorpe'un 24. Maddeye ilişkin önerisini mantıklı bulan Hikmet Bey, bunun İstanbul'a iletileceğini kaydetti. İngiliz Hükümeti'nin 10. Maddeye yönelik herhangi bir taviz vermeyeceğinden emin olan Calthorpe, Kilikya ile ilgili yaptığı düzenleme eşliğinde 16. Maddeyi değiştirip, 24. Maddenin B Fırkasından da vazgeçebileceğini ifade etmiş, Hikmet Bey ise İstanbul'a danışmak için kendilerine saat 9.00'a kadar müsaade edilmesini istemişti. Bu arada Sadrazamla doğrudan iletişime geçilmesi için Türk delegasyonundan birinin Çeşme'ye gitmesi kararlaştırıldı ve görüşmelere 11.44 itibarıyla ara verildi. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.60-61.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.)

Reşat Hikmet Bey'e katılmıyordu. Meseleye son noktayı koyan Calthorpe oldu. Daha önce kararlaştırıldığı üzere Türk heyeti akşam 9'a kadar bir karar vermek zorundaydı. Mütareke imzalanacak ya da reddedilecekti. 12.25 itibariyle oturum sonlandırıldı.¹¹⁸

30 Ekim'deki görüşmelerin sabahki oturumu son derece ateşli geçmiş, mütarekenin imzalanması hususunda daha ısrarcı tavırlar sergileyen Amiral Calthorpe, oturumun sonunda Türk heyetine sözlü bir ultimatom vererek akşam saat 9'a kadar zaman tanınmıştı. Rauf Bey, 30 Ekim tarihli sabah oturumun son bulmasından hemen sonra İstanbul'a çektiği bir telgrafla durum hakkında bilgi verdi. Buna göre Calthorpe'tan bir ultimatom alınmıştı. Türk heyeti makine başında İstanbul'dan acil bir emir gelmesini bekliyordu. O akşam saat 21.00'e kadar ya imza atılacak ya da görüşmeler sonlandırılacaktı.¹¹⁹

Bu arada İstanbul Hükümeti, Türk heyeti tarafından daha önce kendisine gönderilen 29 Ekim tarihli telgrafı¹²⁰ 30 Ekim'de cevaplamış ve o tarihteki düzeltilmiş haliyle mütarekenin imzalanması hususunda heyete yetki vermişti.¹²¹ Bununla beraber İstanbul'un gönderdiği telgraf 30 Ekim'de Mondros'a ulaşmadı.¹²²

İngiliz ve Türk heyetleri Agamemnon görüşmelerinin son oturumu için 30

118 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; Dyer II, s.335; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.134-136. Türk heyetinden Reşat Hikmet Bey, 30 Ekim tarihli görüşmelerin sabahki oturumuna ara verilmeden önce İtilaf devletlerinin mütareke dönemi boyunca güvenliği sağlamak için mütarekede bahsedilen hususlar haricinde Osmanlı Devleti'nin iş içlerine karışmayacakları şeklinde mütarekeye bir kayıt koyulmasını istemişse de adı geçen teklif mütareke maddeleri içerisine siyasi maddelerin koyulamayacağı gerekçesiyle Amiral Calthorpe tarafından reddedilmişti. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.54; PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.61.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.136.)

119 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.60; Dyer II, s.335; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59-60; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.92.

120 Hatırlanacağı üzere 28 Ekim görüşmelerinden sonra Türk heyeti tarafından İstanbul'a gönderilen kısa bir telgrafla giderek sabrı tükenen İngiliz amiralinin mütarekenin bir an evvel imzalanmasını istediği, bunun yanında görüşmeler esnasında birkaç maddeye ilişkin kısmi değişiklikler haricinde önemli bir başarı sağlanmadığı dile getirilmişti. Adı geçen telgrafın gönderilmesinden bir gün sonra (29 Ekim) İstanbul'a gönderilen ikinci bir telgrafta ise 28 Ekim görüşmeleri hakkında daha detaylı bilgiler verilerek iki seçenek üzerinde durulmuştu. Buna göre ya elde edilen bazı değişiklikler eşliğinde mütareke imzalanacak ya da görüşmeler sonlandırılacaktı. İstanbul'dan cevap bekleniyordu. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.56-57; Dyer II, s.332.)

121 30 Ekim'de İzzet Paşa'dan Rauf Bey'e gönderilen telgrafta 24. Madde ile ilgili şu kayıt yer alıyordu: "...24 üncü maddenin ilanı o vilayetlerde şimdiden bir ihtilal ve iğtişaş vücuda gelmesini mucip olacağından bu meselenin mektum kalmasına muvafakatlarını istihsal eylemeğe son derecede gayret ediniz. Vilâyat-ı Sitte'de asayişin muhafazası için mütareke esnasında düvel-i İtilafiyeye lüzum görülecek kontrol tedabirine muvafakat eylিয়েceğinizi de taahhüt edebilirsiniz. İstihsal edebileceğiniz tadilat dairesinde mütareke mukavelesini imza etmeğe mezsunuz. Yalnız bütün bu müsaadatin mütareke zamanına münhasır olduğu kaydının icap eden maddelere ilavesini tabii nazar-ı dikkate almışsınızdır." (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.59-60)

122 Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.60.

Ekim akşamı saat 21.15 itibariyle tekrar bir araya geldiler. Türk heyeti, hükümetleri adına 7. Maddeyi kabul ettiklerini açıkladıktan sonra¹²³ herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek istemeyen Amiral Calthorpe, tüm maddeleri son kez tekrar okumaya başladı. Mütarekenin 24. Maddesine kadar olan diğer maddelerinin tümü okunup kabul edildiler.

Sırada 24. Madde vardı. Maddeyle ilgili görüşmeler Amiral Calthorpe'un adı geçen maddeyi içerisinden "B Fırkası" çıkarılmış olduğu halde okumasından sonra başladı. Buna göre "altı Ermeni vilayetinde" karışıklık çıktığı zaman İtilaf devletleri adı geçen vilayetleri işgal hakkında sahip olacaklardı. Daha önce de olduğu üzere Türk heyetinden hiç kimse adı geçen vilayetlerin "Ermeni vilayetleri" olmadığını açıklama gereği hissetmezken Sadullah Bey, hiç olmazsa bu maddenin gizli tutulması gerektiğini ifade etti. Ermenilerin, bu maddenin yürürlüğe girmesi ve adı geçen vilayetlerin işgal edilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını düşünüyordu. Reşat Hikmet Bey de aynı tehlikeyi dile getirdi. Taşnaksutyun başta olmak üzere önde gelen diğer ihtilalci Ermeni partileri, bu maddeden istifade ile huzursuzluk çıkarıp bölgenin işgaline kapı açmaya çalışabilirlerdi.

Amiral Calthorpe'un 24. Maddenin gizlenmesi gerektiğine ilişkin Türk isteklerine karşı verdiği cevap son derece ilginçti. Buna göre kendisi de Türk temsilcilerinin düşüncelerine hak vermekle beraber gizli antlaşmalar yapılması Wilson ilkelerine aykırı bir durumun ortaya çıkmasına sebep olacaktır! Reşat Hikmet Bey ise olaya farklı bir açıdan bakıyordu. Ona göre Wilson'un gizli antlaşmalara karşı tavır almasının asıl sebebi insanlığın menfaati ile ilgiliyken 24. Maddenin yayımlanması insanlık aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına sebep olurdu. Bu halde maddenin Wilson ilkeleri uyarınca da gizli kalması gerekiyordu.

Neticede Calthorpe'un, Türk tarafının bölgeye bir İngiliz heyeti gönderilmesi yanında adı geçen maddenin yayımlanmamasına ilişkin isteklerini Londra'ya iletceğini ifade etmesi üzerine mütarekenin 24. Maddesi de kabul edildi.¹²⁴

e. Mütareke Taslağının Ermeni Sorunu ile ilgili Maddeleri Üzerinde Yapılan Değişiklikler

Daha önce de ifade edildiği üzere Paris'te hazırlanan İtilaf mütareke taslağının 4., 11., 16. ve 24. Maddeleri doğrudan, özellikle taslağın 5. 7. ve 15. Maddeleri

¹²³ Oturumun başında yapılan açıklama, Türk heyetinin mütarekeyi, sorunlu konular hakkında İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeden, imzalamayı kabul ettiği yönündeydi. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.62.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.)

¹²⁴ Türk geldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.62; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.145.

de dolaylı olarak Ermeni sorunuyla ilgiliydiler. Agamemnon'daki görüşmelerden sonra bu taslak maddelerden 4. Madde nihai mütareke metnine herhangi bir değişikliğe uğramaksızın geçerken diğerlerinde bazı eklenti, çıkarım ve düzenlemeler söz konusu olmuştu.

Aşağıda sıralanan Ermeni sorunuyla ilgili mütareke maddelerinde **koyu harflerle belirtilen kısımlar** Paris'te kararlaştırılan mütareke taslağında yer almakla beraber nihai mütareke metninden çıkarılan bölümleri göstermektedir. Aynı şekilde (*parantez içerisinde verilen italik ifadeler*) de Paris mütareke tasarısında bulunmamakla beraber Agamemnon görüşmelerinden sonra imzalanan mütareke metnine dahil edilen bölümlerdir. Paris'te tasarlandığı şekliyle kabul edilen maddeler ise olduğu gibi "normal yazı karakterinde" verilmiştir:¹²⁵

Madde 4- Tüm İtilaf savaş esirlerinin ve gözaltında bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri.

Madde 5- İç düzenin sağlanması ve sınırların denetimi için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusunun derhal terhis edilmesi. Bu birliklerin insan gücü ve tertipleri/tasarrufları (*Türk Hükümeti ile istişare edildikten sonra*) İtilaf devletleri tarafından belirlenecek.

Madde 7- (*Güvenliklerini tehdit eder bir durumun ortaya çıkması halinde*) İtilaf devletlerinin **stratejik noktaları** (*herhangi bir stratejik noktayı*) işgal etme hakkına sahip olmaları.

Madde 11- Türk birliklerinin derhal Kuzeybatı İran'dan ve **Transkafkasya'dan** savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri (*nin önceden emredilmiş olduğu ve çekilmeye yönelik bu emrin yerine getirileceği.*) (*Transkafkasya'nın bir bölümünün Türk birlikleri tarafından tahliye edilmesine*)

125 Agamemnon'a iletilen orijinal İtilaf mütareke taslak metni ile görüşmelerden sonra imzalanan mütarekenin son hali arasındaki farklar için bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 pm, Annex I: "Conditions of an Armistice with Turkey (With Amendments up to and including the 8th October, 1918.)", s.11-12.

PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon; Dyer II, Appendix II, s.340-341; TİH I (1962), s.38-41; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.65-66, 69-73; Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.30-35, 61-63, Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütareke Anlaşması", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara (20-26 Ekim 1961), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX Seri, No:6, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1967, s.572-577; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi, Cilt: III, (1914-1918 Genel Savaşı)*, Kısım: 4, (Savaşın Sonu), Ankara, 1983.s.742-746; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.81-89; Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.203-207.

ilişkin bir emrin zaten verilmiş olduğu, bu bölgenin geri kalan kısmının ise İtilaf devletlerince bölgede yapılan incelemelerden sonra İtilaf devletlerinin gerekli görmesi halinde tahliye edileceği.)

Madde 15- *(Halkın ihtiyaçlarının gereği gibi göz önünde bulundurulması koşuluyla) şu anda Türk denetiminde bulunan Transkafkasya demiryolları da dâhil olmak üzere tüm demiryollarına İtilaf kontrol subaylarının yerleştirilmeleri. Transkafkasya demiryollarının tamamen serbest bir şekilde İtilaf yetkililerinin kullanımına verilmesi. Bu madde Batum'un ve Bakü'nün İtilaf devletleri tarafından işgalini de içermektedir. (Türkiye, İtilaf devletleri tarafından Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir.)*

Madde 16- Hicaz, Asir, Yemen, Suriye (ve) Mezopotamya'daki ve **Kilikya'daki** tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya **Arap temsilcisine** teslim olmaları (ve 5. Madde bağlamında belirlenecek olan düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan geri çekilmeleri.)

Madde 24- 6 Ermeni vilayetinde düzensizlik baş göstermesi durumunda Müttefikler bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.

b- 7., 10., ve 15. Maddeler uyarınca Sis, Haçin, Zeytun, Antep'in işgal edilmesi.

Görüldüğü üzere Paris'te hazırlanan 24 maddelik orijinal İtilaf mütareke taslağında yer alan 4. Madde olduğu gibi kabul edilmiş,¹²⁶ 5. Maddeye sadece bazı eklemeler yapılmış, 7., 11., 15. ve 16. Maddelerde bazı eklemeler ve çıkarmalar olmuş, 24. Maddeden ise sadece bazı ifadeler silinmişti. Görüşmeler esnasında İngilizlerin teklif ettikleri orijinal maddelerin bazılarında yapılan değişikliklerin son derece önemsiz oldukları söylenebilirdi. Özellikle maddelerin uygulanma sürecinde bu değişikliklerin hemen hemen hiçbir olumlu etkisi olmayacaktı. Özellikle Türk tarafı için son derece ağır olan 7. Maddede yapılan değişiklik de hiçbir şey ifade etmiyordu. Çünkü herhangi bir yerin işgal edilmesi için İtilaf devletlerinin güvenliklerinin tehdit edilip edilmediğine karar verecek olan yine İtilaf devletlerinin kendileriydi. Türk tarafı adı geçen maddeye İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair bir kayıt

¹²⁶ Mütarekenin orijinal taslağında yer alan 4. Madde olduğu gibi kabul edilmekle beraber, görüşmeler esnasında Türk tarafının ilgili maddeye yönelik isteğinin dikkate alınacağı ön görülmüştü. Buna göre her iki taraf için de çok daha kolay olacağı sebebiyle uzak bölgelerdeki İtilaf savaş esirlerinin İstanbul'da toplanmaları yerine bunların en yakın İtilaf komutanına teslim edileceklerdi. (Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, s.50; PUBLIC RECORD OFFICE. WAR OFFICE, 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, General Staff, War Office, Appendix II, s.27; TİH I, (1962), s.39.

koydurmayı da başaramamıştı. Yine mütarekenin 5. Maddesi, aslında hiçbir şeyi değiştirmeyecek önemsiz bir düzenlemeyle kabul edilmişti.

3. Ermeni Sorunu Bağlamında Mondros Mütarekesi'ne Yönelik Tepki ve Değerlendirmeler

a. İngiliz-İtilaf Değerlendirme ve Tepkileri

Amiral Calthorpe'un Agamemnon görüşmelerinde mütareke maddelerinin ilk dördünü kabul ettirmesi bile Londra'nın beklentilerini karşılayacak olmasına rağmen, mütarekenin diğer yirmi maddesinin de -bazılarının üzerlerinde yapılan bir takım önemsiz değişikliklerle- altına imza atılmış olması İngiliz amirali için son derece önemli bir başarıydı.

Londra'da, mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra, 31 Ekim'de saat 12.00'de toplanan İngiliz Savaş Kabinesi'nin gündeminde Mondros Mütarekesi ve Türk tarafının mütareke maddelerine ilişkin bazı istek ve görüşleri vardı.¹²⁷

Savaş Kabinesi, Mondros'ta kabul edilen mütareke koşullarını Paris'te kararlaştırılmış olan orijinal taslakta yer alan maddelerle karşılaştırmaya başladı.

Buna göre içerisinde Ermeni esir ve tutukluları ile ilgili hüküm de yer alan 4. Madde, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın nihai mütarekede yer almış, Türk birliklerinin Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan çekilmelerini ön gören 11. Maddeden *Transkafkasya* kelimesi çıkarılarak madde yeniden düzenlenmişti. Buna göre Türk birliklerinin Kuzeybatı İran'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri önceden emredilmişti ve bu emir derhal yerine getirilecekti. Aynı şekilde zaten Türk birliklerinin Transkafkasya'nın bir bölümünün boşaltılmasına ilişkin bir emir de verilmiş olup, bölgenin geri kalan kısmı ise İtilaf devletlerince bölgede yapılan incelemelerden sonra İtilaf devletlerinin isteği halinde tahliye edilecekti. Savaş Kabinesi genel olarak bu düzenlemenin tatminkâr olduğu noktasında hemfikirdi. Adı geçen maddenin tüm Azerbaycan'ın tahliyesini de kapsadığının altı çizilmişti. Kabinede bu maddeyle ilgili tespit edilen başka bir hususa göre Türk delegeleri adı geçen düzenlemeyle, ciddi bir karışıklık durumunda İtilaf devletlerinin düzeni sağlamak için Türk birliklerinin bölgede kalmasına gereksinim

127 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon.

duyabileceklerini ima etmek istemişlerdi. Bu tespitten sonra 11. Madde dosyası kapatıldı. Daha sonra 16. Maddeye geçildi. Bu madde “Kilikya’daki garnizonun tesliminin hariç tutulması” istisnası ile kabul edilmiş,¹²⁸ bunun yanında maddeye bir ekleme yapılmıştı. Buna göre düzeni sağlamak için gerekli olanların dışındaki tüm birlikler Kilikya’dan çekilecekler, bölgede kalacak birlik miktarı 5. Madde kapsamında belirlenecekti. Adı geçen istisna ve eklemeler de Savaş Kabinesi’nde herhangi bir tartışmaya sebep olmamıştı. “Altı Ermeni Vilayeti” ile ilgili 24. Madde ise adı geçen maddenin orijinal halinde yer alan “B Bendinin” çıkarılmasıyla kabul edilmişti. Adı geçen ek madde “Sis, Haçin, Zeytun ve Antep’in işgal edilmesini” ön görüyordu.

Türklerin, orijinal mütareke taslağında yer alan ilk dört madde haricindeki maddeleri kabul etmeyeceklerini düşünen Savaş Kabinesi, Mondros’ta imzalanan mütarekeden son derece memnun kalmıştı.

Savaş Kabinesi Agamemnon’da kararlaştırılıp imza edilen mütareke şartlarını değerlendirildikten sonra Mondros’tan gönderilen 595 Z. numaralı telgrafi ele aldı. İçerisinde mütarekenin bazı maddelerine ilişkin bir takım açıklamaların yer aldığı telgraf, Türk delegasyonunun isteği üzerine Amiral Calthorpe tarafından gönderilmişti.

Türk heyetinin, uygulanma yöntemine ilişkin tavsiyede bulunduğu maddelerden biri mütarekenin İtilaf savaş esirlerinin iadesi ile ilgili olan 4. Maddesiydi. Adı geçen madde aynı zamanda Ermeni esir ve tutsaklarıyla ilgili bir kayıt da bulunduruyordu. Türk tarafı bu maddeyi mevcut haliyle kabul etmiş olmasına rağmen uzak bölgelerdeki İtilaf savaş esirlerinin İstanbul’da toplatılmaları yerine bunların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim edilmelerinin her iki taraf için de daha uygun olacağını ifade etmişti. Kabine, genel olarak bu Türk önerisinin esirlerin lehine olduğu ve bunların bir an önce serbest bırakılmaları için tüm düzenlemelerin en kısa zamanda yapılması gerektiği hususunda mutabakata vardı ve adı geçen Türk önerisi kabul edildi.

Türk tarafının Ermeni sorunu bağlamında hakkında bazı isteklerde bulunduğu diğer bir madde mütarekenin 24. Maddesiydi. Buna göre Türk heyeti, 24. Madde kapsamında bölgedeki şartların araştırılması için Doğu Anadolu’ya¹²⁹ bir İngiliz heyetinin gönderilmesini istemişti. Yine Türk tarafına göre Ermeni ihtilalcilerini teşvik edeceği gerekçesiyle adı geçen maddenin yayınlanmaması

128 Orijinal madde, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Mezopotamya ve Kilikya’daki tüm garnizonların/askeri karargâhların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmalarını ön görüyordu.

129 Hemen hemen tüm İngiliz belgelerinde olduğu gibi adı geçen Savaş Kabinesi tutanaklarında da Doğu Anadolu için Armenia/Ermenistan ifadesi kullanılmıştı.

gerekliyordu. 24. Madde bağlamında adı geçen Türk istekleri ilk etapta Savaş Kabinesi'nde herhangi bir itiraza neden olmadı.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra 31 Ekim tarihli Savaş Kabinesi'nde 24. Madde ile ilgili alınan karar tutanaklara şu şekilde geçti:¹³⁰

Türk delegelerininin 24. Madde'ye ilişkin teklifleri kabul edilmeli bununla beraber adı geçen madde yayınlanmalıdır.

24. Madde'ye ilişkin Türk istekleri ile bunlara verilen cevap İngiliz Genelkurmayının Mondros Mütarekesi ile ilgili hazırlamış olduğu bir rapora şu şekilde yansımıştı:¹³¹

“Madde 24: Bölgedeki şartların araştırılıp Ermenistan'daki Ermeniler ile diğer milliyetlere karşı sergilenen davranışlar hakkında fikir sahibi olunması için bir İngiliz heyetinin Ermenistan'a gönderilmesini istediler. Bölgede İtilaf işgaline sebebiyet vermek isteyen Ermeni ihtilalcilerini teşvik edeceğinden korktukları için bu maddenin yayınlanmaması taraftarıydılar. (Misyona ilişkin teklif kabul edildi, maddenin yayınlanmaması kabul edilmedi.)

Türkiye'nin bir mütareke imzalamak suretiyle teslim olması Avam Kamarası'nda sevinç ve alkışlarla karşılandı.¹³² İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Mondros Mütarekesi'ni önemli bir zafer olarak algılamıştı. Her ne kadar Ermeniler tarafından ciddi tepkiler gösterilse de,¹³³ Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, Türklerin kayıtsız şartsız teslim olmaları anlamına gelen mütareke maddelerinin son derece önemli olduğunu düşünüyordu.¹³⁴

İtilaf basınında yer alan Londra kaynaklı haberlerde de Türkiye ile yapılan mütarekeye ilişkin değerlendirmelere rastlamak mümkündür. 2 Kasım'da The New York Times Gazetesi'nde yer alan bir habere göre mütarekeyle tüm İtilaf savaş esirlerinin yanında, tutuklu bulunan Ermenilerin de teslim edilecek olması son derece önemli bir başarıydı. Dahası İtilaf devletleri karışıklık durumunda “Ermenistan'ın altı vilayetini” de işgal edebileceklerdi. Gazeteye göre 24. Madde, Türklerin mağduriyetlerini telafi etmeleri açısından mütarekenin ortasında intikam almaya yönelik eğilimlerini önleme amaçlı bir

130 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon, p.8-9.

131 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, General Staff, War Office, Appendix II, s.27.

132 “Turkey's Surrender Cheered in Commons”, *The New York Times*, 1 Kasım 1918.

133 Mütarekeye yönelik bu Ermeni tepkileri bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

134 “Armenians Protected Cecil Declares”, *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

tedbirdi. Adı geçen bölgelerde silahlı bir müfrezenin (gözetimin) varlığı ise yeni bir rejimin başlangıcını oldu kadar, eskisinin de sonuna işaret ediyordu. Bunun yanında İngiliz Başbakanı'nın 5 Ocak tarihli konuşmasına uygun olarak Türk hâkimiyeti altındaki Hristiyan milletlerin özgürleştirilmesi gibi bazı politik çıkarımlar da içeren mütarekede Türk hükümlarına yönelik ciddi bir meydan okuma söz konusuydu. Toros tünel sistemlerinin işgali ise Ermenilerin korunmasına ilişkin askeri bir önlem olarak değerlendirilmişti.¹³⁵

b. Ermeni Değerlendirme ve Tepkileri

İlk dört maddesiyle bile İngiliz beklentilerini karşılayacağı düşünülen Mondros Mütarekesi, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etti.

Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi. Savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ve Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir “Ermenistan” bölgesi oluşturulması,¹³⁶ Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberi, bundan böyle hayallerinin gerçeğe dönüşebileceğini düşünen dünyadaki tüm Ermenileri sevince boğduysa da,¹³⁷ mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu.

İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından askeri önceliklerle hazırlanmış olan mütareke taslağına Paris görüşmelerinde yapılan bir takım eklemeler son derece yetersiz kalmıştı. İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda *altı Ermeni vilayetinin* itilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Kilikya'daki

Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi.

135 “Armenians Protected Cecil Declares”, *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

136 PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.

137 Richard G., Hovannissian, *The Republic of Armenia*, Volume: I, The First Year, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s.55; Richard G., Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.238.

tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları gibi maddeler¹³⁸ Ermenileri tatmin etmemişti.¹³⁹

Özellikle Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yer alan 24. Maddenin B Fırkasının¹⁴⁰ çıkarılması ve adı geçen maddede yer alan *Ermeni vilayetlerinin* işgalinin şarta bağlanması Batı Avrupa'daki Ermeni liderlerini son derece rahatsız ediyordu.¹⁴¹ Richard G. Hovannissian'ın ifadeleriyle mütareke genel olarak hafif olduğu gibi "*Ermenistana*" yönelik referanslar da belirsizdi. Amiral Calthorpe tarafından Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yapılan bazı değişikliklerle Türklere çok ciddi ayrıcalıklar verilmişti.¹⁴² Buna göre orijinal mütareke metninde tüm Transkafkasya'nın tahliye edilmesinin istenmiş olması yanında, "bir düzensizlik" baş göstermesi halinde "Altı Ermeni Vilayeti" ile beraber tüm Kilikya'nın da işgal edilmesi öngörülmüşse de, Türklere Transkafkasya'nın bir bölümünün (Kars, Batum) tahliyesini ertelemiş, 24. Maddeden de Kilikya (Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgali) ile ilgili bahsi çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Mütareke, savaş öncesi sınırları bile tesis etmiyordu ve terhis işleri için bir denetim mekanizması kurmamıştı. İngiltere'nin öncelikli amacı Boğazların açılmasını sağlamak, Çanakkale ve İstanbul Boğazları istihkâmlarını işgal etmek ve böylece Karadeniz'e geçişi temin etmek olmuştu. Mütareke maddeleri "Türkiye Ermenistanı"na yönelik Osmanlı egemenliğinin devamını ima ettiğinden Ermeni liderleri son derece telaşlanmışlar ve 24. Madde bağlamında bölgede Ermenilere ilişkin nasıl bir düzensizlik meydana gelebileceğini sorgulamaya başlamışlardı. Öyle ki, bölgedeki Hristiyan unsurlar ya sınır dışı edilmiş ya katledilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdi.¹⁴³

Londra'da duruma yönelik ilk tespitler İngiliz Politik İstihbarat Servisi'nde Arnold Toynbee tarafından yapıldı. Dışişleri uzmanlarından Sir William Tyrell'e gönderdiği yazı ile özellikle mütarekenin 11. ve 24. Maddelerini ele alan Toynbee, adı geçen maddelerin dikkatli bir şekilde incelenmesi halinde Transkafkasya'nın şuanda tahliye edilmemiş kısmının tahliyesine İtilaf devletleri tarafından bölgedeki durumun incelenmesinden sonra karar

138 Mütarekenin 4. 16. ve 24. Maddeleri haricinde, Türk ordusunun terhisi ile ilgili 5., belli şartların oluşması halinde İtilaf devletlerine herhangi stratejik bir noktanın işgal hakkını veren 7., Transkafkasya'nın bir bölümü ile Kuzey Batı İran'ın tahliyesini ön gören 11. ve demiryollarıyla ilgili 15. Madde de Ermenileri yakından ilgilendiriyordu. (Hovannissian, *The Republic of Armenia*, I, s.239.)

139 PRO. FO. 371/3405/191921, Lord Bryce to Balfour, November 19, 1918; PRO. FO. 371/3405/191913, Mr. Malcolm to William Ormsby Gore, November 19, 1918.

140 Bu ek madde Kilikya'daki Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgalini öngörüyordu.

141 Busch, *Mudros to Lausanne*, s.75-76.

142 Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.238-239.

143 Hovannissian, *The Republic of Armenia*, I, s.56.

verileceğine vurgu yapmıştı. 11. Maddeyle Türk ordusunun Kuzeybatı İran'dan çekilmesi ön görülmüşse de Transkafkasya'nın tahliyesine yönelik herhangi bir düzenleme yapılmış değildi. Mütarekenin 24. Maddesi ise İtilaf devletlerine "Altı Ermeni Vilayetinde" bir karışıklık çıkması durumunda bu vilayetlerin bir kısmını işgal hakkı tanıyordu. Bu iki maddenin birlikte değerlendirilmesi halinde ortaya çıkan sonuç, "bir karışıklık çıkmaması halinde" İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı esnasında Türk İmparatorluğu'nun bir parçası olan "Ermenistan" coğrafyasını işgale hakları olmadığı gerçeğiydi. Bu durumun Ermeniler ve onların İngiltere'deki dostları arasında İtilaf devletlerinin, Ermenileri Türk hâkimiyeti altında bıraktıkları yönünde önemli bir tedirginliğe sebep olduğunu ifade eden Toynbee, sorunun daha da ciddileşebileceği kanısındaydı.¹⁴⁴

Bogos Nubar ile bir görüşme yapan Mark Sykes ise onun Mondros Mütarekesi hakkındaki hoşnutsuzluk ifadelerine tanıklık etmişti. Mütarekenin Ermeni sorununa yönelik herhangi bir uzlaşma ortaya koymadığını düşünen ve acilen ortak bir bildiriyle Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarının açıklanmasını isteyen Bogos Nubar, Mondros Mütarekesi'nin Ermeniler açısından son derece yetersiz olduğunu düşünüyordu.

Buna göre 5. Madde; Türklerin "*Ermeni vilayetlerini*" yönetme kapasitesini kabul ederek onlara Ermeniler üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmelerini sağlayacak derecede kuvvet sağlarken, 24. Madde; "*Ermenistana*" müdahaleyi sadece yeni katliamlar karşısında ön görüyor, önceden işlenmiş katliamlar bir geçerlilik sağlamıyordu. Yine 16. Madde ile İtilaf devletlerinin ekonomik ve politik çıkarlarını yakından ilgilendiren başlıca bölgelerin kesin bir şekilde tahliyesi sağlanırken, Kilikya'da sınırlı bir tahliye ön görülüyor ve bölgede düzeni sağlayacak derecede Türk askeri bırakılıyordu. Aynı şekilde adı geçen madde ile Yemen derhal tahliye ettirilmiş olmasına rağmen, 11. Madde ile bir komisyon karar verinceye kadar Türklerin "Rusya Ermenistanı" (Kars, Ardahan, Batum) işgale devam etmelerine müsaade edilmişti. Bogos Nubar'a göre basında dolaşan haberler "Ermenistan"ın Türk hâkimiyeti altında bırakıldığı doğrultusundaydı.¹⁴⁵

Mütarekenin imzalanmasından önce kaleme aldığı bir raporla mütareke maddeleri içerisine Ermenilerle ilgili bazı eklemeler yapılması gereğine işaret etmiş olan Mark Sykes, Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarına dair bir bildiri yayımlanması gerektiğini düşünüyordu. Mütarekenin askeri

144 PRO. FO. 371/3404/182396, A. J. Toynbee to Sir William Tyrrell, 1.11.18.

145 PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

maddeleri teknik olarak Türkiye üzerinde İngiliz hâkimiyeti sağlasa da Kafkas bölgeleri ve Ermeniler üzerindeki Türk hâkimiyeti devam ediyor gibiydi.¹⁴⁶

Aynı günlerde Manchester Guardian gazetesi, Mondros Mütarekesi haricinde imzalanan gizli bir anlaşma ile Türkiye'ye "Ermenistan", Suriye, Filistin ve Arabistan üzerinde egemenlik hakkı tanıdığını ileri sürdü. İddiaları yalanlayan İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, ortada İngiliz Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde herhangi bir taahhüt, sözleşme veya pazarlık olmadığını ve Mondros'ta karasal düzenlemelerle ilgili herhangi bir karar alınmadığını ifade etti. Farklı milliyetleri Türk boyunduruğunun gölgesi altında bırakacak herhangi bir çözümü düşünemediğini vurgulayan Lord Robert, ifadelerinde özellikle Ermeni sorununa gönderme yapıp, mütareke maddelerinden ikisinin Ermenilerin korunmasını öngördüğünü ve bir karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerinin "Ermeni vilayetlerini" işgal etmeye hakları olduğunu belirtmişti. Kayıtsız şartsız teslimiyet anlamına gelen mütareke ile özellikle Toros tünellerinin işgal hakkının elde edilmesi ve tüm İtilaf savaş esirlerinin yanında, tutuklu bulunan Ermenilerin de teslim edilecek olmaları son derece önemliydi.¹⁴⁷

Lord Robert Cecil'in; "bu sadece bir mütareke, kalıcı bir barış antlaşması değil" diyerek¹⁴⁸ huzursuzlukları yatıştırmaya çalıştığı günlerde Ermenilerin Londra'daki nüfuzlu dostları da mütarekeye yönelik tepkilerini dile getirmeye başladılar. İngiliz parlamenter ve İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, Avam Kamarası'nda Ermenilerin 24. Madde ile ilgili endişelerini dile getirirken İngiliz Hükümeti'nin, Kilikya'yı da içine alacak şekilde "Ermenistan"ın garanti altına alınması hakkında bir güvence vermesini istiyordu.¹⁴⁹

Bu arada dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplumlarından Londra'ya iletilen mesajlarda da Mondros Mütarekesi'ne yönelik tepkiler dile getirilmeye başlandı.

İtalya Ermeni Komitesi Başkanı tarafından İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir telgrafla mütarekenin 16. ve 24. Maddeleri protesto edildi.¹⁵⁰ Amerika Ermeni

146 PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

147 "Armenians Protected Cecil Declares", *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

148 Busch, Mudros to Lausanne, s.76.

149 PRO. FO. 371/3404/188094, Parliamentary Question, Thursday, 7 November, 1918.

150 PRO. FO. 371/3404/184500, "Armenia, Mondros", No: 453, November 7, 1918. Roma kaynaklı Fransız raporlarına göre İtalya'daki Ermeniler mütareke şartlarının "Ermenistan" ve Suriye'yi Türk egemenliğinde bırakabileceğinden endişe etmekteydiler.(PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.4.)

Milli Komitesi de İngiliz Dışişleri'ne iletmiş bir mesajla Kanada ve Amerika Ermenileri adına İtilaf devletlerinin zaferlerini kutlamasına rağmen mütarekenin 24. Maddesinin Ermeni isteklerini karşılamadığına dikkat çekiyordu. Ermenilerin savaş esnasındaki hizmetleri ile bağımsızlık beklentilerinin dile getirildiği mesaja göre 24. Maddenin içeriği son elli yıldır “*Ermenistan*”da yaşanan “Türk zalimlik ve katliamlarının” yeniden ortaya çıkmasını engelleyecek tarzda değildi. Buna göre bölgedeki Ermenilerin güvenlikleri açısından Altı vilayet ve Kilikya bir an evvel İtilaf komutasındaki Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmeliydi. Evlerine geri dönen Ermeni mülteciler açısından “*Ermenistan*”daki Türk birliklerinin ciddi bir sorun oluşturacağı ifade edilen mesaja göre Türk ordusu bir an önce “Rusya Ermenistanı”nı da (Kars, Ardahan, Batum) boşaltmalıydı.¹⁵¹

Kaliforniya'dan İngiliz Hükümeti'ne gönderilen bir telgraf da aynı çizgileri taşıyordu. Kaliforniya Ermenileri, geçmişte İngiliz Hükümeti tarafından kendilerine verilen desteği minnetle anıyor ve şu anda İngiltere'nin kendilerini bırakmayacağına emin olduklarını yineliyorlardı. Savaş esnasında Kafkasya, Filistin ve Fransa'da İtilaf devletlerine verdikleri askeri destekleri hatırlatan Ermeniler, toplanacak olan barış konferansında “Tarihi Ermenistan” ile Kilikya'nın Türk hâkimiyetinden çıkarılmasını istiyorlardı. Kaliforniya Ermenilerinin bu istekleri gerekirse bölgeye Ermeni birlikleri gönderilebileceğini ifade eden Mısır Ermeni Milli Birliği tarafından da paylaşıldı.¹⁵² Brezilya'da bulunan Ermeniler ise kendi ırklarını Türk boyunduruğundan kurtarmış olan İngiliz ordularını tebrik ederek, her zaman Ermenilerin yanında olup onları koruyan büyük İngiltere'nin bundan sonra da üzerine düşeni yapacağına yönelik inançlarını dile getirmişlerdi.¹⁵³

Mütareke maddeleri İsviçre Ermenilerini de memnun etmedi. Bunlar, “Ermenistan” için tam bağımsızlık talep ediyorlardı ve mütarekeye İran Körfezi ile Toroslar arasında yaşayan Ermenilere yönelik referansların dâhil edilmemesinden dolayı alınmışlardı.¹⁵⁴

Mütarekeden sonra Ermeni tepkileri bu yönde gelişirken Aralık ayı başlarında Paris'ten İngiliz Dışişleri Bakanı'na gönderilen bir telgraf, Ermenilerin militan yönlerinin de işin içine girebileceği sinyallerini veriyordu. Mr. Graham, Paris'ten Balfour'a gönderdiği yazıda, Bugos Nubar'ın Müttefikler tarafından “Altı Ermeni Vilâyetinin” derhal işgal edilmesi gerektiğini bildiren ifadelerini

151 PRO. FO. 371/3404/186609, Telegram from the Armenian National Union of America to the Foreign Secretary, 10th of November 1918, No:44.

152 PRO. FO. 371/3405/191265, Sir R. Wingate (Cairo) to Foreign Office, No. 1716, November 18th 1918.

153 PRO. FO. 371/3405/200606, British Legation (Rio de Janeiro) to Balfour, November 4, 1918.

154 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.22.

iletirken çok önemli bir hatırlatmada bulunma ihtiyacı hissetmişti. Buna göre Ermenilerin bu isteklerinin dikkate alınmaması durumunda bazı Ermenilerin, önemli Müttefik devlet adamlarına suikastla, şartlarını zorla İtilâf devletlerinin gündemine getirebileceklerini, bu yöntemin daha önce Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası havaya uçurularak kullanıldığının unutulmaması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁵⁵

Londra'ya alınganlık ifadelerinin iletiği günlerde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayet'in işgal edilmesini isteyen Ermenilerin İngiltere'deki dostları ise farklı bir yönetime başvurular. İddiaya göre bölgede Ermenilere yönelik şiddetli bir katliam hareketi başlatılmıştı. İtilaf devletlerinin bu katliamları önlemek için bazı noktalara asker gönderip göndermeyecekleri sorusu ortaya atıldı ve bu durum Avam Kamarası'nda dile getirildi.¹⁵⁶ Lord Bryce'ın başını çektiği bazı parlamenterler, İngiliz Hükümeti'nin düzeni sağlamak için Doğu Anadolu ve Kilikya'yı işgal edip etmeyeceğini öğrenmek istiyorlardı.¹⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla bazı İngiliz parlamenterler, bölgenin İtilaf devletleri tarafından işgaline kapı açacak şekilde etkin bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Parlamentosu'ndaki görüşmelerde Aneurin Williams başta olmak üzere Ermeni taraftarı parlamenterler özetle şu argümanları ileri sürüyorlardı:¹⁵⁸

Doğu Anadolu'da mandater gücün denetiminde bir hükümet kurulmalıdır. Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da bir Hristiyan devletin kurulması

155 PRO. FO. 371/3405/199791, Mr. Grahame to Mr. Balfour, No: 918, Secret, Paris, December 2, 1918.

156 PRO. FO. 371/3404/190611, Parliamentary Question, 12 November 1918.

157 PRO. FO. 371/3405/192528, Parliamentary Question, 13 November 1918. İngiliz Dışişleri, Kilikya ve Altı Vilayet'in işgal edilmesi ile ilgili olarak Londra'da esen bu rüzgârlar hakkında Savaş Bakanlığı'nın kapısını çalma gereği hissederken Aralık (1918) ayının sonlarında Savaş Bakanlığı tarafından Dışişleri'ne gönderilen bir yazıda şu noktalar vurgulanacaktır: "1- Adana, Maraş ve Antep'in Türkler tarafından askeri tahliyesine ilişkin düzenlemeler yapılmışsa da, bölgedeki tüm şehirlere yönelik etkin bir işgale -şu an değerlendirmeler dâhilinde olsa da- çok sıcak bakılmamaktadır. Adana vilayetiyle ilgili olarak General Allenby tarafından Türklerin Toros tünellerinin gerisine çekilmelerini sağlayacak önlemler alınmış, şehir 20 Aralık'ta işgal edilmiştir, 2- Altı Vilayet'in işgal sorunu şu anda halledilemez. Türklerin bu vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundadır." (PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.) Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilmiş olan 10 Aralık 1918 tarihli bir yazıda ise özellikle Ermeni göçmenlerin yerlerine gönderilmesi noktasında karşılaşılabilecek bazı zorluklar üzerinde durulmuştu. İngiliz Savaş Bakanlığı, bölgede istikrarlı bir hükümet kurulmadan önce Ermenilerin Altı Vilayet'e gönderilmeleri durumunda sıkıntılı olaylar yaşanabileceğini düşünüyordu. Savaş Bakanlığı'na göre Ermenileri yurtlarına göndermede uygulanabilecek en iyi politika onları Suriye ve Mezopotamya'daki kamplarda toplayarak kıştan sonra güvenli bir şekilde evlerine yollamaktı. Ancak bu meseleyi halletmek için de barış konferansını beklemek gerekiyordu. (PRO. FO. 371/3405/204331, War Office to Foreign Office, No: 980/13(M.I.2), 10th December 1918; PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.)

158 Parliamentary Debates, House of Commons, 5/110, 18 November 1918, s. 3239-3270; PRO. FO. 371/3404/190638, Parliamentary Question, November 19, 1918.

zorunludur. Bizim takip edeceğimiz politikanın temelinde Türkleri Avrupa'dan ve Asya'dan, Hristiyanlara zulüm ettikleri yerlerden çıkarmak olmalıdır.

Bu noktada İngiliz Parlamentosu'nun 18 Kasım 1918 tarihli oturumundaki görüşmelerin içeriği, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonraki günlerde İngiliz Dışişleri'nin Ermeniler ve "Ermenistana" yönelik politikaları hakkında net ipuçları içeriyordu. İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, "Ermenistan"daki durumu rahatlatmak ve insanları doyurmak için İngiliz Hükümeti'nin bir adım atıp atmayacağı" sorusuna verdiği cevapta: "Bu büyük bir problem, dünyanın her yerinde yardım bekleyen insan var "Ermenistan" için sanırım askeri yetkililer bir şeyler yapacak" şeklinde bir cümle kurmuştu. Ermeni sempatisini parlamenterlerin, Ermeniler hakkında neler yapıldığı ve bundan sonrada ne yapılacağına yönelik bazı sorular ile karşılaşan Lord Robert Cecil şöyle devam etti:¹⁵⁹

"Ermenilerin geleceklerine ilişkin sorular bir tarafa bırakılacak olursa şu anda Türkler tarafından esir edilmiş olan veya tutulan Ermenilerin iadesi diğer milliyetlerden ayrı olarak İngiliz askerleri ile aynı kategori ve statüde Mondros Mütarekesi maddelerine eklenmiştir..."¹⁶⁰

"Mütareke maddelerinin içine gereği dışındaki Türk askerinin Kilikya bölgesinden çekilmesi eklenmiştir. Türklerin Kilikya'ya dönmeyeceklerini belli etmek için adı geçen bölge derhal işgal edilecek ve İstanbul ile bütün ilişkileri kesilecektir..."

"Ermenistan"ın gelecek yönetimine gelince; meselenin kökü Türklerin İstanbul'dan çıkarılmalarıyla ilgilidir. Fakat unutulmamalıdır ki; İstanbul ağırlıklı olarak bir Türk şehridir... Açık olarak ifade etmek gerekirse, "Ermenistan"ın gelecekteki yönetim meselesi Milletler Cemiyeti'nin kontrolü ve liderliğine havale edilmesi gereken bir niteliktedir... Yeni Ermenistan devletinin sınırlarını burada belirtmem son derece güç... Türkiye'nin yönetimi dâhilinde dağınık olarak bulunan birçok milliyet var; bunların hepsine ayrı bir hükümet tesis etmek mümkün değil."

159 PD. HC. 5/110, 18 November 1918, s.3263-3270; PRO. FO. 371/3404/190638, Parliamentary Question, November 19, 1918.

160 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a İngiliz Yüksek Komiseri olarak atanacak Amiral Calthorpe, 18 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti'nden gözetiminde bulunan Rum ve Ermenilerin serbest bırakılmalarını isteyecekti. (Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, s.5.)

Mütarekenin Ermeni esirlerinin iadesi ve Kilikya'nın tahliyesi ile ilgili maddelerini ön plana çıkaran Lord Cecil, "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili kapının Türklerin İstanbul'dan çıkartılması anahtarı ile açılacağına vurgu yapmıştı. "Ermenistan" ile ilgili yükümlülükler ise İngiliz Dışişleri'nin değil, Milletler Cemiyeti'nin sorumluluğu altında olmalıydı. Lord Robert Cecil'in Avam Kamarası'nda dile getirdiği bu düşüncelerinden üç gün sonra, 21 Kasım 1918'de, İngiliz Dışişleri İstihbarat Servisi'nin hazırladığı bir raporla "Ermenistan" meselesi masaya yatırıldı:¹⁶¹

"Ermenistan" (Arzu edilen Çözüm Şekli):

"Ermenistan"da bütün milliyet ve dinler için eşit haklar sağlayan bağımsız bir devletin kurulması arzu ediliyor. Bu devlet, nihayetinde özgür ve kendi kendini yöneten bir hal alacak olmasına rağmen yıllarca sürebilecek bir inşa dönemi için büyük bir güce ihtiyaç var. Bu güç İngiltere'ye dost ve Ermenistan'ı Pan Turanizme ve ayrıca yabancı güçlerin Arap bölgelerine yönelik saldırılarına karşı etkili bir bariyer şeklinde inşa edebilecek bir kapasiteye sahip olmalıdır. Bir dış güç tarafından etkili bir şekilde oluşturulması için Ermenistan'ın Akdeniz sahilinde bir kıyıya sahip olması gerekecek, bu da iç kesimlere geçişi mümkün bir hale getirecek. Bölgedeki bütün unsurlar arasında eşitlik sağlandığı sürece Ermenistan'a Anadolu istikametinde geniş bir uzanma alanı verilebilir. Ancak Ermenistan'ın bu sınırları Türklerin kesin bir şekilde çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde sonlanmalıdır.

Ermenistan (Politika):

Ermenistan'a self-determinasyon ilkesinin genel prensipleri uygulanacak. Ancak burada kendine has bir durum söz konusu. Bölgedeki bütün milletlere eşit hak prensibi sağlanacak. Öyle ki; bölge kültürel ve ekonomik özellikleri birbirinden tamamiyle farklı ve karışık bir nüfusa sahip. Bu durum bölgenin kolay bir şekilde Türk yönetiminden koparılmasını engelleyecek bir özellikte. Bu nedenle bütün milliyetlere eşit haklar prensibinin uygulanması mandater gücün ilk ve temel görevi olmalı.

"Pek fazla doğru olmamakla beraber bir çare olarak Ermenistan'ın sınırları, Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin karışık bir tarzda nüfusu

161 PRO. CAB. 27/37, War Cabinet, Eastern Committee Memoranda, Volume: XIII, E.C.2525, "Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula", Political Intelligence Department, Foreign Office, Special I, November 21, 1918, Part Two: Desiderata in Different Areas, s. 10; Part III: Policy, s.20.

oluşturdukları Arap sınırının kuzey bölgelerini de içine alacak şekilde mümkün olduğu kadar genişletilecektir. Bu durum bölgede istikrarlı bir düzen oluşturarak dolaylı yollardan İngiliz Hükümeti'nin çıkarlarına hizmet edecektir. Mandater devlet tercihi ise hemen hemen iki devlet arasından yapılacaktır: Fransa ve ABD. Fransa seçilirse kendisi 1916 (Sykes-Picot) Anlaşması ile sağlanan bölgeden daha geniş bir alana nüfuz etme fırsatını yakalayacaktır. Bu durum, Fransa'nın Suriye bölgesindeki iddialarından vazgeçmesini de kolaylaştırabilir. Aynı sebepten dolayı Rusya Ermenistanı'nı Türkiye Ermenistanı ile tek bir rejim altında birleşmek yönünde teşvik etmek ve Fransız kontrolünü diğer Kafkas devletlerini de içine alacak şekilde genişletmek çıkarımıza olacaktır.

“Ermenilerin tavırlarına yönelik izlenimler son zamanlarda Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu'nun İngiliz ve Fransız Hükümetlerine gönderdiği telgraftan anlaşılabilir. Ermeniler, İtilaf güçlerinin ortak koruması ve güçlerden birinin mandaterliği altında bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını ve mandater gücün bir süreliğine organizasyon ve yönetim işlerini üstlenmesini istiyorlar. Mandater güç tarafından hazırlanan bir anayasa geçiş süresi boyunca yeni devletin temel idare hatlarını belirleyecek ve genel meclis tarafından onaylandıktan sonra mandater gücün görüşü ile tatbik edilecek yönetim şekli ortaya koyulacaktır. Geçici yönetim şeklinin süresi, hayatta kalmış olan göçmen Ermenilerin ve milli yurtlarına dönmek isteyen diğer Ermenilerin bölgeye dönüşlerine fırsat verecek şekilde belirlenmelidir.

“Bu yapılanmada bütün unsurların eşitliği ilkesi tartışılmaz. Diğer taraftan bölgedeki çeşitli unsurların oransal iddialarını çözümde, ölmüş ve sürgüne gönderilmiş Ermeniler de hesaba katılmalıdır. Ayrıca, dünyanın diğer bölgelerinden göç edecek Ermeniler için de -tıpkı Yahudilerin ata yurtlarına yerleşmeleri için Filistin'e gittikleri gibi- gerekli olanaklar sağlanmalıdır.

Dışişleri Bakanlığı, 21 Kasım 1918.”

Dışişleri İstihbarat Servisi'nin bu raporu son derece dikkat çekiciydi. Raporda öncelikle “Ermenistan” denilen bölgenin yani Doğu Anadolu ve Kilikya'nın Türk hâkimiyetinden çıkarılarak bölgede İngiltere'ye dost bir dış güç koruması altında bütün din ve milliyetlerden olan insanlara eşit haklar sağlayacak bağımsız bir devletin kurulmasının arzu edildiği ifade ediliyordu. Bununla beraber Doğu Anadolu ve Kilikya'da kurulması arzu edilen bu devlet bir

Ermeni milli devleti değildi. Diğer bazı uzmanların da üzerinde durdukları gibi bölgenin şartları böyle bir yapılanmaya imkân vermiyordu.¹⁶² Raporunda, Hıristiyan bir gücün desteği ve kontrolü altında kurulması arzu edilen “*Ermenistan*”da bütün milliyetlere eşit haklar sağlayacak bir yapılanmadan bahsedilmekteydi. Bölgenin bu şekilde Türkiye’den ayrılmasındaki esas amaç, Türkiye’nin kuzey-güney istikametinde yönlendirebileceği hareketleri engellemek için bir bariyer oluşturmaktı. “*Ermenistan*” olarak ifade edilen bölgede kurulacak devletin sınırları kesif bir Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde sonlandırılmıştı. Mandater bir güç tarafından oluşturulacak olan bu yönetimin kuzeydeki Rusya Ermenistanı ile birleşmesine de sıcak bakılıyordu.

Bölgenin bu şekilde Türkiye’den ayrılmasındaki esas amaç, Türkiye’nin kuzey-güney istikametinde yönlendirebileceği hareketleri engellemek için bir bariyer oluşturmaktı. “Ermenistan” olarak ifade edilen bölgede kurulacak devletin sınırları kesif bir Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde sonlandırılmıştı.

Bölgeye yönelik Ermeni beklentilerinin de tartışıldığı bu istihbarat raporunda, Ermenilerin mandater bir güç kontrolünde milli bir Ermeni devleti oluşturulmasından yana oldukları belirtilmişti. Raporunda bu Ermeni beklentilerine de fazla soğuk bakılmıyor, onların beklentileri doğrultusunda hareket edilmesi halinde mandater güce çok önemli bir yükümlülük düşeceğinin altı çiziliyordu. Bu noktada milli bir yapılanma için özellikle bölgedeki Ermeni nüfusunun

artırılması gereği raporun üzerinde durduğu önemli sorunlardan biriydi.¹⁶³

Anlaşıldığı üzere Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan Ermeni tepkileri, Doğu Anadolu’nun geleceği sorununu da gündeme getirmişti. Konu hakkında Dışişleri Bakanlığı bazı raporlar tasarlamışsa da kesin olan tek şey İngiltere’nin bölgede askeri bir yükümlülük altına girmeyeceği gerçeği idi. İngiliz Savaş Bakanlığı da mevcut şartlar altında Altı Vilayet’in işgal edilmesinin söz konusu olmadığını düşünüyordu. Türklerin bu

162 Mark Sykes’a göre de bölge “milli bir Ermeni devleti” kurulmasına imkân sağlayacak özellikler içermiyordu. O da Doğu Anadolu için bütün milliyetlerin (Türk-Kürt-Ermeni) eşit statüde olduğu yabancı bir yönetimden yanaydı. (PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.)

163 Bu sorunları fazla göz önünde bulundurmadığı anlaşılan Paris’teki Ermeni Milli Delegasyonu, 30 Kasım 1918’de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’a gönderdiği bir yazı ile İtilaf devletlerinin veya oluşturulduğu zaman Milletler Cemiyeti’nin kontrollü altında Doğu Anadolu ve Kafkasya’da “Bağımsız ve Birleşik bir Ermeni Devleti” oluşturulması yönündeki beklentilerini somutlaştırarak deklere etti. (PRO. FO. 371/3405/198498, National Armenian Delegation to Mr. Balfour, 30 November 1918.) Aslında Ermeniler, kurulması planlanan bu devletin mandaterinin İngiltere olmasını istiyorlardı. Ancak bu mandaterliğe İngilizler tarafından sıcak bakılmayacağını hesaba katan Ermeni önderleri, Fransa’ya da müracaat ettilerse de mandater seçimi için barış konferansının kararını beklemek zorunda kalacaklardı. (PRO. FO. 371/3405/200194, L. Mallet to Foreign Office, No: 1445, December 9th, 1918.)

vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundaydı.¹⁶⁴

Olay aslında son derece açıktı. İngiliz Hükümeti, Türkiye ile kendi önceliklerini göz önünde bulundurarak bir mütareke imzalamış, Doğu Anadolu, Kilikya ve Kafkasya ile ilgili Ermeni beklentileri ise göz ardı edilmişti. Zaten savaş esnasında yapılmış olan antlaşmalarla Kilikya Fransa'ya, Doğu Anadolu'da Rusya'ya bırakılmıştı. İngiltere için adı geçen bölgeler hayati öneme sahip değillerdi. Bunun yanında Rusya artık resmin içinde yoktu ve "Ermenistan" olarak adlandırılan Doğu Anadolu meselesi düşünüldüğü kadar basit değildi. Bölgede Ermeni devleti kurulabilmesi için yabancı bir gücün desteğine ihtiyaç vardı. İngiliz Dışişleri, ileride böyle bir gücün bulunacağını hesaba katarak mütarekeye bu yöndeki yapılanmaya zemin oluşturacak bazı aşilar yapmışsa da Ermeniler adı geçen düzenlemeleri son derece yetersiz bulmuşlardı. Mütarekenin 24. Maddesi, Ermeniler ile onlarla ilgilenen İngiliz ve Amerikan kamuoyunu hoşnut etme çabasının yanında, gelecekte inşa edilmesi muhtemel bir Ermeni devleti için ciddi bir zemin hazırlayacağı umulan önemli bir girişimdi. Ancak bu girişim, mütareke öncesi beliren Ermeni istek ve beklentilerini karşılayacak seviyede olmadığı gibi, bölgedeki Türkleri de son derece rahatsız etti.¹⁶⁵

Bununla beraber İngiltere, "Ermenistan" yükünün altına girmek istemiyordu. Bölgenin İngiliz birlikleriyle işgal edilmesi, fiili olarak bu yükün altına girilmesi anlamına geldiği için bu işgal İngiliz menfaatlerine aykırıydı. Doğu Anadolu, İngiltere'nin mütarekeden çok kısa bir süre sonra işgal edeceği, Musul, Boğazlar, İskenderun, Batum ve Bakü gibi stratejik öneme sahip bir bölge olmadığından İngiliz menfaatleri buranın işgalinden uzak durulmasını gerektiriyordu.¹⁶⁶ Ancak gerekli şartlar sağlanıp, Doğu Anadolu ve Kilikya'da kurulacak Ermeni devletinin yükünü taşıyacak bir güç bulunduğu takdirde İngiltere -özellikle de İngiliz Dışişleri Bakanlığı- bölgede bu türden bir yapılanmaya dünden razıysa da, mevcut şartlar değişmediği sürece mütarekeye yönelik Ermeni tepkileri İngiliz politikalarında herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktı.¹⁶⁷

164 PRO. FO. 371/3405/204331, War Office to Foreign Office, No: 980/13(M.I.2), 10th December 1918; PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.

165 Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.329-330.

166 Bu gerçek Agamemnon görüşmeleri esnasında Amiral Calthorpe tarafından da bir başka şekilde dile getirilmiş, İngilizlerin gerçekte hiçbir zaman Doğu Anadolu'yu işgal etme gibi bir niyetlerinin olmadığı kaydedilmişti.

167 Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.329-330.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün İngiliz Dışişleri Politik İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan bir rapor ise Ermenilerin İngiltere için hâlâ önemli bir propaganda malzemesi olduğunu gösteriyordu. Adı geçen istihbarat raporu, mütarekeden sonra Türkiye'nin İngiliz askeri kontrolü altına girmesi durumunda halkın güvenliği ve iletişim vasıtalarının kontrolü meselesi ile karşı karşıya kalınacağı ve özellikle Türklerin kötü yönetiminden kurtarılmalrı tasarlanan Türk olmayan milletlerin yardım işleriyle ilgilenme durumunun ortaya çıkacağını dile getiriyordu. Bu milletler arasında Ermenilerin özel taleplerde bulunabileceklerini ifade eden Dışişleri İstihbaratı, savaş esnasında Türkler tarafından kendilerine en kötü davranılan unsurların Ermeniler olduğuna dikkat çekmişti. İngiliz Hükümeti, Ermenilerin sıkıntılarına son vermek üzere özel bir bildiriyle yükümlülük altına girmiş ve 1916'da İngiliz Dışişleri Ermenilere yönelik Türk katliamlarının kanıtlarını içeren bir *Mavi Kitap* yayınlamıştı. Hükümet üyelerinin yapmış olduğu konuşmalarda da devamlı bir şekilde bu katliamlara gönderme yapılmış ve Türkiye'den hesap sorulacağı ifade edilmişti. Muhtaç insanları doyurmak ve giydirmenin broşürlerden ve foto filmlerden daha etkili bir propaganda yöntemi olduğunu vurgulayan istihbarat raporuna göre bu tarz bir yardım organizasyonu ABD'yi de içine alıp onun Orta Doğu işlerine katılımının sağlanması hususunda iyi bir fırsat sunabilirdi.¹⁶⁸

c. Türk Değerlendirme ve Tepkileri

Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti açısından bir felaketti. Özellikle Boğazların açılması ve İtilaf devletlerinin ülkedeki herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkına sahip olmaları ileride son derece sıkıntılı manzaraların ortaya çıkmasına sebep olacaktı.¹⁶⁹ Mütarekede barış antlaşması

168 PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, E.C.M, Vol. XII, E. 2339, "Memorandum on Relief Work that may Arise out of an Armistice with Turkey", Political Intelligence Department, Foreign Office, October 30, 1918. Aynı rapora göre 1915 yılı bahar ve sonbahar ayları arasında 1.000.000'dan fazla Ermeni Kuzey Türkiye'deki topraklarından güney kesimlere sürülmüşler, bunlardan bir kısmı yolda katledilmiş veya dermansızlıktan hayatlarını kaybetmişlerdi. Yaklaşık 600.000 Ermeni, sürgün bölgelerine canlı bir şekilde ulaşmıştı. 1916 yılı ve daha sonrasında bu bölgeleri ziyaret eden İsviçreli ve Amerikalı yardım heyetleri de aynı rakamı veriyorlardı. Bununla beraber açlık ve salgınlardan dolayı daha sonra sürgün bölgelerine yerleşen Ermeniler arasında da kayıplar yaşanmıştı ve şu anda hayatta kalanların sayısına ilişkin net bilgiler vermek son derece zordu. Bölgede olumsuz şartlar altında 250.000'in üzerinde insan olduğu tahmin ediliyordu. 1915'te yaklaşık 25.000 Ermeni Halep'e geçmiş ve İngilizler tarafından bölgedeki göçmenlere yardım edilmişti. Ermeni göçmenleri genel olarak Suriye, Deyrizor ve Musul bölgelerine yerleştirilmişler, bunun yanında 1915 yılı boyunca "Türkiye Ermenistanı" ve Kuzey-Batı İran'dan Kafkasya'ya en az 300.000 Ermeni gelmişti. Rusya'nın 1916'da Erzurum ve Erzincan'ı ele geçirmesiyle bu Ermenilerden çoğu bölgeye geri dönmüş, fakat değişken çatışmalar sebebiyle bölgeden tekrar uzaklaştırılmışlardı. 1918'in Mart ayından itibaren Türkler bölgeyi ele geçirmeye başlamışlar, Ermeniler de daha iç kesimlere çekilmişlerdi.

169 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.68.

görüşmeleriyle ilgili hiçbir şart öne sürülmediğinden Osmanlı Devleti bu anlamda kayıtsız şartsız teslim olmuş sayılıyordu.¹⁷⁰

Mütareke maddelerine yönelik Türk yorumları da kayıtsız şartsız bir teslimiyet içerisinde Türkiye'nin geri kalan topraklarının parçalanıp Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulacağı şeklinde ortaya çıkmıştı ki; bu yorumlar son derece geçekçi idi. Mütarekeden hemen sonra başlayan İtilaf işgalleri, Türklerin bu düşüncelerinde haklı olduklarını ortaya koydu.

Bununla beraber mütarekenin imzalanma süreci ve hemen sonrasındaki resmi tavır ve tepkiler konunun farklı bir zeminde ele alındığını gösteriyordu. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekenin imzalanmasından önce maddeleri Sultan Vahdetin'e göstermiş Sultan da, “*Şartlar çok ağır olmakla beraber ileride İngilizlerin müsamahalarına nail oluruz*” ümidiyle mütarekenin imzalanmasını tavsiye etmişti.¹⁷¹

Mondros'ta henüz imzalar atılmadan önce 30 Ekim'de saat 15.00'de Meclis-i Mebusan'ın gizli oturumunda görüşülen mütareke maddeleri son derece ağır bulunmuş olmalarına rağmen¹⁷² Meclis'in de onayını almış, oy birliğiyle imza için hükümete yetki verilmiş, bu arada mütarekenin Doğu'daki Altı Vilayet ile ilgili 24. Maddesi güvenlik gerekçesiyle gizli tutulmuştu.¹⁷³ Ancak

170 Paul C., Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.2.

171 Salahi R. Sonyel, *Atatürk, The Founder of Modern Turkey*, Ankara, 1989, s.11; Gotthard Jeaschke, “Mondros'a Giden Yol”, *Bellekten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 109, (Ankara, 1964), s.151; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59.

172 Sabahattin Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, I, İstanbul, 2002, s.75.

173 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 5, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) Çarşamba, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.74-75; Hadisat, 31 Teşrin-i Evvel 1334/1918, Perşembe, Numro: 12; Vakıf, 31 Teşrin-i Evvel 1334, Numro: 367; Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi, s.63; Zaman, 31 Teşrin-i Evvel 1334; Perşembe; Numro: 205; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, II*, s.29; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XIII. Cild, (Mehmed Said Halim Paşa, Mehmed Talat Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Damad Mehmed Ferid Paşa, İstanbul, 1952, s. 1989; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 27, (Mart, 1959) Ankara, 1959, Vesika No: 710/C; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758; Dyer II, dip.77, s.347; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59; Yuluğ Tekin Kurat, “Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 48, (Eylül, 1971), s.42. Cavid Bey'in 30 Ekim 1918 tarihli notlarına göre Sadrazam İzzet Paşa, mütarekenin imzalanacağı gün durumu meclise anlatarak meclisin onayını alma gereği hissetmiş, bununla beraber 24. Madde başta olmak üzere bir iki maddeyi mecliste dile getirmek istememiş, bunun kötü sonuçları ve yersizliği kendisine anlatılınca da sorumluluğu üstüne alarak kararında direnmişti. Sonunda orta bir formül bulan Cavid Bey, verilen kararı şöyle açıklıyor: “Meclis'te diyeceğiz ki, Vilayât-ı Şarkıye'nin emniyet ve asayişinin teminine müteallik bir madde hakkında ayrıca müzakereat cereyan etmektedir.” (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.39; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758.) Aslında o sırada mütareke imzalanmış, bu arada meclis de kendisine verilen bilgilere göre maddelerin altına imza atılması için Mondros'taki Türk heyetine yetki vermişti. (Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758.) Cavid Bey, 30 Ekim günlü notlarında Meclis-i Mebusan'daki gizli oturum hakkında şu satırları karalamış: “Meclis-i Mebusan'da vuku bulacak beyanat hakkında görüşüldü. Sadrazam, Ermenilere dair olan son madde ile daha bir iki maddeyi Meclis-i Mebusan'da hiç söylememek fikrinde idi. Hâlbuki Ermeniler

İstanbul'dan adı geçen yetkinin iletildiği telgraf Mondros'a zamanında ulaşmadığından mütareke Rauf Bey'in inisiyatifi ele alması ile imzalanmıştı.¹⁷⁴

Mütarekeye yönelik ilk Türk tepki ve değerlendirmeleri durumu daha ılımlı bir şekilde yansıtır tarzdaydı. Böyle bir manzaranın ortaya çıkmasında özellikle resmi çevreler tarafından yapılan açıklama ve değerlendirmelerle, bu değerlendirmelerin bazı gazetelerde yer almaları etkili olmuştu. Bu arada dört yıl süren amansız bir savaşın sona ermiş olmasının rahatlatıcı etkileri de unutulmamalıydı. Neticede “öyle ya da böyle” savaş bitmişti. İtilaf devletlerinin görüşmeler esnasında Amiral Calthorpe tarafından verilen sözlere uyacaklarına dair belirgin bir iyimserlik söz konusuydu. 1 Kasım 1918'de İstanbul'a dönen Rauf Bey,¹⁷⁵ bir basın toplantısı yaptı ve pembe bir tablo çizdi.¹⁷⁶

Hariciye Nazırı Nabi Bey ile Agamemnon görüşmelerine katılan Türk delegelerinden Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey de 2 Kasım'da bir basın toplantısı yaparak mütareke maddeleri ve Agamemnon görüşmeleri hakkında uzun uzadıya izahat verdiler.¹⁷⁷ Bu arada mütarekenin Ermeni sorunuyla ilgili maddeleri de masaya yatırılmıştı.

Hariciye erkânına göre mütarekenin 4. Maddesi'ndeki Ermeniler ile ilgili bölüm tamamen gereksizdi¹⁷⁸ ve bu maddede yer alan “mevkuf” kelimesi

---

mesesi gayet mühim olduğu cihetle bunun ketmedilmesi ileride şüün-ı hükümet aleyhinde fena bir tesir hâsil edeceği cihetle bazı rüfeka söylenmesinde ısrar ettiler. Sadrazam bunun bütün mesuliyetini kendisi alacağını söyleyerek daha fazla müşir bulundu. Nihayet formül buldum. Hepsi kabul ettiler. Mecliste diyeceğiz ki, Vilayat-ı Şarkıye'nin emniyet ve asayişinin teminine müteallik bir madde hakkında ayrıca müzakerat cereyan eylemektedir. Mecliste Sadrazam pek kısa beyanatta bulundu. Hariciye Nazırı, mütareke mevad-ı muaddelesini okudu. Bazı mebuslar söz aldılarsa da böyle bir günde irat edilmesine intizar olunan bir nutuk işitilmedi. Veli Bey, hiç kimsenin anlamadığı şeyler söyledi: Meclis dağılsın, cemiyet dağılsın demek istiyordu. Başka herhangi bir memleketin meclisinde kabulünde ıztırar olmakla beraber bu mütareke şeraiti ne tufanlar koparır, ne matemi feryatlar tevtil ederdi. Ne hükümet vahamet-i halî tasvir edecek söz söyleyebilirdi ne mebusların lisani bugünün feci haline tercüman olabili.” (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.39.)

174 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.60; Dyer II, s.335; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.60.

175 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.152; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.64.

176 Rauf Bey'in demeci Yeni Gün ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinin 2 Kasım 1918 tarihli nüshalarında yayınlanmıştı. (Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.213-214.)

177 Vakıf, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370; Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15; Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.68.

178 Hariciye tarafından yapılan açıklamaya göre İngiliz ve Amerikan Hükümetleri, savaş esnasında başka mahallere nakledilen Ermenilerin topluca bir yerde tutuklu bulundurulduklarını zannediyorlardı ve 4. Maddede İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermenilerden de bahsedilmesinin sebebi buydu. Bununla beraber İngiliz amiraline, sevk edilen Ermenilerin meskenlerine yerleştirilecekleri ve hatta genel bir affın ilan edilmesinin kararlaştırılmış olduğu izah edilince durum anlaşılmişti. Esasen bir cürüm ve cinayet ile mahkûm olan kimseler tahliye olunmayacaktı ve bu suretle de maddenin icra edilecek bir noktası kalmamış oluyordu. (“Mütareke Şeraiti Hakkında; Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'in İzahatı”, Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15.)

hapishanelerdeki “mahpusları” değil, askeri sebeplerden ötürü bir karargâh veya herhangi bir yerde gözaltında bulundurulmuş “tutukluları” kastediyordu. Bunlar arasında da başta Rus esirleri içinde bulunan Ermeniler geliyordu ki, adı geçen tutuklular zaten Brest Litovsk Anlaşması gereğince memleketlerine iade edilmişlerdi. Hükümet, idareten bir takım muamelelere tabi tutulmuş olan Osmanlı Ermenilerinin dirlik ve düzenlerinin sağlanması hususundaki çalışmalara da zaten başlamıştı. Tüm bu hususlar hakkında Agamemnon görüşmeleri esnasında İngiliz amiralinin bilgi verilmiş olmasına rağmen amiralin elinde bulunan kesin talimat nedeniyle 4. Maddede Ermeni “mevkufininden” de bahsedilmişti.¹⁷⁹

Hariciye'nin düzenlediği basın toplantısında Kafkasya ve Elviye-i Selâse ile ilgili içeriği nedeniyle mütarekenin Ermeni sorunu ile ilgili bir diğer maddesi olan 11 Madde de ele alınmıştı. Basın toplantısında verilen bilgiler, görüşmeler esnasında Kafkasya meselesinin de önemli tartışmalara sahne olduğu doğrultusunda idi. Söz Batum ve havalisine geldiğinde İngiliz amirali, Türk tarafının savaş öncesi hudut ötesine çekilmesini talep etmiş, ancak bu istek Türk direnciyle karşılanmıştı. Bu direnç esnasında Türk heyeti, tahliye edilmesi halinde bölgenin hükümsüz kalacağı ve Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) ahalisinin Wilson İlkeleri gereğince muhtemelen Türkiye'ye katılmaya karar verecekleri argümanlarını kullanmış, İngiliz amirali de İtilaf devletlerinin zaten Batum havalisini işgal fikrinde olmadıklarını beyan ile bölgenin tahliye edilmesinden vazgeçmişti. Bununla beraber petrol ihracatı dolayısıyla Batum Limanı ve Batum-Bakü hattı İtilaf devletleri tarafından işgal edilecek ve Bakü'nün işgaline de itiraz edilmeyecekti. Türk idaresi Batum'da şeklen devam

179 Vakit, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. Adı geçen maddeyle ilgili açıklamaların Zaman gazetesinde yer alan orijinal kaydı şu şekildedir: “Dördüncü maddede Ermeni üsera ve mevkufininden de bahs edilmektedir ki, buradaki Ermeni üserasından maksat Brest Litovsk Muahedesi mevcubince zaten iadeleri lazım gelen Rus ordusuna mensup esirler arasında bulunan Rus Ermeni askerleridir. “Ermeni mevkufini” tabiri ile hududumuza yakın yerlerden bazı esbab-ı askeriye sevkıyla aher mahallere nakledilmiş olan Ermeniler kastedilmektedir ki, esna-yı müzakeratta tarafeyn murahasları arasında cereyan eden mükâlemelerden anlaşıldığına göre bazı İtilaf memleketlerinde bu Ermenilerin yalnız nakledilmiş olmayıp, nakledilmiş oldukları yerlerde elyevm küme halinde bulundurulmakta oldukları zehabı mevcuttur. Kayd-ı vaki de bu zehaba müstenittir. Hâlbuki murahaslarımız İtilaf namına icra-yı hareket eden İngiliz amiralinin hakikat-i hali anlatmışlar, nakledilen Ermenilerin elyevm serbest bırakılmakta oldukları ve fazla olarak Hükümet-i Osmaniye'ce aff-ı umumi de ilan edilmek üzere bulunduğu beyan olunmuş binaenaleyh Dördüncü Maddenin Ermeni üsera ve mevkufinine ait kısmı bir mahiyet-i tabikiyeyi haiz olmak hassasını kaybetmiştir. Fazla olarak İngiliz amirali “mevkuf” tabiriyle kavanin-i cariyeye tevfiikan bir cürüm ile müttehim olup hapishanede bulunanların kastedilmediğini, İngiltere Hükümeti'nin bu gibi mücrimin ve mahbusini kurtarmayı hatırına bile getirmeyeceğini söylemiştir. Dördüncü Maddenin üseranın İstanbul'da cemine ait olan fıkrası da suret-i hususiyede mevzu-i bahs olmuş, murahaslarımız bütün İtilaf üserasını İstanbul'da cem etmenin pek müşkül olduğunu, binaenaleyh bir kısmının elyevm buldukları mahallere İstanbul'dan daha yakın noktada teslim edilmesi daha münasip olacağını söylemişlerdir. İngiliz amirali bu hususta salahiyyet-i olmadığımızı, mamafih mütalaanın doğru olduğunu bu hususun bilahire kararlaştırılacağını ifade etmiştir.” (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

edecek, Elviye-i Selase'nin diğer bölgelerinde ise askeri ve mülkü idare Türklere ait olacaktı.¹⁸⁰

İstanbul gazetelerinde çıkan haberlerden anlaşıldığına göre Dışişleri tarafından yapılan basın toplantısında açıklığa kavuşturulan konulardan biri de Adana'nın tahliyesi meselesiydi. (16. Madde) Agamemnon görüşmeleri esnasında Adana bölgesinde Haçın ve Sis gibi bazı yerlerin tahliyesinin dile getirilmesi Türk heyetinin itirazlarına sebep olmuştu. Buna göre imzalanacak mütareke düşmanlığa son vereceğinden her iki ordu da buldukları yerde kalmalıydı. Mütarekeden sonra yapılacak arazi işgalleri milli hâkimiyete yönelik tecavüz anlamına gelecekti. Adı geçen çıkışlar Amiral Calthorpe tarafından kabul edilmiş ve neticede Adana'daki fazla askerin terhis ile yetinilerek, bölgede Türk askeri ve mülki idaresinin devam etmesi sağlanmıştı. Aynı şekilde Altı Vilayet'te¹⁸¹ "hükümeteşizlik ve kıtal" şeklinde bir takım olaylar ortaya çıkmadığı müddetçe bölgenin işgali söz konusu olmayacak, münferit bazı olaylar da işgale sebebiyet teşkil etmeyecekti.¹⁸²

180 Vakit, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. Adı geçen açıklamanın Hadisat Gazetesi tarafından yayımlanan orijinal kaydı şu şekildeydi: "Madde 11: Harpten evvelki hududumuza çekilmemizi teklif etmişlerdi. Biz bu yerlerin esasen Türk unsuru ile meskûn ve ekseriyetle Müslüman olduğunu izah ederek ecza-yı memalik-i Osmaniye'den addedilmesini ve bunun ileride tatbik edilecek prensiplere muvafık olduğunu söyleyerek tahliye talebinin muvafık olmadığını, hudut civarında teşekkül eden hükûmâtın bile Türklere müteşekkil olduğunu ve eğer asâkirimizi oradan geri çekecek olursak o yerlerin anarşi halinde kalacağını izah ettik. Amiral de doğru buldu ve maksad-ı işgal olmadığını ve bu gibi umura müdahale etmemek hükûmetçe musammem bulunduğunu ve mamafih kendisinin bunu büsbütün tağyire salahiyettar olmadığını söyleyerek şimdilik muvafakatla beraber ileride lüzumu takdirinde tahliye hakkı mahfuz olduğunu söyleyerek kabul eylemiştir." (Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15) Zaman Gazetesi ise ilgili maddeye yönelik açıklamaları şu şekilde kaydetmişti: "On birinci Maddenin tarz-ı tahririnden anlaşılacağı üzere hükûmetimiz İran'daki kuvvetlerimizin geri çekilmesi emrini mütareke müzakeratı başlamazdan evvel vermiş olduğundan bu emrin teyit ve tevsiki ile iktifa edilmiştir. Mavera-yı Kafkas'ın tahliyesine dair olan maddeden anlaşılıyor ki, Hükûmet-i Osmaniye Mavera-yı Kafkas'ın kısmen tahliyesine karar vermiş bulunuyordu. Tahliyesine karar vermediği kısım kolaylıkla anlaşılacağı üzere Kars, Batum ve Ardahan livalarından ibarettir. Düşman murahhasları bidayette bütün Kafkasya'nın tahliyesini talep eylemişlerse de murahhaslarımız bu üç liva ahalisinin pek büyük ekseriyetleri itibarıyla Türk ve Müslüman olduklarını, mevcut prensiplere göre buraların ecza-yı memalik-i Osmaniye'den olmaları istilzam ettiğini, Kafkasya'da yeni teşekkül etmiş olan hükûmetlerin bile bu yerler ahalisinin Türk ve Müslüman olduğunu tasdik ve kabul eylediklerini, buradan askerimiz çıkarıldığı takdirde hiçbir taraftan işgal edilmeyerek anarşi zuhur edeceğini izah etmişlerdir. İngiliz amirali bu izahatın şayan-ı dikkat ve ehemmiyet olduğunu, zaten İtilaf devletlerinin buraların işgal etmek niyetinde katiyen olmadıklarını ancak hükûmet-i metbuasından tebliğ edilmiş olan şeraiti nasesından tabire salahiyeti olmadığını söylemiş, mamafih adem-i tahliyeye şimdilik muvafakat edeceğini, ileride başka yolda bir karar ittihaz olunursa o yolda hareket etmek lazım geleceğini söylemiş, neticede tahliyeden feragat edilmiştir. Maddenin bu şekilden Elviye-i Selase mukadderatının sulh-ı umumi müzakeratında taayyün edeceği ve İngiltere'nin buraların Hükûmet-i Osmaniye ecza-yı memalikin den olmasına muarız ve muhalif olmadığı anlaşılır." (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

181 Erzurum, Van, Mamüretü'l Aziz/Elazığ, Diyarbekir, Sivas, Bitlis

182 Vakit, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. 16. ve 24. Maddelerle ilgili açıklamaların Hadisat Gazetesi tarafından yayımlanan orijinal kayıtları şu şekildeydi: "Madde 16: Bu maddenin aslı oralarda bulunan asâkirimizin umumen teslimi idi. Netice-i müzakeratta emr-i teslim, muhasarada bulunup da er geç

Hariciye Nezareti'nin en yetkin şahıslarının mütareke maddelerine ilişkin yaptığı açıklamalar ortaya olumlu bir tablonun çıkmasına neden olmuştu. Yapılan basın toplantısında uzun cümlelerle açıklanmaya çalışılan şey ise Agamemnon görüşmeleri esnasında Türk heyetine iletilen orijinal şartlarda yapılan bazı değişikliklerdi ki, aslında adı geçen değişiklikler mütareke maddelerinin özünü farklılaştıracak yeterlilikte değillerdi. Masum ifade tonları ile süslenen uzun cümleler, mütarekenin ağır şartlarını elden geldiğince yumuşatmayı amaçlıyordu ve bunda başarılı olunmuştu.

Bununla beraber mütarekenin gerçek mahiyetine ilişkin yorum ve tepkilerin ortaya çıkması uzun sürmeyecekti. Belki de bu durum Ermeni sorunuyla ilgili endişe ve tedirginlikler bağlamında Türkiye'de milli bir mücadelenin alt yapısını ateşleyecek bir motivasyonu da beraberinde getirdi.¹⁸³ Neticede başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine yönelik Ermeni istekleri ve bu isteklerin değerlendirilmeye alınması noktasında başka bir sorunla da karşı karşıya kaldılar. Bu sorun, adı geçen bölgelerdeki Türk ve Müslüman halkın tepkileriydi. Mondros Mütarekesi'ni ve özellikle de mütarekenin 7. ve 24. maddelerini bölgede oluşturulması planlanan bir Ermeni devletinin ilk

teslim olunması zaruri olan kıtaata hasredilerek serbestçe kıtaat istisna edildi. Mütelifler evvelce Ayntab'la Sis'in işgalini talep ediyorlardı. Biz mütarekenin muhasamatın tatili demek olduğunu ve mütareke hangi saatte akd olunmuş ise o saatten itibaren askeri harekât da tevakkuf etmesi ile muhasamatın tatili lazım geldiğini söyledik ve eğer hakk-ı hakimiyetimize taarruz edilmemek fikri ile hareket edilirse işgal edilmemiş olan bu noktaların işgalinden sarf-ı nazar edilmesi prensip iktizasından bulunduğu izah ettik. Bunun üzerine teklifimizi kabul ile maddeyi tayy ettiler. Konya vilayetindeki askerimiz ne suretle terhis olunacaksa Adana'da da aynıdır.”;“Madde 24: Esasen bir memalik-i mezkurede inzibat ve intizamı muhafaza edip kıtal ve sair iğtişâşa meydan vermediğimiz takdirde bu maddenin de kabiliyet-i tatbikiyesi yoktur. Münferit bir vaka şayan-ı ehemmiyet değildir. Maksat hükümsizliğe meydan vermemekten ibarettir.” (Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15) Zaman Gazetesi 16. Maddeyle ilgili tafsilatı şu şekilde kaydetmişti: “16. Maddede Kilikya'daki (yani Adana ve İçel sancaklarımızdaki) kuvvetlerimizin intizamı muhafazaya kâfi miktardan fazlasının Beşinci Maddedeki şeraite tevfikân geri çekilmesi mevzu-i bahs olmaktadır. Mütareke müzakeratı esnasında da şayi olmuş olduğu üzere İtilafçılar, bidayette Sis, Haçin, Zeytun, Ayntab gibi mevaki dâhil olmak üzere Kilikya kıtasının da tahliyesini talep eylemişlerdi. Bu talebe karşı murahhaslarımız yine (Osmanlı istiklaline hürmet) hususundaki vaadi tahattur ettirmişler ve tahliyenin intaç edebileceği bazı mahazire amiralin nazar-ı dikkatini celp eylemişlerdir. Bunun üzerine tahliyeden vazgeçilmiştir. Bu itibar ile Adana'nın mütareke itibarıyla vaziyeti diğer vilayetlerimizden farklı olmuyor. Çünkü mütareke mucibince zaten her tarafta terhis vuku bulacak ve her vilayetimizde ancak asayişin muhafazası için lazım gelen miktarda kuvve-i askeriye bulundurulacaktır. Buna mukabil: “O halde Kilikya kıtasının mütarekede ayrıca zikrine ne lüzum kalıyordu” denilebilir. Fakat bu hususta düşünmek icap eder ki, İngiliz amirali salahiyet-i kâmileyi haiz bulunmuyor, hükümetinden telakki ettiği şerait-i mütarekeyi şeklen olsun muhafaza mecburiyetinde bulunuyor idi. Eğer şekilde tebdile atf-i ehemmiyet edilse ve bu hususta ısrar olunsaydı buna da tabii muvaffak olunurdu. Fakat bunun için işar ve istişar ile vakit geçecek idi ki, bundan vaziyet-i harbiye itibarıyla bazı mahazir tevellüt edebilirdi. İşte bu gibi mahazirlara meydan verilmiş olmamak için şekle ehemmiyet verilmemiş, mana ve esas itibarıyla ise Adana tahliye tehlikesine maruz kalmaktan kurtarılmıştır.” (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

183 Milli Mücadele Hareketi'nin önemli aşamalarından biri olup hareketi programlayan Erzurum Kongresi'nin toplanmasının temel sebebi bölgeye yönelik Ermeni iddiaları ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulması tehlikesiydi.

basamağı olarak değerlendiren Türkler, gerek basın aracılığıyla gerekse kurmaya başladıkları bölgesel direniş dernekleri ile haklarını aramak için büyük bir mücadele başlatacaklardı. Aslında bu mücadele İngiltere'nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye'yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil ediyordu. Bu hareket Türk milletinin bağımsızlık mücadelesiydi.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Hükümeti tarafından İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan Amiral Calthorpe,¹⁸⁴ 1918'in Aralık ayı ortalarından itibaren İngiliz Dışişleri'ne kurulması tasarlanan "Ermenistan" a yönelik Türk tepkilerini dile getiren mesaj ve bilgiler göndermeye başladı.¹⁸⁵ Bu bağlamda 17 Aralık'ta İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazısında; son zamanlarda Türk basınında, "Altı Vilâyet'te ve Kilikya'da Müslüman-Türk çoğunluğu vurgusu ile bölgelerin Osmanlı bünyesinden ayrılmayacağı yönünde şiddetli bir akımın başladığını" ifade eden Calthorpe, bu bölge insanların geleceğini Türkiye bütünlüğü içerisinde gördüklerini ifade ediyordu. İstanbul'da yayınlanan Hadisat Gazetesi'nde yer alan ve "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"nin toplantı ve kararlarını ortaya koyan gazete kupürü başta olmak üzere bu çerçevede diğer gazetelerde çıkan haberleri de İngiliz Dışişleri'ne gönderen Calthorpe, bu hareketlenmeler hakkında İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmişti. Bu haberlerde, Doğu vilâyetlerindeki

184 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.7 ve Appendix III-1, s.27.

185 9 Kasım 1918'de İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan Amiral Calthorpe'a aynı gün İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından gönderilen bir yazıyla Calthorpe'a görevinin kapsamı ile ilgili bilgiler verilmiş, bu arada Ermeni sorunu hakkında bazı önerilerde bulunulmuştu. Adı geçen yazının ilgili kısmı şu şekildeydi: "...Karşılaşacağımız en önemli güçlükler şüphesiz Ermenistan sorunu ile ilgili olacaktır. Bu bölgeden size ulaşacak bilgiler genel olarak güvenilir olmayacaktır. Yapmanız gereken ilk şey Ermeni bölgesindeki gelişmeler hakkında bilgi edinmek için bazı süratli ve gerçek vasıtalar/yöntemler belirlemeye çalışmak olmalıdır. Aynı zamanda Ermenistan'a bir İngiliz inceleme heyeti gönderilmesine ilişkin Türk girişimlerini geçirtmelisiniz. Deneyimlerimize göre bu gibi heyetler devamlı olarak Türk yetkililerinin kendileri tarafından kurnazca tertip edilip yönlendirilmekte olup, bunlar bölgedeki gerçek durumun tespit edilmesine yönelik sınırlı bilgi vermekte veya vermek istemektedirler. Ermeniler hakkında sizi bilgilendirmesi için bölgeye göndermek istediğiniz herhangi bir kurulun (fikrimce böyle yapmayı gerekli bulacaksınız) tamamen Türk Hükümeti'nden bağımsız olması gerekmekte olup mümkünse bu kurula Türk Nezaretlerinden hiçbir temsilci refakat etmemelidir. ...Genel olarak Ermeni sorununa gelince; bu ülkenin geleceğine sadece Barış Kongresi'nde karar verilebileceği gerçeği üstünde durabilirim. Kongrenin/konferansın büyük ihtimalle en azından Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan idari ayırımına karar vereceğini düşünüyorum. Dahası mütareke maddeleri Ermeni toplumunun derhal koruma altına alınmasını üstlenmemiz noktasında bize yetki vermiyor olsa da bu ülkedeki (İngiltere) ve ABD'deki kamuoyu Ermenistan'da daha fazla katliamlara yol açıp bizim açımızdan da müdahaleyi geciktirecek herhangi bir feveranı asla affetmeyeceklerdir. Bu yüzden Ermenistan'daki en ufak bir kargaşa belirtisinde mütarekenin 24. Maddesi'ne istinaden halkı korumaya yönelik acil adımlar atmanın görevimiz olacağını göz önünde bulundurmanızı istiyorum. Gerçeği söylemek gerekirse, daha sonra ortaya çıkacak karışıklıklardan Ermeni entrikalarının sorumlu olduğu yönündeki iddialara meydan vermemek açısından ihtiyati tedbir olarak vakit geçirilmeksizin Ermenistan'daki stratejik noktaların işgal edilmesi arzu edilir bir durumdur. Buna göre mütareke bize tam anlamıyla bu şekilde hareket etme doğrultusunda yetki vermektedir..." (PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.8 ve Appendix III-2, s.28-2.)

nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu, Altı Vilayet'te 3 milyon Müslümana karşı 583.500 Ermeni bulunduğu,¹⁸⁶ Adana'da ise 490.000 kişilik toplam nüfusun 426.000'ini Müslümanların oluşturduğu¹⁸⁷ gibi bilgiler yer almaktaydı. Adı geçen haberlerde bölgenin kesinlikle Osmanlı bünyesinden ayrılmak gibi bir niyeti olmadığı kalın puntolarla vurgulanmış, bu vurgular Amiral Calthorpe tarafından İngiliz Dışişleri'ne aktarılmıştı.¹⁸⁸

Görünen o ki, I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, Türkiye ve Kafkaslarda, bölgesel meselelerin çözümüne yönelik olarak girilecek politik süreçte İngiltere'yi oldukça uzun, karışık ve sürprizlerle dolu ve en az I. Dünya Savaşı kadar uzun sürecek bir yolculuk bekliyordu.

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

İngiliz Hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türkiye'den barış sinyalleri alınması üzerine muhtemel bir barış durumunda takip edeceği politikaları oluşturmaya başlarken, bu süreçte İngiliz Dışişleri çevrelerince Ermeniler ve "Ermenistan"a yönelik değerlendirmeler de ortaya koyulmuştu. Ermeniler de savaşın sona ermesinden hemen önce, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsızlık vaadinin gerçeğe dönüştürülmesine ilişkin düzenlemelerin gözlemcisi haline gelerek, bu uğurdaki beklenti ve umutlarını zirve noktasına taşımışlardı. Ancak I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaat birlikteliği zemini ve İngilizler ile Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerini kullanmaları sonucunda kristalize olan işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelmiş, Mondros Mütarekesi de içeriği tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının girizgâhını oluşturmuştu.

Öyle ki, İngiliz Savaş Kabinesi, 1918 yılının Ekim ayı başlarında Türkiye ile savaşın sonlandırılması meselesini ele alarak bir mütareke taslağı oluşturmaya rağmen bu taslakta Ermenilere ilişkin hiçbir durum ortaya koyulmamış, Türkiye'nin doğusunda bulunan vilayetlerle ilgili herhangi özel bir düzenleme yapılmamış, sonraları üzerinde hem Ermenilerin hem de Türklerin duracakları Mondros Mütarekesi'nin özellikle 7. ve 24. Maddeleri ile ilgili bir kayıt belirlenmemiş, neticede taslakta "Ermenistan"ın bağımsızlığına yönelik savaş esnasındaki İngiliz söylemlerinin/vaatlerinin pratiğe geçirilmesine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

¹⁸⁶ Hadisat, 14 Aralık 1918.

¹⁸⁷ Tasvir-i Efkâr, 15 Aralık 1918.

¹⁸⁸ PRO. FO. 371/3657/512, Sir Amiral Calthorpe to A. J. Balfour, No: 62/1151, 17th December, 1918.

Savaş Bakanlığı, görüş beyan edilmesi açısından mütarekenin bu taslak metnini Dışişleri Bakanlığı'na da göndermiş ve tamamen askeri içerikli olan bir mütareke taslağı için Dışişleri'nin beklenti, tavsiye ve düşüncelerini öğrenmek istemiş, Dışişleri Bakanlığı da doğal olarak pencereye siyasi açıdan bakarak mütareke tasarısına siyasi içerikli maddelerin yerleştirilmesi gereği üzerinde durmuştu. Aslında bu durumun İngiliz Dışişleri açısından Ermeni sorunu bağlamında bir zorunluluk olduğu söylenebilirdi. I. Dünya Savaşı esnasında propaganda malzemesi ve askeri bir güç olarak kullanılan Ermenilerin ve onlara yönelik hassasiyetleri artırılmış olan Hristiyan dünyasının beklentilerinin karşılanması için Türklerle yapılacak mütarekeye bazı siyasi eklentiler de konulmalıydı. Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke tasarısı askeri içerikliydi ve Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal ön görülüyordu. Başka bir ifadeyle Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı mütareke taslağında savaş esnasında Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik sarf edilmiş olan İngiliz söylemlerini pratiğe geçirecek hiçbir ön düzenleme yoktu ve Dışişleri uzmanlarına göre bu ciddi bir eksiklikti.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce İngiliz Dışişleri son derece hareketli günler yaşamış, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına yönelik kapsamlı değerlendirmeler yanında, ayrı bir barış yapılması halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlarla ilgili çeşitli raporlar kaleme alınmıştı. *Mark Sykes* ve *Toynbee* gibi uzmanlar, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına ilişkin yorumlar yaparak adı geçen taslağa bazı tavsiye notları ve düzeltiler eklemişler, özellikle de Ermeni sorunu perspektifli açılımlarda bulunmuşlardı.

Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri de, 1918 yılının Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. İngiltere'nin savaştaki "Küçük Müttefikleri" gibi bir şöhrete sahip olan Ermeniler, savaş esnasında İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu bu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı.

İngiliz Dışişleri'nin uyarı ve baskılarına rağmen Ermeni sorunu, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen önceki günlerde İngiliz Savaş Kabinesi ile hükümetinin öncelikleri arasında yer almıyordu. İçerisinde Ermenilerle ilgili herhangi özel bir düzenlemeye yer verilmeyen İngiliz mütareke tasarısı, Lloyd George tarafından ekim ayı başlarında Paris'te toplanan Müttefiklerarası konferansta diğer İtilaf devlet başkanlarının onayına sunulmuş, Ermeni baskıları ile İngiliz Dışişleri'nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına Paris'te bazı yeni maddeler eklenmişti.

Diğer bazı eklemelerin yanında İngiliz mütareke taslağına Paris'te yapılan diğer bir ekleme Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri gerekecekti. Bir diğer ilave ise garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerler listesine Kilikya'nın da eklenmesi oldu. Paris'te İngiliz mütareke taslağına eklenen bir diğer madde; "Ermeni vilayetlerinde" karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerine bölgenin işgal hakkını veren meşhur 24. Maddeydi. Bu maddenin B Fırkasına göre Sis, Haçin, Antep ve Zeytun'un da işgal edilmesi gerekiyordu.

İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıklarınca hazırlanıp İngiliz Savaş Bakanlığı'nca düzenlenen Mondros Mütarekesi taslağına Paris'te Ermeni sorunu ve/veya Ermenilerle ilgili eklemeler yapıldıysa da bu eklemeler Ermenilerin sesini kesmelerine yetmedi. İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda "Altı Ermeni Vilayeti"nin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Güneybatı Anadolu'da bulunan Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi, Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları (Düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri) gibi bazı eklemeler mütarekenin içeriğine ilişkin Ermeni beklentilerini tatmin etmediği gibi mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Ermeni tepkilerinin ortaya çıkmasına neden olacaktı.

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 1918 yılı Ekim ayı sonlarındaki toplantıları ise Ermenileri daha da üzecek içeriğe sahipti. İtilaf devletleri, 5-9 Ekim 1918 tarihleri arasında Paris'te cereyan eden görüşmeler esnasında Türklere sunulacak mütareke taslağı üzerinde bir anlaşmaya varmış olmalarına rağmen, Londra'da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce toplanan İngiliz Savaş Kabinesi önemli gelişmelere sahne oldu. İngilizlerin son dakikada ortaya koydukları tavır değişikliği, Türklere daha uygun şartlar altında bir mütareke elde etmeleri açısından ciddi bir fırsat sunmuştu. İngiliz Savaş Kabinesi'nin 22, 24, 25 ve 26 Ekim 1918 tarihli oturumlarında yapılan tartışmalarda genel olarak Paris'te son şekli verilen taslağın ilk dört maddesi üzerinden Türklere mütarekenin imzalanabileceği görüşü ağırlık kazanmış, bu duruma razı olmayan bazı kabine üyeleri de karşıt fikirlerini dile getirmişlerdi. Bu bağlamda ilk dört madde üzerinden anlaşmaya razı olmayanlar tarafından mütarekenin Ermeni sorunu ve Ermenilerle ilgi maddelerine de göndermeler yapılarak bazı noktaların altı çizilmişti.

Ancak Savaş Kabinesi, "Ermenistan" ile ilgili özel bir tutum içerisine girecek gibi görünmüyordu. Yapılan tartışmalar gözden geçirildiğinde Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un soruna yönelik daha pratik çözümler belirledikleri anlaşılıyordu. İngiliz başbakanına göre "Ermenistan" kilidinin anahtarı İstanbul'du ve bu hususta özel bir düzenlemeye gerek yoktu.

Bununla beraber Agamemnon'daki görüşmelerden sonra ufak tefek değişikliklerle Paris mütareke taslağının tümü Türklere kabul ettirilmiş, ilk dört maddesiyle bile İngiliz beklentilerini karşılayacağı düşünülen Mondros Mütarekesi, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etmişti. Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi. Savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ve Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir “Ermenistan” bölgesi oluşturulması, Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı.

30 Ekim 1918'de imzalanan mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği, büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu.

İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından askeri önceliklerle hazırlanmış olan mütareke taslağına Paris görüşmelerinde yapılan bir takım eklemeler son derece yetersiz kalmıştı. Özellikle Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yer alan 24. Maddenin B Fırkasının çıkarılması ve adı geçen maddede yer alan Ermeni vilayetlerinin işgalinin şarta bağlanması, Batı Avrupa'daki Ermeni liderlerini son derece rahatsız ediyordu. Ermeni bakış açılarına göre mütareke genel olarak hafif olduğu gibi “Ermenistana” yönelik referanslar da belirsizdi. Amiral Calthorpe tarafından Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yapılan bazı değişikliklerle Türklere çok ciddi ayrıcalıklar verilmişti. Orijinal mütareke metninde tüm Transkafkasya'nın tahliye edilmesinin istenmiş olması yanında, “bir düzensizlik” baş göstermesi halinde “Altı Ermeni Vilayeti” ile beraber tüm Kilikya'nın da işgal edilmesi öngörülmüşse de, Türkler Transkafkasya'nın bir bölümünün (Kars, Batum) tahliyesini ertelemiş, 24. Maddeden de Kilikya (Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgali) ile ilgili bahsi çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Mütareke, savaş öncesi sınırları bile tesis etmiyordu ve terhis işleri için bir denetim mekanizması kurmamıştı.

Dahası mütareke maddeleri, Türkiye Ermenistanı'na yönelik Osmanlı egemenliğinin devamını ima ettiğinden Ermeni liderleri son derece telaşlanmışlar ve 24. Madde bağlamında bölgede Ermenilere ilişkin nasıl bir düzensizlik meydana gelebileceğini sorgulamaya başlamışlardı. Öyle ki, bölgedeki Hristiyan unsurlar ya sınır dışı edilmiş ya katledilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdi. Ayrıca mütarekenin 24. Maddesi, İtilaf devletlerine “Altı Ermeni Vilayetinde” bir karışıklık çıkması durumunda bu vilayetlerin bir kısmını işgal hakkı tanıyordu. Bu iki maddenin birlikte değerlendirilmesi halinde ortaya çıkan sonuç, “bir karışıklık çıkmaması halinde” İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı esnasında Türk İmparatorluğu'nun bir parçası

olan “Ermenistan” coğrafyasını işgale hakları olmadığı gerçeğiydi. Bu durumun Ermeniler ve onların İngiltere’deki dostları arasında İtilaf devletlerinin, Ermenileri Türk hâkimiyeti altında bıraktıkları yönünde önemli bir tedirginliğe sebep oldu.

Mütarekenin Ermeni sorununa yönelik herhangi bir uzlaşma ortaya koymadığını düşünen ve acilen ortak bir bildiriyle Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarının açıklanmasını isteyen Ermeni liderleri, Mondros Mütarekesi’nin Ermeniler açısından son derece yetersiz olduğunu düşünüyorlardı. Buna göre 5. Madde; Türklerin “Ermeni vilayetlerini” yönetme kapasitesini kabul ederek onlara Ermeniler üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmelerini sağlayacak derecede kuvvet sağlarken, 24. Madde; “Ermenistana” müdahaleyi sadece yeni katliamlar karşısında ön görüyor, önceden işlenmiş katliamlar bir geçerlilik sağlamıyordu. Yine 16. Madde ile İtilaf devletlerinin ekonomik ve politik çıkarlarını yakından ilgilendiren başlıca bölgelerin kesin bir şekilde tahliyesi sağlanırken, Kilikya’da sınırlı bir tahliye ön görülüyor ve bölgede düzeni sağlayacak derecede Türk askeri bırakılıyordu. Aynı şekilde adı geçen madde ile Yemen derhal tahliye ettirilmiş olmasına rağmen, 11. Madde ile bir komisyon karar verinceye kadar Türklerin Rusya Ermenistanı’nı (Kars, Ardahan, Batum) işgale devam etmelerine müsaade edilmişti. Basında dolaşan haberler “Ermenistan”ın Türk hâkimiyeti altında bırakıldığı doğrultusunda idi.

Bu arada dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplumlarından Londra’ya iletilen mesajlarda da Mondros Mütarekesi’ne yönelik tepkiler dile getirilmeye başlandı.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan Ermeni tepkileri, Doğu Anadolu’nun geleceği sorununu da gündeme getirmişti. Konu hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı bazı raporlar tasarlamışsa da kesin olan tek şey, İngiltere’nin bölgede askeri bir yükümlülük altına girmeyeceği gerçeği idi. İngiliz Savaş Bakanlığı da mevcut şartlar altında Altı Vilayet’in işgal edilmesinin söz konusu olmadığını düşünüyordu. Türklerin bu vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundaydı.

Olay aslında son derece açıktı. İngiliz Hükümeti, Türkiye ile kendi önceliklerini göz önünde bulundurarak bir mütareke imzalamış, Doğu Anadolu ile Kilikya ile ilgili Ermeni beklentileri ise göz ardı edilmişti. Zaten savaş esnasında yapılmış antlaşmalarla Kilikya Fransa’ya, Doğu Anadolu’da Rusya’ya bırakılmamış mıydı? İngiltere için adı geçen bölgeler hayati bir öneme sahip değillerdi. Bunun yanında Rusya artık resmin içinde yoktu ve “Ermenistan” olarak adlandırılan Doğu Anadolu meselesi düşünüldüğü kadar basit değildi. Bölgede Ermeni devleti kurulabilmesi için yabancı bir gücün

desteğine ihtiyaç vardı. İngiliz Dışişleri, ileride böyle bir gücün bulunacağını hesaba katarak mütarekeye bu yöndeki yapılanmaya zemin oluşturacak bazı aşilar yapmışsa da, Ermeniler adı geçen düzenlemeleri son derece yetersiz bulmuşlardı. Mütarekenin 24. Maddesi, Ermeniler ile onlarla ilgilenen İngiliz ve Amerikan kamuoyunu hoşnut etme çabasının yanında, gelecekte inşa edilmesi muhtemel bir Ermeni devleti için ciddi bir zemin hazırlayacağı umulan önemli bir girişimdi. Ancak bu girişim mütareke öncesi beliren Ermeni istek ve beklentilerini karşılayacak seviyede olmadığı gibi, bölgedeki Türkleri de son derece rahatsız etti.

İngiltere, “Ermenistan” yükünün altına girmek istemiyordu. Bölgenin İngiliz birlikleriyle işgal edilmesi, fiili olarak bu yükün altına girilmesi anlamına geldiği için bu işgal İngiliz menfaatlerine aykırıydı. Doğu Anadolu, İngiltere’nin mütarekeden çok kısa bir süre sonra işgal edeceği, Musul, Boğazlar, İskenderun, Batum ve Bakü gibi stratejik öneme sahip bir bölge olmadığından İngiliz menfaatleri buranın işgalinden uzak durulmasını gerektiriyordu. Ancak gerekli şartlar sağlanıp, Doğu Anadolu ve Kilikya’da kurulacak Ermeni devletinin yükünü taşıyacak bir güç bulunduğu takdirde İngiltere -özellikle de İngiliz Dışişleri Bakanlığı- bölgede bu türden bir yapılanmaya dünden razıysa da, mevcut şartlar değişmediği sürece mütarekeye yönelik Ermeni tepkileri İngiliz politikalarında herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktı.

Mütareke maddelerine yönelik Türk yorumları da kayıtsız şartsız bir teslimiyet içerisinde, Türkiye’nin geri kalan topraklarının parçalanıp Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulacağı şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu tepki ve yorumlar Ermeni sorunuyla ilgili endişe ve tedirginlikler bağlamında Türkiye’de milli bir mücadelenin alt yapısını ateşleyecek bir motivasyonu da beraberinde getirdi. Neticede başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine yönelik Ermeni istekleri ve bu isteklerin değerlendirilmeye alınması noktasında başka bir sorunla da karşı karşıya kaldılar. Bu sorun, adı geçen bölgelerdeki Türk ve Müslüman halkın tepkileriydi. Mondros Mütarekesi’ni ve özellikle de mütarekenin 7. ve 24. maddelerini bölgede oluşturulması planlanan bir Ermeni devletinin ilk basamağı olarak değerlendiren Türkler, gerek basın aracılığıyla gerekse kurmaya başladıkları bölgesel direniş dernekleri ile haklarını aramak için büyük bir mücadele başlattılar. Aslında bu mücadele, İngiltere’nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye’yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil ediyordu. Bu hareket Türk milletinin bağımsızlık mücadelesiydi.

KAYNAKÇA

I. Kaynaklar

a. Arşivler

The National Archives, Public Record Office (İngiliz Milli Arşivi)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B. Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) Çarşamba, TBMM Basımevi, Ankara, 1992

Parliamentary Debates, House of Commons, 5/110, 18 November 1918.

The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921.

The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

c. Süreli Yayınlar

1. Gazeteler

Hadisat

Tasvir-i Efkâr

The New York Times

Vakit

Zaman

2. Dergiler

Ermeni Araştırmaları

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Journal of Contemporary History

Middle Eastern Studies

II. Telif eserler

A. Kitaplar

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008.

Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim 30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, I, İstanbul, 1997.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, New York, 1976.

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, Walkington, Beverley, 1982.

Fromkin, David, *Barişa Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989.

Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996.

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Hovannissian, Richard G., *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919*, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, XIII. Cild, (Mehmed Said Halim Paşa, Mehmed Talat Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Damad Mehmed Ferid Paşa, İstanbul, 1952.

İzzet Paşa, Ahmet, *Feryadım*, II, İstanbul, 1993.

Joseph Somakian, Manough, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.

Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, I, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2000.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul, 1993.

Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, I, İstanbul, 2002.

Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923, A Documentary Study*, Volume: I, Ankara, 2000.

Sonyel, Salahi R., *Atatürk, The Founder of Modern Turkey*, Ankara, 1989.

Toynbee, Arnold J., *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915.

Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922.

Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962.

Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.

B. Makaleler ve Bildiriler

Başak, Tolga, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Yıl: 2013, s. 93-127.

Bıyıkoğlu, Tevfik, “Mondros Mütarekenamesi’nde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, *Belleten*, XXI/81-84, Ankara, 1957, s.567-580.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, “Mondros Mütareke Anlaşması”, *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara (20-26 Ekim 1961), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX Seri, No: 6, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1967, s.572-582.

Jeaschke, Gotthard, “Mondros’a Giden Yol”, *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 109, (Ankara, 1964), s.141-152.

Dyer, Gweyne, “The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros”, *Middle Eastern Studies*, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), s.313-348.

Başak, Tolga, “İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler, (5 Nisan 1918)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, Yıl: 2013, Ankara, 2013, s.187-233.

Arslanian, Artin H., “British Wartime Pledges, 1917-1918”, *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

Kurat, Yuluğ Tekin, “Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 48, (Eylül, 1971), s.38-43.

ANADOLU'DA BİR AMERİKALI MİSYONER: FREDERICK DAVIS GREENE VE ERMENİ MESELESİ

(AN AMERICAN MISSIONARY IN ANATOLIA:
FREDERICK DAVIS GREENE AND ARMENIAN QUESTION)

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLI

Batman Üniversitesi,
FEF. Tarih Bölümü,
iburak.birecikli@batman.edu.tr

Öz: *Frederick Davis Greene, bir American Board misyoneri olarak Osmanlı vilayetlerinde görev yaptı. Kendisi bir Protestan din adamı (peder) olarak çalışıyordu. Greene, dört yıl boyunca Van 'da kaldı. Bu sırada Sason bölgesinde meydana gelen Ermeni olaylarını takip etti. Greene, Ermeni isyanlarına tanık olmamıştı, fakat görüş ve değerlendirmelerini içeren kitaplar yazdı. Kitapları Osmanlı ve İslam karşıtı değerlendirmelerle doluydu. Bu tür kitaplar Amerikan misyonierleri tarafından yazılıyordu. Greene, yazdığı eserlerde bir Amerikalı Protestan misyonier gözüyle doğuda yaşayan Ermeni ve Kürt aşiretlerin durumundan bahsediyordu. Osmanlı ordusunun faaliyetlerini anlatıyor ve Ermeni meselesinin sebepleri ile sonuçlarını kendi yorumuyla önyargılı bir şekilde analiz ediyordu. Bu makalede Greene'in gözünden Sason 'daki Ermeni meselesi incelenecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Davis Greene, Misyonierlik, Ermeniler, Sason, Taluri.*

Abstract: *As an American Board missionary, Reverend Frederick Davis Greene served in the Ottoman Empire. He was working a Protestant reverend. He spent four years in Van. During his stay he followed Armenian events carefully in the vicinity of Sasun. Greene did not witness the Armenian revolts but he published his opinions and evaluations in his books. His books were filled with anti-Ottoman and anti-Islam views. Similiar books were written by American missionaries. Thus in his books, Greene shares his views on the situation of the Armenian and Kurdish tribes in Eastern Anatolia from the point of view of an American protestant missionary. He was depicting the activities of the Ottoman army and analyzing the the causes and consequences of the Armenian Question in a biased and tendentious way. In this article, the Armenian Question in Sasun through the eyes of Greene will be discussed.*

Keywords: *Frederick Davis Greene, Missionary, Armenians, Sasun, Taluri.*

Giriş

Ermeni meselesine ilgi duyan birçok misyoner, Anadolu'da faaliyette buldukları yerlerde ve çevresinde meydana gelen hadiseler ile bunların sebep ve sonuçlarını kendi ülkelerinin siyasi makam ve yetkililerine asılsız ve mübalağalı raporlar düzenleyerek göndermişlerdir. Bazı misyonerler gazete ve dergilerde yalan yanlış haberler yayınlamışlardır. Bazıları da Ermeni olaylarını izah ediyorum iddiasıyla kitaplar ve eserler neşretmişlerdir.

Amerika'da ikamet eden Ermeni milliyetçiler ve Ermenileri kendi siyasi menfaatleri için kullanmak isteyen misyoner, diplomat, gazeteci gibi şahıslar; isyan ve ihtilal fikirlerini Amerikan hükümetine ve kamuoyuna kabul ettirmek amacıyla çok yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunuyorlardı. Bu amaçla birçok yöntem kullanıyorlardı. Örneğin gazetelerde asılsız yazılar yayınlamak, mitingler tertip etmek, Ermenilerle ilgili kitap, makale ve broşürler yazdırmak, Büyük güçlerin politikacılarına mübalağalı raporlar sunmak, isyan ve olay çıkartmak isteyen Ermeni komite ve çetelerine para ve silah desteğinde bulunmak, Ermeni komiteci ve asilere diplomatik dokunulmazlık sağlamak, Osmanlı hükümetine ve yerel idarecilere siyasi ve diplomatik baskı yapmak vb.

Ermeni Taşnaksutyun Örgütü, Bitlis vilayetine bağlı Sason kazasında silahlı bir isyan hareketi planladı. Sason'da yaşayan Ermeniler silahlandırıldı ve bir askeri konsey oluşturuldu. Taşnaksutyun liderine göre isyan başladığı gibi büyük devletler Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edecekti ve Berlin Antlaşması'nın 61.maddesini uygulanmak için Osmanlı hükümetine baskı yapacaktı. Sason'un isyan için seçilmesinin nedeni; yüksek rakımlı, dağlık ve ulaşılması zor bir yer olmasıydı.¹ Osmanlı arşiv belgelerindeki ifadelerle göre Sason isyanına gelinceye kadar çıkartılan birçok olay “*Ermeni Patirtisi*” şeklinde değerlendirilmişti. Ancak Haziran 1893 tarihinden itibaren başlayan ve bilahare gelişerek devam eden olaylar ise ciddi bir ayaklanma idi.²

Sason isyanından sonra bir Amerikalı misyoner olarak dört yıldır Anadolu'da faaliyette bulunan Frederick Davis Greene tarafından 1895 yılında Ermeni meselesiyle alakalı bir eser yazıldı.³ Misyoner bir babanın⁴ evladı olan Greene

1 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015, s.198.

2 Ömer Karayumak, *Ermeniler Ermeni İsyancıları Ermeni Katliamları*, Ankara: Vadi Yayınları, 2007, s.171.

3 BOA. Yıldız Sadâret Hususi Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. Lef:2. 14.Za.1312.

4 Bir başka misyoner Greene daha bulunmaktadır. Joseph Kingsbury Greene (1834-1917): 51 yıl Amerikan misyoneri olarak Osmanlı vilayetlerinde çalıştı. Bkz. Zeynep İskefiyeli, “Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 6 Sayı 12, 2013, s.135-156. Misyoner Joseph K. Greene, Frederick Davis Greene'in babasıdır. 1916 yılında yayınladığı “Bkz. Joseph Kingsbury Greene, *Leavening Of The Levant*, Boston: Pilgrim Press, 1916.” isimli eserinde Ortadoğu'da

rahiplik yapıyordu.⁵ Greene, Van'daki Amerikan İstasyonu'nun merkezinde 1890-1894 yılları arasında dört yıl kadar çalışmıştı.⁶ Van'daki kiliseye, Ermeni nüfus bölgeyi terk ettiğinden kimse gitmiyordu. Misyoner Greene gelene kadar Pazar ayinleri bile düzenli yapılmıyordu.⁷

Ermeni komitecileri Anadolu'daki bir şehir ya da kazada ayaklanma çıkarıyordu. Osmanlı güvenlik kuvvetleri ayaklanmayı bastırdıktan sonra Amerika'da yaygara koparılıyordu. Osmanlı Devleti ve İslam dini basında en ağır bir şekilde karalanıyor, akıl almaz iftiralar ortaya atılıyordu. Ayaklanmayı Ermeni komitelerin çıkarması ve Osmanlı halkına ve askerine saldırılması göz ardı ediliyordu. Amerika'daki bazı kiliselerde Osmanlıları lanetleme ayini, protesto mitingleri, Ermeniler için yardım kampanyaları düzenleniyordu. Birçok broşür ve kitap yayınlandı. Bu tür eserler genellikle Osmanlı vilayet ve kazalarında görev yapan misyonerler yazıyordu. 1890'lardan itibaren basılmaya başlayan bu kitaplar, Ermeni propagandasının klasik eserlerini oluşturuyordu.⁸

Osmanlı arşiv belgelerinde yazılanlara göre Anadolu'da dört sene kadar bir Amerikan misyoneri olarak çalışan Frederick Davis Greene'in eserleriyle alakalı bilgiler şöyledir: “*Memalik-i Şahane'de Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtaliyle Vuku'at-ı Mütekaddimesi ve Tafsilatı namı altında neşrettiği bedhahane kitap...*”,⁹ “*Memâlik-i Şâhâne'de Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtali ile Vuku'at-ı Mütekaddimesi ve Tafsilatı namı ile Amerikalı misyonerlerden Frederick Davis Greene'in neşrettiği musavver kitap...*”,¹⁰ “*Sason vuku'atından bahis olarak Memâlik-i Şâhâne'de Ermeni'nin Buhranı serlevhasıyla Amerika misyonerlerinden Frederick Davis Greene namında birinin telifkerdesi olan eserin bir nüshasının...*”,¹¹ “*Sason vuku'atına dair Memâlik-i Şâhâne'de*

---

meydana gelen hadiselerden İslam dinini ve peygamberini suçlamaktaydı. Ona göre Ermeniler acı çekmekteydi, fakat nedense Türklerin ve Müslümanların acılarını ve kayıplarını görmemekteydi. Bkz. Justin Mccarthy, *The Turk In America The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010, s.199-201.

5 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy And The Near East Missionary Influence On American Policy 1810-1927*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971, s.42.

6 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, New York: The Knickerbocker Press, G. P. Putnam's Sons, 1895, s.5.

7 Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları 1896*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s.140.

8 Bilal N. Şimşir, “Washington'daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailisi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, 2001-2002, s.53-54.

9 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

10 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:26. 10.1895.

11 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755.G:43. 01.1895. BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2847.G:89. 01.1895.

Ermeni Buhranı serlevhasıyla telifkerdesi olup misyoner Greene tarafından neşredilen kitaptan...”¹² “Anadolu’da dört yıl kalan eski Amerikan misyonerlerinden Frederick Davis tarafından neşredilen Türkiye’de Ermeni Krizi başlıklı broşür...”¹³ “Van’da Amerikan misyonerliği etmiş Frederick Davis Greene namında birinin telifkerdesi olup New York’da tab ve neşredilen eser...”¹⁴ “Memalik-i Şahanede Ermeni Burhanı serlevhalı risale-yi muzırna...”¹⁵ “Dört sene Van’da bulunan Amerikalı Mösyö Davis Greene’in Türkiye’de Ermeni Buhranı başlıklı muzır bir risale neşrettiği...”¹⁶ “Protestan misyonerlerden Mösyö Greene tarafından Memalik-i Şahanede Ermeni Burhanı serlevhalı kitabında...”¹⁷ “Greene’in “La Crise Armenienne en Turquie, Le massacre de 1894, Ces Precedents et sa Significations” (Türkiye’de Ermeni Krizi, 1894 Kıyımı, Geçmişi ve Anlamı) adlı eserinde...”¹⁸

Batılı kaynaklarda Greene’in eserleri; “*The Armenian Crisis in Turkey and The Rule of the Turk, (Ermeni Krizi ve Türk Yönetimi), The Knickerbocker Press, New York 1895.*” ve “*Armenian Massacres or The Sword of Muhammed, (Ermeni Katliamları yada Muhammed’in Kılıcı), American Oxford Publishing Co., Chicago, 1896.*” adlarıyla yayınlanmıştır.¹⁹ Bu eserin günümüzde son baskısı Ekim 2015 tarihinde yapılmıştır.²⁰

Greene’in Ermeni yetim ve öksüz çocuklarıyla ilgili yardım faaliyetlerini anlatan rapor şeklinde bir eseri daha vardır.²¹ Greene’in “*Ermeni Buhranı ve Türk Yönetimi*” adlı eseri, New York World’de “*Chapter of Horrors ... A Returned American Missionary Describes The Armenian Massacres*” (Korku Bölümleri ... Ülkeye Dönen Bir Misyoner: Ermeni Katliamlarını Anlatıyor” başlığı altında değerlendirildi.²² Misyoner Cyrus Hamlin, Greene’in eseri ilk çıktığında; hiçbir resmi bilgi ve belgeye dayanmaksızın sadece Ermenilerin

12 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848.G:45. 29.1895.

13 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2739. G:36. 10.1895.

14 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

15 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:1.

16 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:323 G:52. 6.L.1312.

17 BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62.

18 BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:752 G:1. Lef:1.

19 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

20 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, USA: Arkose Press, October 2015, 646 sayfa.

21 Frederick Davis Greene, *The Wards of Christendom*, New York: National Armenian Relief Committee, 1897.

22 Jeremy Salt, *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri*, Çev.K.Göksel, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2015, s.167.

yalan haberlerine göre Sason olaylarını anlatıyor şeklinde bir eleştiride bulunmuştu.²³

Greene'in eseri, Sason kazasında meydana gelen Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet kimin yazdığı bilinmeyen mektupları yayınlaması açısından önemlidir.²⁴ Bu mektuplara dayanarak Sason bölgesindeki mukâtele (öldürme) hadisesinin Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığını, yani Müslümanların Ermenileri katlettiği iddiasını ileri sürer.²⁵ Oysaki R. Des Coursons adlı yazar, Ermeni isyanlarından bahseden çalışmasında²⁶ Sason bölgesinde ayaklanan Ermeni grupların Müslümanları acımasızca işkence ederek öldürdüğünü söylemektedir.²⁷ Dönemin Londra'da görev yapan Osmanlı sefiri; İngiliz Başbakanı Lord Salisbury'ye (1830-1903) İngiliz gazetelerinde Ermeni meselesiyle alakalı çıkan haberlerin ve dile getirilen iddiaların içinin boş olduğunu, yalan ve yanlış bilgiler bulunduğunu söylemiş, Hınçak örgütünün eylemleri ve misyoner Greene'in iftiralarla dolu eseri hakkında aydınlatıcı bir izahat vermiştir.²⁸

Greene'in eseri, Sason kazasında meydana gelen Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet kimin yazdığı bilinmeyen mektupları yayınlaması açısından önemlidir.

Nitekim Sason'daki olayların iç yüzü Greene'in yazdığından farklıdır. Ermeni Hınçak örgütü elemanları Kumkapı gösterisinde, Sason isyanında, Babialı gösterisinde ve Zeytun isyanında yer almış ve birçok olay ve cinayete iştirak etmişti.²⁹ Aslında Sason'da neler olmuştur?³⁰ Hınçak örgütü planladığı ve sonrasında uyguladığı Kumkapı, Merzifon, Yozgat ve Tokat hadiselerinden istediği sonucu alamamıştır. Bu sebeple Osmanlı hükümetinin otoritesinden

23 M.A. Russell Webb, *Amerika'da Bir Osmanlı*, Haz:Celal Emanet, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013, s.123.

24 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001, s.29.

25 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

26 Bkz. R.Des Coursons, *The Armenian Rebellion: Its Origin and Its Object*, London: Simpkin, Marshall & Co., 1896.

27 Sertçelik, *a.g.e.*, s.201.

28 BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62. İngiltere, Doğu Anadolu'da bir Ermeni özerkliği değil, bir tür İngiliz protektorası kurmak ve tüm bölgenin kontrolünü ele geçirmek istedi. Lord Salisbury'nin Babialı'ye empoze ettiği reformlar bir İngiliz protektorasına yol açabilecekti. Bilal N.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880*, Çev.Ş.Şorel, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011, s.33.

29 Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s.82.

30 Bkz. Nihat Çelik, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları", Batman Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Batman, 2016.

uzakta olan ve serbestçe hareket edebilecek bir yerde (Sason'da) 1894-1895 tarihlerinde yeni bir eyleme girişmişlerdir.³¹

Anadolu Vilayetlerinde Amerikan Misyonerliği

1800'lü yıllardan itibaren Amerika'daki misyonerler Osmanlı topraklarında çalışmaya başlamışlardır. Misyonerler Osmanlı vilayet ve kazalarında ikamet eden Hıristiyanları Protestanlaştırmayı hedeflemekteydiler. Ancak Rum Ortodoks toplumu Protestanlığa ilgi göstermeyince bu misyonerler Ermenilere yöneldiler.³² 14 Ocak 1820 tarihinde Pliny Fisk (1792-1825) ve Levi Parsons (1792-1822) adlarında iki Amerikan misyoner İzmir'e gelerek Osmanlı topraklarında ilk misyonerlik faaliyetine başlamışlardır.³³

Bu dönemde Amerikan misyonerlerinin teşvikiyle Amerika'ya Osmanlı vilayetlerinden ilk Ermeni göçleri gerçekleşmiştir. Amerikan vatandaşlığına geçen, Amerikan pasaportu alan ve ABD'nin koruyuculuğunda olan Ermeni ihtilâlcileri Hınçak ve Taşnaksutyun gibi ihtilal örgütleri kurarak Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmışlardır. Amerika'da bir Ermeni basını doğmuştur. Osmanlı Devleti ve İslam dini aleyhinde sistematik yalan haberler yazılmaya başlanmıştır. Amerikan misyonerleri Türkiye aleyhindeki propagandalarına hız vermiş, Amerikan basınında Ermeni propagandası artmıştır.³⁴

Amerikalı misyonerler, Ermenilerin taleplerini göz ardı eden Osmanlı yönetiminin Ermenileri katliama tabi tuttuğu iddiasında bulunmuştur. Misyonerler mağdur ve mazlum Ermenilere bilfiil yardımlara başlamışlardır.³⁵ Misyonerlerin iki amacı vardı: Bunlardan biri, Ermenileri kendi mezheplerine geçirmek, diğeri de Osmanlı idaresine karşı Ermenileri ayaklandırmaktı.³⁶ Bu sebeple Müslüman ve Ermeni iki halkın birbirini kırmasından, yaşanan hadiselerden, bozulan rahat ve huzurdan birçok tarihçiye göre misyonerler sorumluydu. Çünkü bazı misyoner okulları birer silah deposu haline getirilmiş, çetelere destek verilmiş ve yeni militanlar yetiştirilmiştir. Misyonerler dini

31 İsmail Mangaltepe, Recep Karacakaya, *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s.25-26.

32 "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)", <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

33 John S.Badeau, "The Role of the Missionary in the Near East", *International Review of Mission*, Cilt 43, Sayı 4, October 1954, s.397.

34 Şimşir, a.g.e. *Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.32-33.

35 Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011, s.13.

36 Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s.97.

görevlerden daha ziyade dünyevi işlerle ilgilenmeye başlayınca azınlıkları (Ermeniler gibi) birçok yerde Osmanlı idaresine karşı kışkırtmışlardır.³⁷ Ermeniler arasında yerleşen ayaklanma fikrine misyonerler tarafından açılan bazı kurumlar (Okul, mektep, yetimhane gibi) kaynaklık ediyordu. Ermeni gençler, milli bilinçlerini bu kurumlarda kazanıyor, burada okutulan derslerde Türk ve Müslüman düşmanlığı işleniyor, öğrencilere Ermenistan haritaları ve armaları veriliyor, Ermenistan için isyan çıkarmak gerektiği teması işleniyordu.³⁸ Greene gibi misyonerlerin faaliyetleriyle Ermeni meselesi, Müslüman Osmanlı yönetimine karşı bir nefrete dönüştürülüyordu.³⁹

Propagandaya önem veren Ermeni komiteleri gazete, dergi, beyanname ve duvar afişleriyle halkı kışkırtıyordu. Basın ve yayın yoluyla dünya kamuoyunu yönlendirmeye çalışan komiteler; önce Anadolu'daki bir vilayet ya da kazada bir olay çıkarttırıyor, ölenler oluyor, bunu yerel makamların bazı Ermenileri tutuklaması takip ediyor, şehirdeki papaz hadiseyi patrikliğe, konsolos bağlı olduğu bakanlığa, misyoner de bağlı bulunduğu misyoner teşkilatına ve sonra da bütün dünya basınına yalan yanlış bilgilerle intikal ediyordu. Bu yol Hınçak Örgütü nizamnamesinin bir gereği idi.⁴⁰

Misyonerler, dünya kamuoyunu ve siyasetçileri etkilemek için Ermeni Meselesi'ni konu alan eserler kaleme almışlardır. 1896 yılın da Amerikan misyonerlerinden Rahip Edwin Munsell Bliss (1848-1919), Robet Kolej'in müdürü Cyrus Hamlin'in yardımıyla "*Türkiye ve Ermeni Vahşeti*"⁴¹ ve "*Hristiyan Ermenilere Türk Zulmü*" adlı kitapları yayınladı.⁴² Bliss, Antep, Urfa ve Maraş'taki Ermenileri anlattığı sayfada İstanbul'da yer alan Sultanahmet Camii'nin önünde kavga eden insanları gösteren bir resim koymuştu.⁴³ Bu resmin altına ise şu notu yazmıştı: "...kana susamış Müslümanlar Ermenilere saldırıyor!" Hakikatte Sultanahmet Camii ile Antep, Urfa ya da Maraş şehirleri arasındaki mesafe yaklaşık 1000 km'den fazladır. Ancak bu tür yalanlarla Amerikan halkının dikkatini çekmek ve meseleyi bir

37 Hüseyin Adıgüzel, *Yer Değiştirmenin 100.Yulunda Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015, s.116.

38 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 2004, s.112-113.

39 Ussama Makdisi, *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.-Arab Relations*, New York: Public Affairs, 2011, s.130.

40 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 11, Belge No:34, İstanbul, 1988. <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

41 Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities A Region of Terror*, Philadelphia: Hubbard Publishing Co., 1896.

42 Edwin Munsell Bliss, *Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians*, Iowa: Chas. B. Ayer Company, 1896.

43 Bliss, *a.g.e. Turkey and*, s.449.

Müslüman-Hristiyan çatışması haline getirmek için büyük bir cami olan Sultanahmet kullanılmıştı.⁴⁴ Bir başka eser “*Ermenistan’dan Gerçekler*” idi.⁴⁵

A.W. Williams ve M. S. Gabriel adlı misyonerler, “*Kanayan Ermenistan, Tarihi, İslam’ın Laneti Altında Dehşet*”⁴⁶, H.Allen Tupper, “*Ermenistan: Bugünü ve Geçmişini*”⁴⁷ ve George H. Filian, “*Ermenistan ve Ermeni Halkının Hikâyesi*”⁴⁸ adlı kitapları yazdı. 1896 yılında V.S. Charmetemps’in Paris’te

1890’lı yıllardan itibaren Osmanlı doğu vilayetlerinde meydana gelen Ermeni isyan ve olayları içinde birçok misyonerin olduğu ve bu misyonerlerin Osmanlı aleyhine bir takım fesat hareketleri içinde bulunduğu resmi raporlara yansımıştır.

basılan “*Bleeding Armenia (Kanayan Ermenistan)*”, Kont L. Romanovsky’nin önsözü ile Rusça yazılan ve Diltey’in makaleleri ile İngiliz Başbakan Gladstone’un sözlerini ihtiva eden “*Ermeni Sorunu*” ve Mac Cole’un yazdığı “*Ermenistan Konusunda İngiltere’nin Sorumluluğu*”⁴⁹ gibi eserler basıldı.

1890’lı yıllardan itibaren Osmanlı doğu vilayetlerinde meydana gelen Ermeni isyan ve olayları içinde birçok misyonerin olduğu ve bu misyonerlerin Osmanlı aleyhine bir takım fesat hareketleri içinde bulunduğu resmi

raporlara yansımıştır. Ermeni olaylarında mağduriyet yaşayanlar misyonerleri ve Avrupalı konsolosları adeta birer kurtarıcı olarak görmüşlerdir.⁵⁰ Misyonerler, özellikle bozulan Müslüman-Ermeni ilişkilerini daha da tahrik etmeye çalışmışlardır.⁵¹

1894’teki birinci Sason ayaklanmasında birçok Amerikan misyoneri yine sahnededir. Hatta Amerikan hükümeti ayaklanmanın bastırılması sırasında

44 Mustafa Çabuk, “1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, KSÜ. SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013, s.62.

45 *Facts About Armenia*, Sassoon As Reported By A Native, New York: E. Scott Co., 1895.

46 A.W. Williams, M. S. Gabriel, *Bleeding Armenia: Its History and Horrors Under The Curse of Islam*, New York: Publisher’s Union, 1896.

47 H.Allen Tupper, *Armenia: Its Present Crisis and Past History*, New York: John Murphy & Company, 1896.

48 George H.Filian, *Armenia and Her People or The Story of Armenia by an Armenian*, American Publishing Co., 1896.

49 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:65. G:49. 7 Mayıs 1896, Nejla Günay, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler; Türkler; Müslümanlar)*, Ankara: UKDE Kitaplığı, 2012, s.130.

50 BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:637 G:42. 03.Z.1316.

51 Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları 1878-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013, s.57.

misyonerlerin zarara uğradığını söyleyerek Osmanlı hükümetinden maddi tazminat talep etmiş ve bu tazminatın ödenmesi için 1899 yılında Kentucky zırhlısını gözdağı ve tehdit amacıyla İstanbul'a yollamıştır. Sovyet tarihçi V.İ. Şpilkova, Amerikan yönetiminin misyoner faaliyetlerine büyük paralar tahsis ettiğini ve Ermenilerin ikamet ettiği yerlerin Amerikan misyonerleriyle dolup taşıdığını söylemektedir.⁵² Misyoner Bliss, Şark meselesi içinde yer alan Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve Hristiyan halkın muhafazası için Amerikan hükümetinin öncü bir görevi olduğunu yazmıştır.⁵³

Sason isyanı sonrasında misyoner gruplar Amerika'da isyancı Ermeniler için organize ettikleri miting, maddi yardım ve yayın faaliyetleri ile Amerikan hükümetini Ermeni isyanlarına müdahaleye davet etmiştir.⁵⁴ Bazı Amerikalı din adamları öncülüğünde Sason Ermenileri için para toplanmıştı.⁵⁵ Hatta dönemin Amerikan hükümeti misyonerlik yapan yurttaşlarını korumak bahanesiyle “*San Francisco*” ve “*Marblehead*” adlı iki kruvazörünü 5 Nisan 1895'de Osmanlı kıyılarına yollamıştır.⁵⁶ Bu sıralarda Robert Koleji'nin kurucusu olan Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin (1811-1900), dönemin Ohio senatörüne bir mektup göndererek Amerikan hükümetine Ermenileri ve misyonerleri koruma çağrısında bulunmuştur. Osmanlı kıyılarına savaş gemisi gönderilmesini istemiştir.⁵⁷ Hamlin'e göre Osmanlı sultanı Müslümanlığı kabul etmeyen tüm Ermenileri yok edecek ve Amerikan misyonerlerini sınır dışına çıkaracaktır.⁵⁸ Misyoner Hamlin, 1895 ve 1896 yıllarında nüfuzuyla ve kalemiyle Ermeni meselesine Amerikalıların ilgi duymasını sağladı. Bu konuda konuşmalar yaptı, gazete ve dergilere yazılar gönderdi.⁵⁹ Misyonerler sadece kitapla değil Ermenice gazete yayınlarak da Ermenileri yönlendirmişlerdir.⁶⁰ Kısa sürede birçok Ermenice kitaplar, gramer kitapları, ders kitapları ve İnciller bastırılarak ücretsiz veya cüzi fiyatlarla dağıtmışlardır.⁶¹ Misyoner

52 Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı B.A.Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s.47.

53 Bliss, *a.g.e. Turkey and*, s.548.

54 Merle Curti, *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, USA: Transaction Books, 1988, s.119-120.

55 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:80. 12 Kasım 1895.

56 *The New York Times*, April 6, 1895.

57 Nuri Karakaş, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-meselesi-ve-amerikalı-misyonerler/>. (18.07.2016).

58 Cyrus Hamlin, “America's Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio”, *The North American Review*, Cilt 163, No 478, September 1896, s.279, 281.

59 Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, s.466.

60 Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2015, s.73.

61 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.151.

teşkilatlarının Anadolu’da bulunması, Atlas okyanusunun iki yanındaki gazetelerin Ermeni sorunlarına ilgi göstermesine yol açıyordu. 1890’ların başlarında Ermenilerin yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeydeydi.⁶²

Misyonerlerin açtığı kilise, kolej ve diğer dini, eğitim ve kültür kurumlardan yetişen öğrenciler Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar süren dönem tetkik edildiğinde Osmanlı Devleti aleyhindeki isyan, gösteri ve olaylara katıldıkları görülecektir.⁶³ 1892 yılında alınan bir istihbarata göre; Ermenilerin Protestan misyonerleriyle işbirliği halinde isyan çıkarma hazırlığı içinde olduğu belirtilerek yerel yöneticilerden dikkatli olmaları istenmiştir.⁶⁴ 1893 senesinden başlayıp 1897’ye kadar süren Ermeni ihtilal ve isyanları sırasında Anadolu’da icra edilen tedhiş ve terör eylemlerinden dolayı birçok masum insan zarar görürken ve kanı akarken İngiliz hükümeti Kıbrıs ve Mısır’daki hâkimiyetini güçlendiriyordu.⁶⁵ İngiliz hükümeti Sason hadisesi ve misyoner Greene’in kitabı sonrasında Ermeni meselesine daha fazla müdahil oldu.⁶⁶

Hınçak örgütünce Sason’da çıkartılan olaylardan sonra Avrupa’da Osmanlı hükümeti aleyhine büyük bir propaganda kampanyası başladı. Çatışmalarda ölen Ermenilerin sayısı son derece mübalağalı rakamlarla kamuoyuna ilan edildi. Büyük devletlerin Ermeni meselesine müdahalesini sağlamak amacıyla icra edilen Sason isyanı; Ermeni patrikhanesi ve komiteleri aracılığıyla kanlı bir şekilde anlatıldı. Avrupa başkentlerinde Ermeniler için mitingler düzenlendi ve parlamentolarda açıklamalar yapıldı.⁶⁷ Ermeni yazar Boryan’a göre, milliyetçi Ermeniler saflıkla davranarak İngiliz çıkarlarının elinde kör bir araç haline geldiler ve kullandıklarını bir türlü anlayamadılar. Sason’da bir isyan başlatarak Avrupa’nın muhtar bir Ermenistan kurulmasına destek vereceğine inandılar.⁶⁸ Bazı Ermeni mültecileri ile Ermeni Cemiyeti kâtibi ve misyoner Greene’in beraberce İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone (1809-1898) ile görüşmeye gittikleri haberi duyuldu.⁶⁹ Yine misyoner Greene, Ermeni meselesiyle alakalı olarak Amerikan elçisiyle görüştü.⁷⁰

62 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev.B.Ç. Dişbudak, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014, s.280.

63 Halil Ersin Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010, 163.

64 BOA. Babiali Evrak Odası. BEO. D:88 G:6530. 21.Ra.1310. (13 Ekim 1892).

65 Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s.19.

66 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:338 G:100. Lef:3.

67 Mangaltepe, Karacakaya, *a.g.e.*, s.27.

68 Sertçelik, *a.g.e.*, s.203.

69 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:35. 16.1895.

70 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755. G:73. 29.1895. BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830. G:4. 29.1895.

Sason ve Taluri Hadiseleri

1890 yılından itibaren Ermeni komitecilerinin çalışma yöntemlerine göre hedefe giden yolda her eylem ve yöntem meşru idi. Hedef ise Avrupalı bir devlet veya Rusya tarafından Anadolu'nun işgal edilmesi ve sonrasında Ermenilerin bağımsızlık elde etmesiydi. Ancak bu hayal bir türlü büyük devletlerce gerçekleştirilmedi. Anadolu'nun doğu vilayetlerinde Müslüman halkı kaçırıp Ermeni çoğunluğu sağlama çabaları, Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirlerle engellendi. Ermeni grupların ve örgütlerin eylemleri sonucunda sadece ekilen kin, düşmanlık ve nefretin ürünleri kaldı.⁷¹ New York'ta basılan Herald gazetesine Doktor K.Hamlin tarafından 18 Aralık 1894 tarihinde gönderilen bir mektupta Rus idaresinin silahlandığı ve eğittiği Ermenilerin Sason ve birçok yerde harekete geçeceklerini söylemiştir.⁷² 1894 yılında dünya kamuoyu Sason'daki olayları duymaya başladı. Serop, Kachen Antranik ve Mihran Damadyan gibi çeteciler adamlarıyla beraber bazı köylerin etrafındaki dağlık mıntikalara yerleşerek Ermeni halkı silahlı isyana çağırdılar.⁷³ Damadyan, Boyacıyan gibi çeteciler devlete vergi vermeyen Sason'daki Ermeniler ve Kürtler arasında bir isyan çıkarmak istiyordu. Bitlis'teki misyonerler isyanın en yakın gözlemcileri oldukları gibi isyana iştirak edenlerin bakımıyla da meşgul oluyorlardı. Van misyonerlerine doğrudan veya mektup yoluyla gönderdikleri bilgiler ve hikâyeler, misyonerler tarafından İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Terrel'e ulaşıyordu.⁷⁴ Misyonerlerin açtığı Van Yardım Bürosu'nda çalışan Ermeniler ürettikleri halı, çorap gibi ürünleri satarak elde edilen parayı Sason Yardım Komisyonu'na göndermişlerdi.⁷⁵ Misyoner Greene, "Ermeni Ulusal Yardım Komitesi"nin sekreterliğini yaptı.⁷⁶

Ermeniler, Müslüman Bekranlı aşiretini bölgeden uzaklaştırıp Taluri mıntikasını ele geçirmek istedi. Manastır keşişleri vasıtasıyla Osmanlı hükümetine şikâyetler gönderip Bekranlı aşiretinin Taluri vadisine gelmesini yasaklattılar. Daha sonra Muş, Diyarbakır ve diğer köylerden Ermeniler'i getirerek bu bölgeye yerleştirdiler. Sonuçta başlangıçta 3 Ermeni köyü varken yeni yerleştirilenlerle 14 Ermeni köyü oluştu. Osmanlı Devletine vergi

71 Sakin, *a.g.e.*, s.18.

72 Sertçelik, *a.g.e.*, s.199.

73 Esther-Thomas Mugerditchian, *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, Haz:Kaya Ataberk, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.35.

74 Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet*, Çev.Atilla Dirim, 4. Baskı, İstanbul: İletişim yayınları, 2013, s.194.

75 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896, s.423-424.

76 Grabill, *a.g.e.*, s.42.

ödememeye ve bölgeye gelen jandarma ve devlet memurlarını kovmaya başladılar.⁷⁷ Devlete ödenen vergi dışında bazı Kürt aşiretlerinin de Ermenilerden vergi istediği iddia edilir.⁷⁸ Çeteler oluşturan Ermeniler gerilla savaşına başladılar. Osmanlı birliklerine saldırılar düzenlediler. Müslüman köyleri basarak Müslüman halkı katletmeye başladılar.⁷⁹ 1894 yılında Sason'da Taşnak ve Hınçak komitacılarının ortak girişimiyle toplanan 3000 kadar Ermeni, Delican, Faninar, Bekiran ve Bedika aşiretlerine saldırmış, katliam ve yağma yapmış ve kadınlara tecavüz etmişlerdir.⁸⁰ Sason'da olaylar sırasında köylerle ilgili olarak verilen sayıda bir tutarsızlık göze çarpmaktadır. Greene eserinde olaydan kısa bir süre sonra ismini yazmadığı bir kişiden aldığı bilgiye göre Sason'da 27 köyün yakıldığını öne sürerken, aynı eserde başka bir sayfada 20 köyden bahseder. Ancak misyoner Greene yakılan köy sayısının 40 olduğunu öne sürer.⁸¹

1894 yılı ilkbaharına kadar Taluri vadisinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında iyi ilişkiler vardı. Silahlı bir çete içinde köyleri dolaşan sözde doktor Hampartsum, Ermenileri vergi ödememeleri için kışkırtıyordu. Hampartsum'un üzerinde bulunan Ermenice şiir defteri ve Damadyan'ın yaptıklarını anlatan özgeçmiş, bu ikisinin ülkeye siyasi amaçlarla gelerek Ermenileri ve Müslümanları birbirlerine karşı çarpışmaya kışkırttığı görülüyordu. Her ikisi de hırsızlık, cinayet, ırza tecavüz gibi suçlardan aranıyordu. Bu fiillerin abartılmış bir şekilde anlatılıp yayılması ile Müslüman Kürtler öfkelenmeye başladı ve Ermenilerden intikam almak istediler.⁸²

Rus elbisesi giyen “*Hınçak Komitacı Boyacıyan, Ziyaret köylü Muris ve Eknes, Erzurum'lu Artin, Taluri'li Zekar, Kulp'lu Agop, Muşlu Zekar ve Hınyan'lı Bedros*” gibi Ermeni çeteciler üç bin kişi topladılar. Boyacıyan isyan eden Ermeniler'e İngilizlerin havadan balonla asker desteği getireceğini söylemiştir. Bu yardım sözüne inanan Gülgüzar, Hevenk, Şirik, Şimal ve Taluri gibi yerlerdeki Ermeni köyleri ayaklandılar. Ancak Şadak'taki yedi Ermeni köyü isyana katılmadı.⁸³ Ermeni çetecilerinin çalışması sonucunda bölgedeki barış

77 Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca Yayını, 2007, s.208.

78 Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul: Ohan matbaacılık, 2003, s.141.

79 Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008, s.137.

80 Feridun Eser, *Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri*, Ankara: Yason Yayınları, 2015, s.134.

81 Sertçelik, *a.g.e.*, s.205.

82 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev.Ayden Birerdinç, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2.Basım, 2009, s.214.

83 Anadol, *a.g.e.*, s.208-209.

ve huzur ortamı bozulmuş ve Ermenilerle Kürtler iki düşman kampa bölündüler. Ermenilerle Kürtler arasında çarpışma başlayınca Osmanlı ordusu müdahale etti. Böylece yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışması için bir bahane oldu.⁸⁴ Büyük devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir tahkikat komisyonu Ermenileri kayırmaya çalıştı ve kamuoyunda Ermeniler lehine bir sempati oluşturdu.⁸⁵

Sason kazasındaki Ermeni olaylarından sonra kısa bir süre içinde doğru olmayan bazı inanılması güç iddialar ortaya çıktı. Misyoner Greene, ölüm korkusundan dolayı Ermeni kadınların ihtida ettiğini, çocukların öldürüldüğünü ve Ermenilerin canlı olarak yakıldığını iddia etti.⁸⁶ Hıristiyanların bir sokak köpeği kadar saygı görmediği ve Sason isyanı sonucunda 3 bin ila 25 bin arasında ölü olduğu iddia edildi.⁸⁷ Bir gazete haberinde 10 bin ve 20 bin rakamları verilmiştir.⁸⁸ Greene, Sason'da ölen Ermenilerin sayısını 12 bin olarak vermişti.⁸⁹ Bu asılsız iddialar birer iftira idi. Geligüzen'de bir çukur içinde 40 cesedin bulunması ve tecavüze uğrayan kadınların uçurumdan atıldığı söylentileri saçmalaktan başka bir şey değildir.⁹⁰ Osmanlı Tahkikat Komisyonu'nu oluşturan ve olayları izleyen üç yabancı konsolosun (İngiltere'den Shipley, Fransa'dan Vilbert ve Rusya'dan General Pr. Prejevalsky) hazırladığı ortak raporda da belirtildiği gibi, Hınçak komitesi bir isyan başlatınca Osmanlı kuvvetleri müdahale etti. Sason bölgesinde 265 Ermeni öldü. Bu 265 rakamı tarafsız bir dış kaynak olarak dururken hala binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü yazılmaya devam edildi. Yabancı konsolosların ortak raporunda verilen 265 rakamını gözden kaçırdılar.⁹¹ Ximenes adlı İspanyol Yahudisi 1894 yılında Sason'daki Ermeni olayından sonra Londra'ya gitmiş, orada Reuter's ajansına kendini bir İspanyol gezgin olarak tanıtarak Sason'da bulunduğunu ve kıyım iddiası hakkında hiçbir

Sason bölgesinde 265 Ermeni öldü. Bu 265 rakamı tarafsız bir dış kaynak olarak dururken hala binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü yazılmaya devam edildi. Yabancı konsolosların ortak raporunda verilen 265 rakamını gözden kaçırdılar.

84 Perinçek, *a.g.e.*, s.45-46.

85 Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, Çev.İ.Türkmen, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s.28.

86 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.14.

87 Mikail Hüseyinov, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorununun Kabartılmasına İlişkin Propaganda ve Stereotiplerin Rolü (1894-1896)", *İRS Miras*, Sayı:9, İlkbahar 2014, s.39.

88 "New Publications", *The New York Times*, March 20, 1895.

89 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.96.

90 M.A.Russell Webb, *Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu*, Ter:Celal Emanet, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2015, s.38.

91 Salt, *a.g.e.*, s.20.

şey duymadığını ve görmediğini ifade eden uzun bir rapor vermişti. Bir görgü tanığı olarak bahsedildiği gibi bir kıyım Sason'da olmadığına yemin edebileceğini bile iddia ediyordu. Abdülhamit yanlısı bazı gazeteler de adamın İspanyol vatandaşı olması dolayısıyla yalan söylemekten bir çıkarı olamayacağını iddia ederek raporu yayınlamışlardı.⁹²

Batı medyasında yer alan dehşet hikâyeleri ile oluşturulan psikolojik ortam dünya kamuoyunun dikkatini celp etti. İsyanın sebeplerini araştırma, neyin doğru neyin uydurma ve yalan olduğunu irdelemek kimsenin aklına gelmedi. Osmanlı tarihi araştırmacısı Shaw, Sason isyanının Ermeni komitelerinin faaliyeti sonucu başladığını söyler.⁹³ Ermeni çetecilerle Kürt Hayanlı aşireti arasında çatışma çıkması isyanın temel sebebiydi. 1893 yılında Ermeni komitecileri tarafından bu aşiretin önde geleni biri öldürülünce Kürtler, Ermeni köyüne saldırmıştır. Sason'daki olayları araştıran tahkikat komisyonunun raporuna göre; Ermeni provokatörler gizlice bölgeye geldi ve Ermenilerin saldırılarını organize etti. Ermeni birlikleri bazı Kürt köylerini yağmaladı ve Behrani aşiretinden 10 kişiyi katlettiler.⁹⁴ Bölgedeki birçok Ermeni köyü çatışmalar sırasında zarar gördü.⁹⁵

Sason'daki hadiseler ABD kamuoyuna kısa sürede yansıdı. ABD'deki Ermeni kiliseleri, Osmanlı hükümeti aleyhine propagandaya başladı. Anadolu'da misyonerlik faaliyetinde bulunan bazı misyonerler bu propagandaya katkıda bulundular. Hristiyanların yok edildiğini, Müslümanlar tarafından topluca katledildiklerini ve zorla ihtida edildiklerini iddia ettiler.⁹⁶ Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhine miting ve gösteri ve protesto yürüyüşleri ve Sason Ermenilerine yardım kampanyaları yapıldı.⁹⁷ Washington'daki Osmanlı Elçisi Rum Ortodoks asıllı Alexandre Mavroyeni Bey, Amerika'daki bu tür propagandaların aşırı bir fanatizmle dini bir mesele haline getirildiğini, Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerde fanatik Protestan din adamlarının başı çektiklerini söylemiştir.⁹⁸ New York, Boston gibi şehirlerde Ermeniler ve Protestanlar Osmanlı yönetimini protesto eden mitingler organize ettiler.

92 Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev.Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.252.

93 Stanford J.Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.M.Harmancı, C.II, İstanbul: E Yayını, 2006, s.204.

94 Hüseyinov, a.g.e., s.39.

95 P.F. Charmetant, *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895 & İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik*, Çev.Mehmet Baytimur, İstanbul: Peri Yayınları, 2012, s.33.

96 Celal Öney, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika'da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *History Studies*, Cilt 4, Sayı 3, Ekim 2012, s.147.

97 Recep Karacakaya, Hüseyin Özdemir vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2007, s.163.

98 Şimşir, a.g.e. *Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.51-52.

Amerika hükümetinden Sason'daki duruma müdahil olmaları istendi. Tüm Hristiyan dünyasının Sason için ayağa kalkması istendi.⁹⁹ Baltimor ve Boston'da bazı Protestan rahipler ve bazı "Harvard ve Tufts" Üniversiteleri öğretmenleri Osmanlı yönetimi aleyhinde Sason'da yaşayan Ermeniler için para topladılar.¹⁰⁰ Sason'daki isyan dini bir mahiyete büründürülerek Hristiyan dünyasının Ermeni isyancılara destek vermesi arzulanmıştır. Osmanlı hükümeti İstanbul'daki Amerikan büyükelçiliğine Sason'da yaşananlarla ilgili bilgi vermiştir.¹⁰¹ 1894 yılında ilk defa Ermeni sorunu Amerikan Senatosunun gündemine getirildi. Sason'da Ermeni ayaklanması dolayısıyla Louisiana Senatörü Newton Blanchard tarafından senatoya sunulan ve 3 Aralık 1895 tarihinde kabul edilen tasarısıyla Osmanlı Devleti haksız yere suçlanmış oldu. Ocak 1896'da Ermeni iddiaları ikinci defa Amerikan Senatosu ve Temsilciler Meclisi gündemine getirilerek Osmanlı hükümeti aleyhinde bir karar alındı. New Hamshire Senatörü Sallinger, Ermeniler lehine müdahale edilmesini öngören bir kanun tasarısını Senato'ya sundu.¹⁰²

Babialı yoğun propaganda yüzünden zor durumda kalıyordu. Çünkü Avrupa ve Amerikan kamuoyu Sason'da yaşananlarla ilgili yalan yanlış bilgilerle yanıltıldı. Dönemin Osmanlı Sadrazamı Sait Paşa, bir tahkikat komisyonu gönderilmesini İngiliz sefiri Philip W. Currie'ye önerdi.¹⁰³ Amerika Hükümeti, Sason'daki hadiselerin araştırılması için başlangıçta bir memur görevlendirmede.¹⁰⁴ Ancak daha sonra Sivas Konsolosu Mösyö Jewett'i görevlendirdi.¹⁰⁵ Diğer devletler tahkikat komisyonuna üye göndermek isteyebileceği için ve konunun bir Avrupa meselesi haline gelmemesi için yeni üye kabul edilmedi.¹⁰⁶ Bu durum ABD, İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçilerine bildirildi.¹⁰⁷ Amerika'daki Protestan din adamlarının ve Ermeni komitelerinin çalışmalarının sonucu gazete haberlerinde görülmektedir. Amerikan gazetelerinde Osmanlı Devleti aleyhinde sık sık haberler çıkmakta sözde mağdur Ermeniler ve önyargılı misyonerler tarafından gönderilen yazı ve mektuplar yayımlanmaktadır.¹⁰⁸ Misyonerler aracılığıyla Sason'daki

99 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2858.G:8. 14 Aralık 1895.

100 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2834 G:9. 16 Kasım 1895.

101 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2838.G:27.

102 Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, 2001, s.32.

103 Sonyel, *a.g.e.*, s.209.

104 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2837.G:11. 6 Aralık 1894.

105 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:81. 10 Aralık 1894.

106 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:97. 16 Aralık 1894.

107 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:116. 22 Aralık 1894.

108 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:63 G:37.

Ermeniler için para toplamış ve Sason'daki kanlı hadiselerin tekrarından endişe duyulduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı güvenlik kuvvetleri Adana Ermeni Başpiskoposu Vahabedyan'ın üzerinde bir mektup ele geçirdi. Cenevre, Londra ve Marsilya Ermeni komiteleri tarafından kaleme alınan bu mektupta; Anadolu'daki Ermeni komite başkanlarına isyan başlatmaları ve terör eylemleri yapmaları için talimat verilmiştir. Telgraf tellerinin kesilmesi, Osmanlı devlet adamlarının kaçırılması, devlet dairelerinin yakılması, yüksek rütbeli memurlara suikast düzenlenmesi, Osmanlı ordusuna ait para ve silahlara el konulması, tutuklu Ermeni çetecilerin kaçırılması gibi eylem talimatları vardı.¹¹⁰

Bir başka mektup ise Sason'daki isyana Amerika'dan destek verildiğine dairdir. Amerika'daki Vahan Ejderyan'dan Sason'daki Vahram Manukyan'a gönderilen 12 Temmuz 1896 tarihli mektupta:¹¹¹ Amerika'daki komitelerin güçlendiğinden, Para meselesinin halledildiğinden, gazetelerde Ermenilere Osmanlıların zulüm yaptığı haberlerinden bahsedilerek Amerikan hükümetinin desteğinin alınacağı ifade edilmiştir.¹¹²

Misyoner Greene'nin Ermenilerle İlgili Faaliyetleri

Frederick Davis Greene, "*Ermeni Katliamı veya Muhammed'in Kılıcı*" adlı bir kitap yayınladı.¹¹³ Dönemin Misyoner teşkilatı (ABCFM.) başkanı James Barton'un desteğiyle bu kitabın 130 bin adet basılıp dağıtılması sağlanmıştır.¹¹⁴ "*The New York Times*" gazetesinde kitabın tanıtımı ile ilgili bir makale yayınlanmıştır.¹¹⁵ Greene, Osmanlı Devletine ve Türklere karşı düşmanca bir tutum alan Amerikalı misyonerlerden biriydi.¹¹⁶ Greene, "*Ermenilerden önce Osmanlı Devleti'nin Yunanlıları, Nasturileri, Marunileri, Dürzileri ve Bulgarları da katlettiğini ve bunun Osmanlı idaresinin acımasızlığının bir göstergesi olduğunu...*" yazmıştı.¹¹⁷ Bu tür ifadeler içeren birçok eser 1896

109 Karacakaya, Özdemir vd., *a.g.e.*, Cilt II, s.159-160.

110 Sonyel, *a.g.e.*, s.213.

111 Haluk Selvi, *Milleti Sadıkada İsyân Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s.175.

112 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2819 G:25.

113 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896.

114 Karine V.Walther, *Sacred Interests: The United States and the Islamic World 1821-1921*, USA: UNC Press Books, 2015, s.258.

115 "New Publications, The Armenian Atrocity of Last Year", *The New York Times*, March 20, 1895.

116 Afşin Burak Umar, "*Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Etkisi*", <http://www.academia.edu/1828727/>. (22.07.2016).

117 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.96.

senesinde Amerika'da basıldı. O tarihlerde Washington'da Osmanlı Elçisi olarak Alexandre Mavroyeni bulunmaktadır. Mavroyeni Bey, Amerikan Dışişleri Bakanlığına bir açıklama gönderdi. Ermeni propagandacıların ve Amerikan misyonerlerin nasıl bir din bezirgânlığı yaptığını anlatmaya çalıştı. Böylece Mavroyeni Bey, "*Ermeni gairesi*" ile aylarca boğuştu.¹¹⁸

Van'da birkaç yıl misyonerlik yaptıktan sonra Amerika'ya dönen misyoner Greene'in eserinin iç kapağında "*Muhammed'in kılıcıyla Ermenistan'da katledilen Hristiyanların hatırasına*" ibaresi yer alır.¹¹⁹ Osmanlı Devleti misyoner kaynaklı iddiaları ve haberleri bir taraftan tezkip ediyor, diğer taraftan da Amerikan ve İngiliz hükümetleri nezdinde diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Mavroyeni Bey, misyonerlerin İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhindeki düşmanca yayınların iki ülke arasındaki dostane ilişkilere gölge düşürdüğünü ve düzeni bozan Ermenilere de cesaret verdiğini ifade etmiştir.¹²⁰ Greene, Ermeni sorunundaki faktörün İslam dini olduğunu iddia etmekteydi.¹²¹ 1894 yılında misyonerlerin Van İstasyonu'nda bir değişiklik oldu, Misyoner Greene sağlık nedenlerinden dolayı Van'dan ayrıldı ve Amerika'ya geri döndü.¹²² Ermeni isyan ve olaylarını yorumlayan misyoner Greene, yazdığı eseri okuyanları etkilemek ve yönlendirmek arzusuyla bir İngiliz tarihçi olan Edward Augustus Freeman'in (1823-1892) yazdığı "*Avrupa'da Türkler*" adlı eserden¹²³ alıntılar yapmıştı: "*Türkler bir yabancı ve barbar olarak geldiler, ...insanlığın talebi Türk hâkimiyetinden kurtulmaktır...*" Greene, artık Ermenilerin yaşadığı yerlerde Osmanlı idaresine son vermenin zamanı gelmedi mi diye sormaktadır.¹²⁴

Greene yazdığı eserde Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet mektuptan bahseder ve Ermenilere karşı icra edilen kıtal (birbirini öldürme) olaylarının Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığı şeklinde bir iddiada bulunur.

Greene yazdığı eserde Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet mektuptan bahseder ve Ermenilere karşı icra edilen kıtal (birbirini öldürme) olaylarının Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığı şeklinde bir iddiada bulunur.¹²⁵

118 Şimşir, *a.g.e. Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.54.

119 Celal Öney, "Anadolu'da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü", *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.17.

120 Bilal N.Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes 1894-1895*, Cilt II, No 338, Ankara: TTK., 1989, s.463-464.

121 Greene, *a.g.e. Armenian Massacres*, s.110.

122 Erdoğan, *a.g.e.*, s.143.

123 Edward Augustus Freeman, *The Turks in Europe*, New York: Harper & Brothers, 1877.

124 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.117, 119-120.

125 Karacakaya, *a.g.e.*, s.29.

Greene'in eseri New York'ta basılmıştır. Sason'daki hadiselere karışan bazı firariler, askerler ve Kürtler misyonerlerin iddialarının şahidi olarak gösterilir.¹²⁶ Greene, iddialarının kaynağının Ermeni mülteciler, Ermeni patrikliği, Katolik ve Protestan misyonerler ve Osmanlı askerleri olduğunu yazmaktadır.¹²⁷

Greene'in kitabının önsözünde; bu eser cinayetlerin ve yağmaların yürek parçalayan ayrıntılarını ve Sason'da yapılan Ermeni katliamının dehşetini kanıtlamak için hazırlandı diyordu.¹²⁸ Greene, iddialarına kanıt olarak altı adet imzasız mektup yayınlıyordu. Güya bu mektuplar Anadolu'da görev yapan misyonerlerce yazılmıştı, ancak adları veya soyadları yoktu. Ayrıca mektupları yazanların hiçbiri gözleriyle katliama tanık olmamışlardı. Her zaman başkalarından duyduklarını anlatmışlardı. Katliam yapıldığı söylenmiş ancak bu katliama şahit olan bile yoktu.¹²⁹ Greene'in kendisi bile hiç kimsenin kıtali (katliamı) gözleriyle bizzat görmediğini yazıyordu.¹³⁰ Sason'da Ermenilere katliam yapıldığına dair ortaya konulan iddialar ve tanıklar konusunda güvenilirlik sorunu vardı.¹³¹ Greene, eserinin bazı yerlerinde gazeteci Albert Shaw'dan (1857-1947) alıntılar yaptığını kaydeder.¹³²

Greene, Amerikan ve Hristiyan kamuoyunun, önemli politikacıların ve sosyal reformcuların Ermeni meselesine dikkatlerini çekmek istiyordu.¹³³ Amerikan kamuoyu Greene'in yazdığı abartılı, yalan yanlış ve husumet içeren sözlerine çabuk inandı. Provokatörlük yapan Greene acıklı hikâyesini kanıtlamak için kitap yazma girişiminde bulunduğunu iddia eder. Asıl katliama şahit olan hiçbir kimse bulunmadığını, yayınladığı mektupların bölgeden kaçan Ermeni sığınmacılar, Kürtler ve katliama iştirak eden Osmanlı askerleri tarafından söylenenlere dayandığını ileri sürer. Greene'in iddialarına gerçekte sadece çocuklar inanabilirdi.¹³⁴

Sason isyanından sonra bölgeden kaçan bazı Ermeniler misyonerler aracılığıyla Amerika'ya getirilmiştir. Greene, üç Ermeni mülteciyi yönlendirerek

126 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

127 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.XIV.

128 Celal Öney, "II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü", Balıkesir Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Balıkesir, 2010, s.116.

129 Bilal N.Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, s.94.

130 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:338 G:100. Lef:2.

131 Webb, *a.g.e. Ermeni Meselesinden*, s.20.

132 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.XI.

133 Walther, *a.g.e.*, s.257.

134 Webb, *a.g.e. Ermeni Meselesinden*, s.34-35.

Sason'daki isyanla ilgili konuşmaya teşvik etmiş ve bunların Times gazetesinde yayınlanmasını sağlamıştır.¹³⁵ Üç Ermeni mültecinin Sason'daki hadiselerle ilgili Times gazetesine yaptıkları açıklamalar üzerine Osmanlı elçisi İstanbul'daki Amerikan elçisine bu üç fesatçıya yardım edilmemesini istemiştir. Osmanlı elçisi, misyoner Greene'in sözlerine itimat edilememesi gerektiğini konsolosluk aracılığıyla gazete yönetimine iletmiştir.¹³⁶ Greene, bir haclı seferi başlatılmasını istemediğini, Ermeni meselesinde Avrupa ve Amerikan kamuoyunun bilinçlenmesini istediğini ve büyük devletlerin Ermeniler için Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesi gerektiğini özellikle vurgular.¹³⁷ Amerika'daki Ermeniler bu üç Sason mültecisini Amerika'ya getirterek kendi çıkarları uğrunda kullanmak istiyordu.¹³⁸

Times gazetesi Ermenilerden sağladığı propagandalara dayanarak haberler yayınlamış, Sason'daki hadiseyi Ermeni halkın ayaklanması olarak yansıtmıştır.¹³⁹ “*Times, Daily Telegraph, Daily News, Daily Chronicle*” gibi gazetelerde Sason'da yaşananlarla ilgili asılsız ve yalan haberler çıkıyordu.¹⁴⁰ Ancak *The Times* gazetesinden Lynch, İngiliz Gladstone hükümetinin görüşünü yansıtmakla beraber Ermenilerin Sason'daki huzursuzluğu başlattığını ve komiteci Damadyan'ın bu hadisede rolü olduğunu açıklamıştır. Bölgedeki sorunların ve huzursuzluğun sebebi olarak Osmanlı idaresinin ataletini gösterse de İngilizlerin tahrik ve teşviklerini de göz ardı etmemek gerektiğini ifade eder.¹⁴¹ Sason'da yaşananlara dair gerçeklerle alakası olmayan efsaneler ve söylentiler ortaya atılarak “*Daily Telegraph, Fortnightly Review ve Daily News*” gibi gazetelerde yayınlanıyordu.¹⁴² Misyonerlerce kaleme alınan mektuplar, ABD'de yayın yapan “*Boston Journal, Christian Herald, Congregationalist, Evangelist, Evening, Mail and Express, Missionary Herald, New York Times, Star, Times, Sun, Tribune, World*” gibi gazetelerde isimsiz olarak yayınlanıyordu.¹⁴³

Yabancı ülkelerin elçileri ve misyonerler Ermeni meselesinde gerçekleri ters görmeye ve kamuoyuna da böyle göstermeye çalışıyordu. Daily Telegraph

135 Öney, a.g.e. *Amerikan Board*, s.147.

136 BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet. Y. PRK. BŞK. D:41 G:18. 03.Za.1312.

137 Greene, a.g.e. *The Armenian Crisis*, s.12.

138 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:4. 17 Temmuz 1895.

139 Salahi R.Sonyel, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2009, s.85.

140 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:323 G:52. Lef:3.

141 Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtırafları*, Haz:Haluk Selvi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s.56.

142 Charles Boswell Norman, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Haz:Y.Ercan, Ankara: A.Ü. OTAM. Yayını, 1993, s.63.

143 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:55.G:1. 10.10.1896.

gazetesi Sason'da vuku bulan olayları araştırmak için Dr.Dillon isminde bir muhabir gönderdi. Daily News de Frank Scudamore'yu gönderdi. Bu iki gazetecinin yazdıkları Ermeni propagandacıların anlattıklarıyla hemen hemen aynı idi. Ancak ne Dr. Dillon, ne de Frank Scudamore bizzat Sason'a gitmedi. Batum ve Kars üzerinden yolculuk eden Dr. Dillon ancak kışın Erzurum'a varabildi. Frank Scudamore ise Erzurum'a Trabzon üzerinden geldi. Nitekim İngiliz kamuoyu bu gazetecilerin gönderdiği yazıların Sason bölgesinde yaptıkları araştırmalar olduğunu sanıyordu. İngiliz Yüzbaşı Charles Boswell Norman'ın, İngiliz Büyükelçi Philip W.Currie'den (1834-1906) ve Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı malumata göre ne Dillon, ne de Scudamore, Erzurum'dan öteye gitmediler. Hatta onların gerçekten Sason'lu bir mülteciyle konuştukları bile kuşkuludur. O zaman bu kişilerin yazdıkları hayal gücü yüksek kişilerce anlatılmış hikâyelerdir.¹⁴⁴

Amerikalı misyoner Greene, Sason'da meydana gelen olayları kanıtlamak için yoğun bir çaba içine girmiştir.¹⁴⁵ Greene'in kitabında yer alan İslâmiyet aleyhindeki iddialar, Osmanlı Devleti'nin Londra Sefâretince çürütülmüştür.¹⁴⁶ Greene'in kitabı yayınlandığında İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Terrel şunları yazmıştır: “Sayın Jewett, Sayın Lloyd Garrison (Amerikan konsolosları) ve diğerleri, Misyoner Greene'in kitabının harfi harfine uzun süre altı ayrı vilayette, vahşet sahnesinden bir ya da iki mil uzakta yaşamış Amerikalı vatandaşların raporlarına göre yazıldığını söylediler.” Misyonerlerin bu karalamalarının tamamı kamuoyunda ardı arkası kesilmeyen Osmanlı'ya karşı olan nefret havasının bir parçası idi.¹⁴⁷ Greene'in Ermeni meselesindeki aktif rolü üzerine dönemin Londra'daki Osmanlı büyükelçisiyle görüşen Amerikan elçisinin Greene'i hiç tanımadığını ve Ermeni meselesine Amerikan misyonerlerin müdahalesinden dolayı üzgün olduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁸ Gladstone, Greene'in Ermeni meselesiyle alakalı yazdığı kitaba teşekkür etmek için gönderdiği mektupta Osmanlı padişahının ve askerlerinin Ermenilere uyguladıkları vahşetin gündeme getirilmesi için büyük bir katkı olduğunu söylemiştir.¹⁴⁹

Greene'in kitabı bir süre unutulduktan sonra “İngiliz Ermeni Cemiyeti”¹⁵⁰ yardımı ile tekrar basılarak nüfuz ve itibar sahibi devlet adamlarına

144 Norman, *a.g.e.*, s.14-15.

145 Öney, *a.g.e. II.Abdülhamid Döneminde*, s.116.

146 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2756. G:58. 08.1895.

147 Salt, *a.g.e.*, s.167.

148 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830.G:4.

149 Taha Niyazi Karaca, “İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.15.

150 Karacakaya, *a.g.e.*, s.35.

gönderilmiştir.¹⁵¹ Sason bölgesindeki olayları ajitasyona dönüştürme işinde “İngiliz-Ermeni Cemiyeti” yer almıştı. Bu cemiyet, Sason’daki olaylardan sonra protesto toplantıları düzenledi, böylece Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya çalıştılar. Toplantılara birçok politikacı ve din adamları katıldı.¹⁵² Amerikan misyonerleri devamlı olarak Ermeni isyanlarının dünya kamuoyu tarafından duyulmasını sağlamak ve tüm Hristiyanların dikkatini buna çekmek için yalan yanlış haberler yayınladılar. Misyonerler yazılarında genellikle hep 3. şahıstırlar, gördüklerini değil sadece duyduklarını ve hayal dünyalarından ekleyebildiklerini kullanarak gazetelere gönderirler. Bu haberleri okuyan Hristiyan halk, Osmanlı Devleti’ne kin duyacak ve Ermenilerin Müslümanların elinde ezilmesine engel olacaklardı.¹⁵³

Greene, Ermeni kıtali iddiasını ispat yolunda neşrettiği mektupların, Osmanlı vilayetlerinde faaliyet gösteren bazı Amerikan misyonerleri tarafından kaleme alındığını söyler, ancak mektupları yazanlardan hiç kimsenin adını vermez. Greene’in herhangi bir isim veya soy isim yazmaması bu mektup yazan kişilerin ya var olmadığını gösterir, ya da asılsız iddialar ortaya çıkmasını diye isimlerinin gizli tutulduğu anlaşılır.¹⁵⁴ Hiçbir Amerikan vatandaşı Sason’da neler yaşandığına dair bir şey görmemişlerdi. İsyan çıktığı günlerde Sason bölgesinde hiçbir Amerikalı yoktu. Hadiselere ilişkin anlatılanlar ya bir Ermeni ya da bir Amerikalı misyoner tarafından kaleme alınıyordu. Greene’in eserinde bahsedilen de yalan ve iftiralara dayanmaktaydı. Bu yüzden bu kitap değersizleşmektedir.¹⁵⁵ Bu kitap, cinayetlerin ve yağmaların yürekler parçalayan tüm ayrıntılarıyla Sason’da birkaç ay önce yapılan “*Ermeni katliamının dehşetini*” kanıtlamak için yazıldı diyorsa da hiçbir iddiayı kanıtlamıyordu. Kanıt olarak ileri sürülen imzasız mektupları yazanların hiçbiri gözleriyle bahsi geçen katliama tanık olmamışlardı.¹⁵⁶

Greene, Ermeni kıtali iddiasını ispat yolunda neşrettiği mektupların, Osmanlı vilayetlerinde faaliyet gösteren bazı Amerikan misyonerleri tarafından kaleme alındığını söyler, ancak mektupları yazanlardan hiç kimsenin adını vermez.

Green’in babası Misyoner Joseph K. Greene ve eşinin faaliyetleri de dikkate şayandır. 1859 senesinde Osmanlı topraklarına ayak basan baba Greene henüz 25 yaşındadır. Emekli olup ülkesine geri döndüğünde 76 yaşındaydı. 51 yıl

151 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:338 G:100. Lef:2.

152 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:312 G:19. 17 Ekim 1894.

153 Öney, a.g.e. *II.Abdülhamid Döneminde*, s.126.

154 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:327 G:61.

155 Webb, a.g.e. *Ermeni Meselesinden*, s.25.

156 Şimşir, a.g.e. *Ermeni Propagandasının*, s.88.

misyonerlik yaptı ve sadece 3 defa memleketine gitmek için izin kullandı. Büyük oğlu Joseph dışında bütün çocukları Osmanlı vilayetlerinde doğdu, bir kızını ve ilk eşi Elizabeth'i Osmanlı ülkesinde misyonerlik yaparken kaybetti. Ermenice, Türkçe ve Yunancayı iyi bilen baba Greene, bu dillerde ayin ve toplantı düzenleyebiliyordu. Kendi imkânlarıyla sözlük bile yazmıştı.¹⁵⁷

Sason'daki Hadisenin Dünya Kamuoyuna Yansıması

Birinci Sason isyanı önceden hazırlığı olan Hınçak ve Taşnaksutyun örgütlerinin uzun süredir yarattıkları fiili direnişin açığa çıkması anlamına gelmekteydi.¹⁵⁸ Hınçak örgütü etkili bir eylem için en uygun yer olarak Muş ve Sason etrafındaki Taluri vadisini seçmiştir. Bu örgüt tüm enerjisini Sason'daki ayaklanmaya yoğunlaştırmıştır. Ayaklanma sonucunda katledilen Ermeniler üzerinden bir sempati yaratarak büyük devletleri bir Ermeni devleti kurmaya ikna etme amaçlanmıştır. Hınçak örgütü tarafından teşkil edilen Ermeni çeteleri bölgede ikamet eden Müslümanları katletmişlerdir. Bu ayaklanmayı bastırmak için Osmanlı askeri bölgeye gelmiştir. Bu arada Ermeni çetelerince Müslümanların katledilmesinin intikamını almak isteyen bazı Kürtler de Ermenilere saldırmıştır. Ancak bu durum dünya basınında Hınçak örgütünün arzuladığı etkiyi yaratmıştır. Gazetelerde Müslüman kayıplarıyla ilgili değil, yalnızca Ermenilerle ilgili haberler çıkmıştır. Ancak büyük devletler Hınçak'ların arzuladığı gibi Osmanlı hükümetine baskı yapmamıştır. Büyük devletler savaş gemileri yerine tahkik komisyonları gönderince Hınçak örgütünün stratejisi başarısızlığa uğramıştır.¹⁵⁹

Dönemin Osmanlı idaresinin değerlendirmesi şöyledir: “*Ermeni mültecileri ile Sason civarında mukim Protestan ve Katolik misyonerlerde bir takım raporlar mevcut olduğu...*”, “*Ermenilerin en büyük hatası en ufak bir harekâtın haklarında müthiş bir intikamı getireceğini düşünmeyerek isyan etmeleri.*”, “*Ermeniler kendiliklerinden isyana teşebbüs etmediler, tahrikât ile meşgul bir takım müfsitler vardı. Bunların maksadı Ermeniler hakkında âlem-i medeniyenin nazar-ı dikkatini celb etmektir.*”, “*Bir takım imzasız mektuplar dercedip bunların mevsukiyeti 20 kadar muteber Amerikalı tarafından tasdik olunduğunu beyan etmekte ve bunların imzaları dahi görülmemektedir.*”, “*Bu mektupların kısmı azamı Kürt livayla Ermeniler beyninde zuhur eden mücadelat ve münazaat hakkında evvelce Amerika ve İngiliz evrak-ı havadisi*

157 Zeynep İskefiyeli, “Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene”, *History Studies*, Cilt 5, Sayı 4, Temmuz 2013, s.283.

158 Kadir Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s.40.

159 Justin McCarthy, vd., *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, Çev.B.Yoğun, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.56-57.

tarafından neşredilmiş olan rivayatin takdirinden ibaret olup...”, “Kıtali bir vaka olarak değil, hükümet-i seniyyenin sevk ve teşvikiyle vuku bulmuş gibi gösteriyorlar...”, “Şark meselesinde istenen, Ermenilerle meskûn vilayetlerin Rusya'ya ilhaki, bu vilayetlere muhtariyet verme....”, “İngiliz konsoloslarının yazdıkları raporlardan müstahrac bir takım fıkra nakil edilmiştir.”¹⁶⁰ Gladstone, Bulgar bağımsızlığındaki gibi bir sürecin Ermeni bağımsızlığı için de meydana gelmesi için Ermeni meselesinin bir sorun haline dönüşmesini arzuluyordu. Ona göre Ermeni sorununun halkın gündemine girmesi için propaganda yapılmalı ve kamuoyu oluşturulmalıdır.¹⁶¹

Hampartsum Boyacıyan (Murad) adlı komiteci Sason'da Osmanlı idaresine karşı silahlı mücadeleye girdiği için Bitlis'te tutuklanarak idama mahkûm edilmişti. Mahkeme sürecinde Boyacıyan'ın “Londra Fesad Cemiyeti”nin bir görevlisi olduğu ve onun emriyle hareket ettiği ortaya çıktı. Londra'da basılan Hınçak adlı gazetede Boyacıyan'ın Kumkapı, Yozgat, Merzifon ve Sason olaylarındaki rolünden övgü ile bahsedilmiştir. Bu cemiyetin İstanbul'daki üyesine gönderdiği bir mektupta; Sason'dan sonra yeni isyanlar çıkaramamaktan şikâyet edilmiştir.¹⁶² Mihran Damadyan adlı komiteci sorgusunda, Londra'daki Ermeni cemiyetinin İngiliz Başbakan Gladstone ile İngiliz devlet adamı James Bryce'in (1838-1922) himayesinde olduğunu söylemiştir.¹⁶³ Misyoner Greene, Londra'da bulunduğu sırada Gladstone dışında “London Times” gazetesi editörü Lord Kimberley ile Ermeni iddialarını gündeme getirme konusunda görüşmüştü.¹⁶⁴

İsyancı Ermenilerin yalan ve abartılı haberlerle Osmanlı hükümetini yıpratmak için hazırladıkları komploları açığa çıkarmak için Amerikalı Webb,¹⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde yaşayan aydınların gözlemlerini yansıtan mektuplardan oluşan bir kitap yazdı. Osmanlı topraklarında yaşanan Ermeni buhranının tamamen siyasi olduğunun altını çizen yazar Webb, isyanların ırkçı Ermenilerin kışkırtmasıyla meydana geldiğini söyledi. Ermenilerin Doğu Anadolu'nun bazı köy ve kasabalarında yaptıkları katliamlar ve isyanlar (özellikle 1894 yılı Sason isyanı) sebebiyle Osmanlı yönetiminin sıkıntılı günler geçirdiğini yazdı.¹⁶⁶ Webb, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı vilayetlerine gidip siyasi faaliyette bulunmak

160 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:327 G:61.

161 Greene, a.g.e. *Armenian Massacres*, s.121-130.

162 Türkan Erbenği, Emin Kutluğ, *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, İstanbul: Kuşak Ofset, 2005, s.107.

163 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:279 G:54.

164 Walther, a.g.e., s.258.

165 Muhammed Alexander Russell Webb, *The Armenian Troubles and Where The Responsibility Lies*, New York: J.J. Little Co., 1895.

166 Webb, a.g.e. *Amerika'da*, s.120-121.

yerine (yani Ermeni meselesi ile uğraşmak yerine) enerjilerini ve iyi niyetlerini ABD'nin yerlilerine ve zencilerine harcamalarını tavsiye etti.¹⁶⁷

Ermenilerin 1890'larda sıkıntıya uğramasının en önemli sebebi; Müslümanları öldüren ihtilalci Ermeni faaliyetlerine karşı oluşan bir tepkiydi. Ermeni ihtilalciler de bunu biliyorlardı, çünkü kışkırtan kendileriydi.¹⁶⁸ Birinci Sason isyanı Ermeni propagandasının milletlerarası boyut kazanmasına yol açtı. Kurulan bir uluslararası Tahkikat Komisyonu 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda Sason'daki olaylarda Ermenilerin çok da masum olmadığını açıkladı.¹⁶⁹ Bu komisyon, Ermeni hadiselerinin önceden planlanan bir organize hareket olduğunu net bir şekilde ortaya koydu.¹⁷⁰

Komisyonunda çalışan İngiliz temsilci Bay Shipley'in raporuna bakıldığında, ölü sayısının 10.000 değil, 500'ün altında olduğu görülür. Ermeni kadınların çocuklarını dağ yamaçlarından aşağı attıktan sonra arkalarından atlama hikâyesi de bir efsanedir. Yüzbaşı Norman'ın ifadesiyle Ermeni meselesinin gerçek yüzünü İngiliz, Fransız ve Rus elçileri de biliyor fakat kendi hükümetleri ile kamuoylarını yanlış bilgilendiriyorlardı.¹⁷¹ Sadece Sason bölgesindeki isyan ve olaylar Avrupa'nın dikkatini çekmek için yeterli değil idi. Anadolu'nun pek çok şehir ve kasabasında "Sason İsyanı" gibi sahneleri yaptırmak icap ediyordu. Ancak bu şekilde Avrupa bölgeye müdahale edebilirdi.¹⁷²

1894 yılındaki başarısız I.Sason isyanından sonra 1904 yılındaki II.Sason isyanı daha iyi örgütlendi ancak sonucu öncekinden hiç de farklı olmadı.¹⁷³ Yakalanan Ermeni elebaşları cezalandırılacağı sırada İngilizlerin Van konsolos yardımcısı olaya müdahale etti ve isyanı tertip edenlerin serbest bırakılarak İngiltere'ye gitmelerini sağladı.¹⁷⁴

167 Webb, *a.g.e. Amerika'da*, s.124.

168 McCarthy, *a.g.e. 1915 Van'da Ermeni İsyanı*, s.112.

169 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986, s.113.

170 Karaca, *a.g.m.*, s.29.

171 Norman, *a.g.e.*, s.17.

172 Hamit Pehlivanlı, (Haz.) *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Van: Van Belediyesi Yayınları, 1997, s.62.

173 K.S. Papazian, *Sapkın Yurtseverlik*, Çev.Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.32.

174 Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2005, s.45.

Sonuç

Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde emelleri olan İngiliz ve Rus nüfuz rekabetinde birer piyon olarak kullanıldılar. Dış politikalarına bakılırsa ne İngiltere'nin, ne Rusya'nın, ne de ABD'nin Ermeni halkını ve Ermeni çıkarlarını düşündükleri yoktu. Ermeni milliyetçilere büyük vaatler ve umutlar verdiler, ancak bunları hiçbir zaman gerçekleştirmediler.

Sason bölgesinde Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışmaların ve kıtallerin oluşması Ermeni komitelerin propaganda ve tahrikleri neticesinde oldu. Ağustos 1894 tarihinde Ermeni bir grup Sason'da ayaklanarak önce bölgedeki Kürt aşiretlerine saldırdılar. Daha sonra bu duruma müdahale eden Osmanlı birliklerine de saldırdılar. Ermeni komiteci Boyacıyan ve Damadyan vb. tarafından propaganda ve kışkırtma yolu ile yaratılan çatışmalar, bölgede yıllardır barış içinde yaşayan Ermenileri ve Kürtleri birbirine düşman hale getirdi.

Ermeni komiteciler Sason'daki olayı geniş bir coğrafyaya yaymaya çalışarak Avrupa ve ABD kamuoyunun dikkatini ve müdahalesini bölge üzerine çekmek istediler. Önceden planlandığı gibi hizmete hazır dünya basını ise asılsız ve dehşet verici haberler yayınladı. Sason'daki Ermeni isyanı dünya basınında Müslümanların Hristiyanları yok ettikleri şeklinde yansıtıldı.

İşte tam da bu sıralarda Hristiyan misyonerler dünya kamuoyunun dikkatini çekecek Ermenilerin mazlum konumunda olduğunu ifade eden bazı hikâyeler anlatmaya ve kitaplar yazmaya başladılar. Bu misyonerlerden biri de Amerikalı Protestan misyoner rahip Frederick Davis Greene idi. 51 yıl Anadolu'da misyonerlik faaliyeti yapan bir babanın oğluydu. Dört yıl Van'da bir misyoner olarak çalışmıştı. Dönemin kaynaklarından anladığımız kadarıyla hayatı boyunca hiçbir zaman Sason'a gitmeyen Greene; Sason olaylarına dair ayrıntılı bilgiler veren eserler kaleme alıyordu. Eserinde kullandığı kimin yazdığı belli olmayan mektuplardaki iddialara dört elle sarıldı.

Osmanlı hükümeti Sason'daki hadiseleri araştırmak için bir tahkikat komisyonu gönderdi. İngiltere'den, Fransa'dan ve Rusya'dan üç konsolosun katılımıyla bu komisyon çalıştı ve bir rapor hazırladı. Ermeni Hınçak Komitesi'nin başlattığı isyanı bastırmak için Osmanlı birliklerinin müdahale ettiği sonucu ortaya çıktı. Ayrıca bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi Ermeni halkın kayıpları çok sayıda (binlerce) olsaydı, yıllar sonra yine Sason'da 1904 yılında çıkan ikinci bir isyanın gerçekleşmesi imkânsız olacaktı.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

BOA. Babıali Evrak Odası. BEO. D:88 G:6530. 21.Ra.1310. (13 Ekim 1892).

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2739. G:36. 10.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755.G:43. 01.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755. G:73. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2756. G:58. 08.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2819 G:25.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830. G:4. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2834 G:9. 16 Kasım 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2837.G:11. 6 Aralık 1894.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2838.G:27.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2847.G:89. 01.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:26. 10.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:35. 16.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848.G:45. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:4. 17 Temmuz 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:80. 12 Kasım 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2858.G:8. 14 Aralık 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:55.G:1. 10.10.1896.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:63 G:37.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:65. G:49. 7 Mayıs 1896.

- BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62.
- BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:637 G:42. 03.Z.1316.
- BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:752 G:1. Lef:1.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:116. 22 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:81. 10 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:97. 16 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet. Y.PRK.BŞK. D:41 G:18. 03.Za.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:279 G:54.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:312 G:19. 17 Ekim 1894.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:323 G:52. Lef:3. 6.L.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:1, 3.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:338 G:100. Lef:2, 3.

B) Süreli Yayınlar

- “New Publications”, *The New York Times*, March 20, 1895.
- Badeau, John S. “The Role of the Missionary in the Near East”, *International Review of Mission*, Cilt 43, Sayı 4, October 1954, ss.397-403.
- Hamlin, Cyrus. “America’s Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio”, *The North American Review*, Cilt 163, No 478, September 1896, ss.276-281.
- Hüseynov, Mikail. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Sorununun Kabartılmasına İlişkin Propaganda ve Stereotiplerin Rolü (1894-1896)”, *İRS Miras*, Sayı:9, İlkbahar 2014, ss.36-41.

İskefiyeli, Zeynep. “Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 6 Sayı 12, Yaz 2013, ss.135-156.

İskefiyeli, Zeynep. “Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene”, *History Studies*, Cilt 5, Sayı 4, Temmuz 2013, ss.281-300.

Karaca, Taha Niyazi. “İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, ss.1-31.

“New Publications, The Armenian Atrocity of Last Year”, *The New York Times*, March 20, 1895.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 11, Belge No 34, İstanbul, 1988.

Öney, Celal. “Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması”, *History Studies*, Cilt 4, Sayı 3, Ekim 2012, ss.137-151.

Öney, Celal. “Anadolu’da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, ss.1-26.

Şimşir, Bilal N. “Amerika’da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, 2001, ss.30-48.

Şimşir, Bilal N. “Washington’daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, 2001-2002, ss.32-54.

The New York Times, April 6, 1895.

C) İnternet’te Makale

“Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)”, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

“Misyoner Frederick Davis Greene (1863-1962) ve eşi Sarah Foster (1865-1947).”, <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=62438337&PIpi=79772906>. (26.08.2016).

Karakaş, Nuri. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-meselesi-ve-amerikali-misyonerler/>. (18.07.2016).

Umar, Afşin Burak. “*Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Etkisi*”,
http://www.academia.edu/1828727/Ermeni_Ulus%C3%A7ulu%C4%9Fun_un_Do%C4%9Fu%C5%9Funda_Amerikan_Misyonerlerinin_Etkisi.
(22.07.2016).

D) Araştırma-Tetkik Eserler

Adıgüzel, Hüseyin. *Yer Değiştirmenin 100.Yılında Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015.

Akın, Kadir. *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.

Anadol, Cemal. *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca Yayını, 2007.

Avcı, Halil Ersin. *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Bebiroğlu, Murat. *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul: Ohan Matbaacılık, 2003.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkey and The Armenian Atrocities A Region of Terror*, Philadelphia: Hubbard Publishing Co., 1896.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians*, Iowa: Chas. B. Ayer Company, 1896.

Bozan, Oktay. *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları 1878-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Charmetant, P.F. *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895 & İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik*, Çev.Mehmet Baytimur, İstanbul: Peri Yayınları, 2012.

Coursions, R.Des. *The Armenian Rebellion: Its Origin and Its Object*, London: Simpkin, Marshall & Company, 1896.

Curti, Merle. *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, USA: Transaction Books, 1988.

Çabuk, Mustafa. “1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş

- ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, KSÜ. SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013.
- Çelik, Nihat. “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları”, Batman Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Batman, 2016.
- Damadyan, Mihran. *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz:Haluk Selvi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Erbengi, Türkan. Kutluğ, Emin. *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, İstanbul: Kuşak Ofset, 2005.
- Erdoğan, Dilşen İnce. *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları 1896*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Erickson, Edward J. *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, Çev.İbrahim Türkmen, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Eser, Feridun. *Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri*, Ankara: Yason Yayınları, 2015.
- Facts About Armenia, Sassoon As Reported By A Native*, New York: E. Scott Co., 1895.
- Filian, George H. *Armenia and Her People or The Story of Armenia by an Armenian*, American Publishing Company, 1896.
- Freeman, Edward Augustus. *The Turks in Europe*, New York: Harper & Brothers, 1877.
- Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy And The Near East Missionary Influence On American Policy 1810-1927*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Greene, Frederick Davis. Northrup, Henry Davenport (Edited by). *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896.
- Greene, Frederick Davis. *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, New York: The Knickerbocker Press, G.P.Putnam’s Sons, 1895.

- Greene, Frederick Davis. *The Wards of Christendom*, New York: National Armenian Relief Committee, 1897.
- Greene, Frederick Davis. Northrup, Henry Davenport. *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, USA: Arkose Press, October 2015.
- Greene, Joseph Kingsbury. *Leavening Of The Levant*, Boston: Pilgrim Press, 1916.
- Günay, Nejla. *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ankara: UKDE Kitaplığı, 2012.
- Hamlin, Cyrus. *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Karacakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.
- Karacakaya, Recep. Özdemir, Hüseyin. (vd.) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2007.
- Karayumak, Ömer. *Ermeniler Ermeni İsyancıları Ermeni Katliamları*, Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Kieser, Hans Lukas. *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet*, Çev.Atilla Dirim, 4. Baskı, İstanbul: İletişim yayınları, 2013.
- Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.
- Makdisi, Ussama. *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.-Arab Relations*, New York: Public Affairs, 2011.
- Mangaltepe, İsmail. Karacakaya, Recep. *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

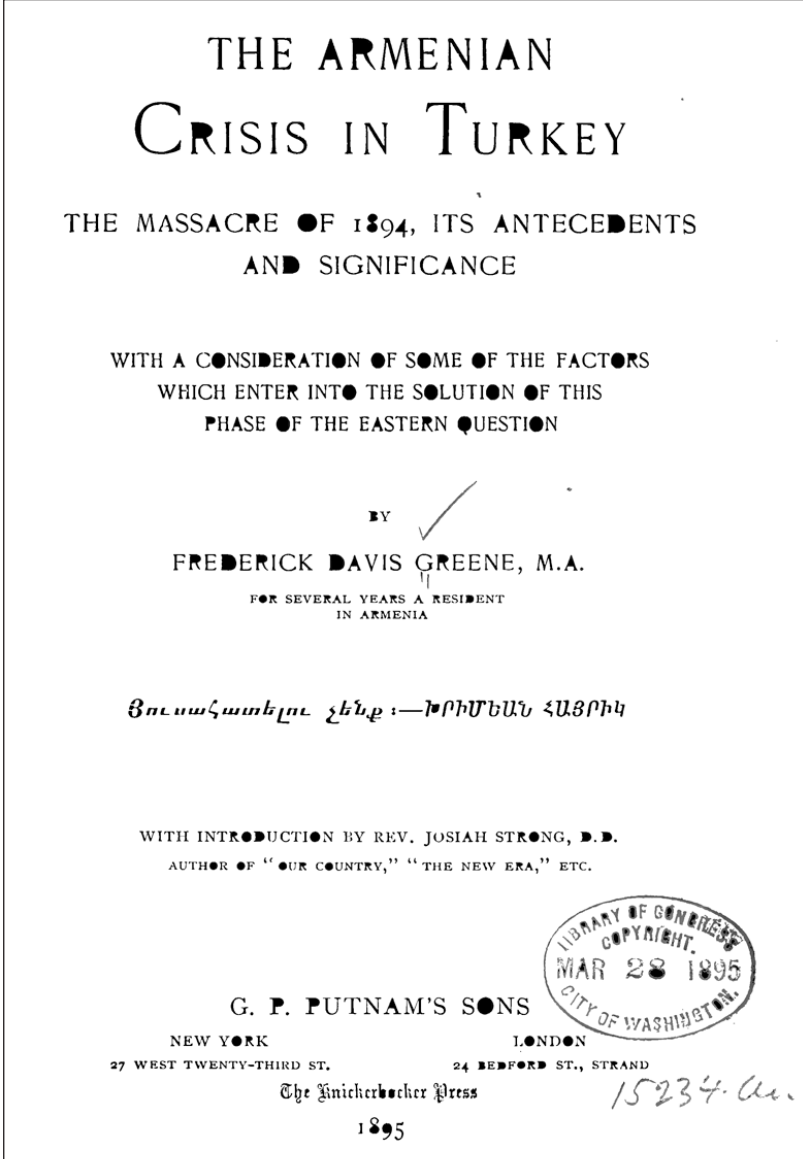
- McCarthy, Justin. *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008.
- McCarthy, Justin. *The Turk In America The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010.
- McCarthy, Justin. vd., *1915 Van'da Ermeni İsyani*, Çev.Batuhan Yoğun, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Mugerditchian, Esther-Thomas. *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, Haz:Kaya Ataberk, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Norman, Charles Boswell. *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Haz:Yavuz Ercan, Ankara: A.Ü. OTAM. Yayını, 1993.
- Öke, Mim Kemal. *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 2004.
- Öney, Celal. "II.Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü", Balıkesir Ü. SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Balıkesir, 2010.
- Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev.Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014.
- Papazian, K.S. *Sapkın Yurtseverlik*, Çev.Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Pehlivanlı, Hamit (Haz.) *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Van: Van Belediyesi Yayınları, 1997.
- Perinçek, Mehmet. *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Sakin, Orhan. *Ermeni İsyani Günlüğü 1915*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- Salt, Jeremy. *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri*, Çev.Kadriye Göksel, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2015.
- Saray, Mehmet. *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2005.
- Selvi, Haluk. *Milleti Sadıkada İsyani Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

- Sertçelik, Seyit. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.Mehmet Harmancı, C.II, İstanbul: E Yayını, 2006.
- Sonyel, Salahi R. *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev.Ayden Biredinç, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2.Basım, 2009.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Şimşir, Bilal N. "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, ss.79-124.
- Şimşir, Bilal N. *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes 1894-1895*, Cilt II, No 338, Ankara: TTK., 1989.
- Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880*, Çev.Şinasi Şorel, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011.
- Tupper, H.Allen. *Armenia: Its Present Crisis and Past History*, New York: John Murphy & Company, 1896.
- Walther, Karine V. *Sacred Interests: The United States and the Islamic World 1821-1921*, USA: UNC Press Books, 2015.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *Amerika'da Bir Osmanlı*, Haz:Celal Emanet, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu*, Ter:Celal Emanet, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2015.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *The Armenian Troubles and Where The Responsibility Lies*, New York: J.J. Little Co., 1895.
- Williams, A.W., Gabriel, M. S. *Bleeding Armenia: Its History and Horrors Under The Curse of Islam*, New York: Publisher's Union, 1896.
- Yıldız, Özgür. *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2015.

EKLER:

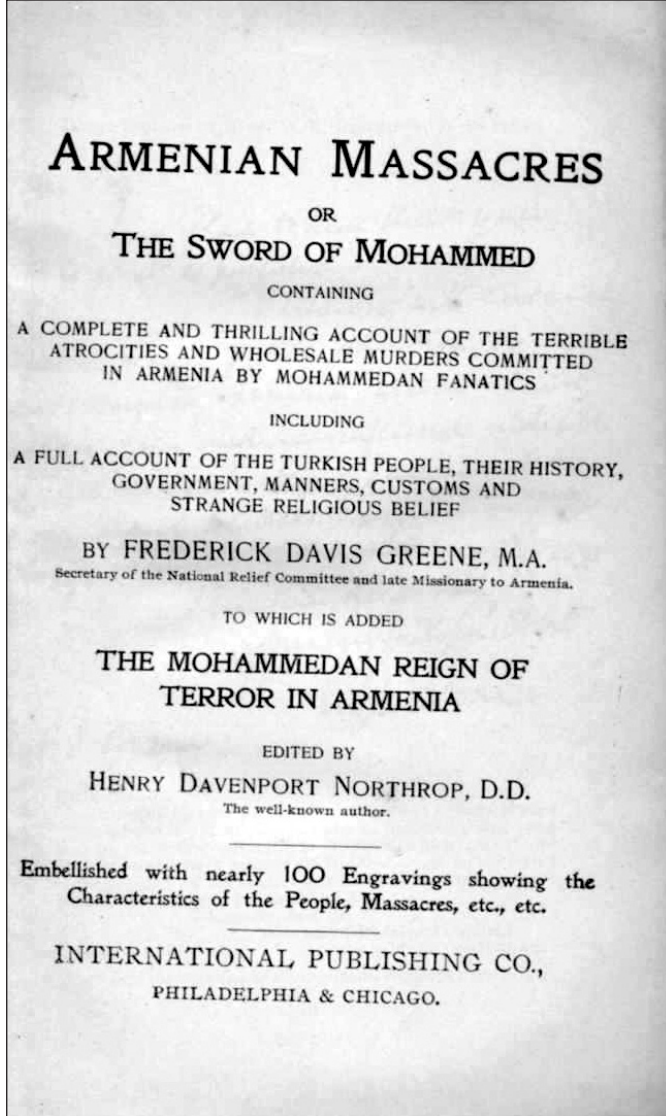
EK-1

“Misyoner Frederick Davis Greene’in *Türkiye’de Ermeni Buhranı/Krizi*” adlı eseri.

EK-2

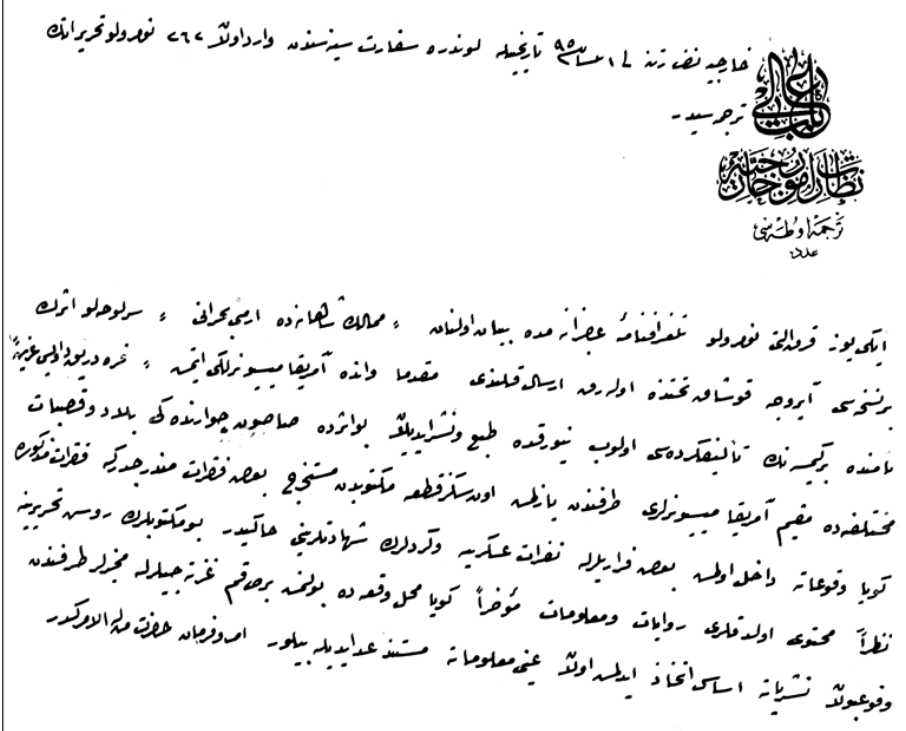
“Misyoner Frederick Davis Greene’in *Ermeni Katliamları ya da Muhammed’in Kılıcı*” adlı eseri.

EK-4

“Memalik-i Şâhane’de Ermeni Buhranı ser levhalı eserin bir nüshası irsal kılındı.”

BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

EK-5

“Misyoner Frederick Davis Greene (1863-1962) ve eşi Sarah Foster’ın (1865-1947) mezar taşı.”

<http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=62438337&PIpi=79772906>.
(26.08.2016).

BELGELERDE BİTLİS VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ İSYANLARINDA FRANSA'NIN ROLÜ

(THE ROLE OF FRANCE IN THE ARMENIAN
REVOLTS IN AND AROUND BITLIS)

Öğr. Gör. M. Törehan SERDAR

Bitlis Eren Üniversitesi
mtserdar@gmail.com

Öz: 1924-1930 yıllarında kurulan ve bugün ki ASALA'nın temeli oluşturan Taşnak-Hoybun teşkilatı, 6 yıl boyunca Anadolu topraklarında terör eylemleri gerçekleştirmiştir. Bu terör örgütünün en büyük hamilerinden birisi Fransa olmuştur. Fransa, Paris Konferansında Ermeni taleplerine destek vererek onların hamiliğini üstlenmiş, isyan sırasında Ermeni terör örgütüne silah ve para yardımı yapmıştır. Taşnak-Hoybun Ermeni teşkilatı, yaptığı her toplantıda Fransa'ya olan minnettarlığını dile getirmiş, Ermeni davasının Fransa'nın desteğiyle sürdürüleceğini bildirmişlerdir. 1924-1930 tarihleri arasında Anadolu'da cereyan eden Şeyh Said İsyanı, Ağrı Vakası, Dersim olayları ve benzeri bütün isyanlar bu örgütün, özellikle Fransa'nın desteğiyle olmuştur. Anadolu'da Cumhuriyet öncesi ve sonrası dökülen bütün kanda Fransa'nın parmağı bulunmaktadır. Bu çalışmada Fransa'nın Bitlis ve çevresinde Osmanlı döneminde gerçekleşen isyanlardaki rolü tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bitlis, Ermeniler, Ermeni İsyanı, Fransa, Sason

Abstract: Established between 1924 and 1930 and forming the basis of today's ASALA, the Dashnak-Hoybun organization carried out acts of terror in Anatolia for six years. One of the biggest sponsors of this terrorist group was France. France became the sponsor of Armenian demands by giving support to them during the Paris Conference, and provided weapons and financial aid to the Armenian terrorist group during the revolt. The Armenian Dashnak-Hoybun organization expressed its gratitude to France at all its meetings and indicated that the Armenian cause would be continued with France's help. The Şeyh Said Revolt, the Ağrı Event, the Dersim events and all similar revolts that took place in Anatolia between 1924 and 1930 occurred with the support of this terrorist organization and especially the support of France. France had a finger in all the bloodshed that occurred in Anatolia before and after the founding of the Republic of Turkey. This article discusses France's role in the revolts that occurred in Bitlis and its surroundings during the Ottoman period.

Keywords: Bitlis, Armenians, Armenian Revolt, France, Sason

Giriş

Asırlarca beraber huzur içinde yaşadığımız Ermeniler, Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra Avrupa'nın "Şark Meselesi" ne dayanarak bazı haklar talep etmeye, Ayastefanos Anlaşması ve Berlin Kongresinden sonra da silahlı isyanlara başlamıştır. Destek gördükleri ülkelerin başında da Fransa gelmektedir.

1. Fransa Ermeni İlişkileri

Özellikle Birinci Sason isyanından sonra meydanı İngiltere ve Rusya'ya kaptırmamak için yoğun faaliyetler içerisine girmiştir. Ermeni isyan ve katliamlarında kullanılan bazı silahların Fransız menşeli olması, Fransa'nın bu işin içinde olduğunu göstermektedir. Birinci Sason isyanından sonra Fransa Devleti Maslahatgüzarı Mösyö Bapest ve Van Konsolosu bölgede dolaşarak bilgi toplamaya ve Ermenileri kışkırtmaya başladı. Yetkililer bu durumu hükümete bildirmiş, bu durumdan yeterince rahatsız olan Osmanlı Hükümeti de konuyu gündeme taşıyarak gerekli girişimlerde bulunmuştur.

2. Fransız Belgeleriyle Birinci Sason İsyanı ve Yapılan Tahkikatlar

Aşağıda sunacağımız belgeler tamamen Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan alınmıştır. Bu belgeler; Türkiye'de bulunan Fransız Konsoloslarının Birinci Sason İsyanı ve Sason İsyanı sonrası yapılan soruşturmaları, kendi Dışişleri Bakanlığı'na bilgi mahiyetiyle ve taraflı olarak verdikleridir. Bu belgelerden bir kaçını aşağıya almayı uygun buldum.

Belge No: 1

*Diyarbakır'daki Fransız Konsolos Yardımcısı M.
Meyrier'den, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Diyarbakır, 5 Ekim 1894

Muş yakınında, Bitlis Vilayetinde, Eylül ayının ilk günlerinde Ermeniler tarafından yapılan bir isyan girişimi sonunda karışıklıklar çıktığını öğrendim. Bunlardan aşağı yukarı 3000'i Anduk Dağı veya Dalverig'de toplanmış ve Padişahın egemenliğine karşı açıkça ayaklanmışlardır. Kürtler ve hatta Türk memurlar tarafından tabi tutuldukları aşağılama ve baskı dolayısıyla bu

ümitsizce harekete itilmiş olacaklar. Hareketin genel merkezi Londra'dan ve Atina'dan sonra şimdi Tiflis'te bulunan, amacı Ermenistan'ın bağımsızlığını elde etmek olan Hınçak Cemiyeti tarafından çoktan beri hazırlanmış olduğu söylenmektedir. Bu Cemiyet tarafından verilen parolaya itaat etmek içindir ki, asiler zaten başarısızlıkla, kıyım ve zulüm sahneleriyle sona erecek olan bu gösteriyi yapmış olacakları hikâyesi, meydana gelen olayların dışarı sızmaması için yetkililerin çabalarına rağmen buraya kadar ulaşmıştır.

Jandarma Kumandanı kuvvetli bir müfrezle gönderildi ve şu anda her şeyin düzene girdiği temin edilmektedir. Buna karşılık Genel Vali Suri Paşanın enerjisi, iyi idaresi sayesinde bizim eyaletimiz hemen hemen mutlak bir sükûnet içinde bulunmaktadır. Burada oturanlar doğuştan sessiz, kendi halinde ve çalışkandır. Hristiyanlarla Müslümanlar kendi aralarında oldukça iyi bir uyum içinde yaşamaktadırlar. Ermenilere gelince; Özellikle davalarının savunulmasına keseleriyle katılmakla yetiniyorlar. Ama genel olarak her türlü tehlikeyi göze almaya hazır değildirler. Buna göre bu vilayette biraz önce belirttiğim aşırılık ve taşkınlıklardan korkacak bir şey yok. Bundan başka bitirirken, komşu eyaletten (Bitlis'ten) gelmiş ve bu durumdan acı çekmiş, zarar görmüş olan birçok seyyah tarafından bana sağlanmış olan önceki haberlerin tarafımdan kontrol edilmesinin mümkün olmadığını söylemeliyim. Buna göre ancak bana bu haberleri veren kişilerin bu mesele ile ilgisinden ileri gelen abartmaları hesaba katmak suretiyle bu haberleri kabul etmek haklı bir sebeptir.¹

Meyrier

Belge No: 2

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefir i M.P.
Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 14 Kasım 1894

Bitlis Vilayetinin sahne olduğu kanlı hadiseler, Osmanlı Hükümeti'nin, onların gizli tutmak çabalarına rağmen unutulmuş olmaktan uzaktır. Katliamların meydana geldiği bölgelerin uzaklığı ve olayların mahallinde yabancı görevlilerin yokluğu sayesinde Osmanlı Hükümeti, İstanbul'daki sefaretlere kadar ulaşmış bulunan söylentilerin üzerinde bir şüphenin dolanıp durmasını başardı. Bu haberlerin kaynağının belirsizliği, onların kontrolsüz kabulünde

¹ Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 3, May. 1985, s. 50

tereddüde yol açıyordu. Son derece de önemli oluşları ve bununla birlikte Osmanlı Hükümeti'nin yapılan görüşmelerde reddetmekte ısrar etmesi ve Babıâli'nin içinde bulunduğu durum başka açıklamaları gerektirmekteydi. Diyarbakır'daki görevlinin elde ettiği bilgiler, aşağı yukarı İngiltere Sefaretince alınan bilgilere uymaktadır. İngiltere Sefiri bir soruşturma yürütmeye karar vermişti. Sefaret tercümanı M. Shipley Erzurum'a hareket etti. Orada vekâleten Konsolosluğun işlerini yürütecek. Fakat gelecekte, içerilerde daha uzağa gidecek ve Türk kıtalarına atfolunarak eleştirilen olayların aslı hakkında bilgi edinmek görevini yüklenmiş bulunmaktadır. Ataşemiliter Albay Chermisidenin de yakında yola çıkması ve Bitlis vilayetine gitmesi gerekiyor. Orada buna benzer bir soruşturmayı yürütecek. Belki de bu Türk Hükümeti için hususiyile endişe verici şartlar içinde Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıdır. Padişah benim fikrimi sordurdu. Ona ulaştırdığım cevapta; Ermenistan'da idarede yapılması gerekli reformlardan, özellikle Hamidiye Alayları tarafından girilmiş olan cezalandırılacak suç fiillerinden, kendi hükümdarlık egemenliğinin yeniden kurulmasından, hükümetin varlığını hissettirmesinden, eğer kendisi kendi güvenini kazanmış, suçluları yeniden nizam ve intizama sokacak, insanları ve eşyayı yeniden yerli yerine koymaya yetecek bir otoriteye sahip saygı değer kişilere bu soruşturmadan birini vermekte acele edecek olursa, İngiliz görevlilerinin soruşturmasından korkacak bir şeyin olmadığından bahsettim. Meslektaşlarımın da fikirlerine başvurulduğuna ve hepsinin aynı tavsiyelerde bulduklarına inanmakta kendimi haklı bulmaktayım.

M.de Nelidof, benimkinin aynı ifadeyle cevap verdi. Kendi görüş tarzımı kendisine bildirdiğim Avusturya Sefiri bana: "Hepimiz aynı şekilde düşünüyoruz" dedi. Büyük devletlerin temsilcilerinin genel olarak bu duygulara sahip bulunması Padişahı etkilemekten geri kalmayacaktır. Şüphesiz herkes tarafından gösterilen yönde bir çaba yapacaktır. Fakat teşebbüsün yetersiz ve neticelerinin kısa süreli olacağı çok muhtemeldir. Düzeni kurmakta tesirli ve cesur insanları tutuklayacak olursa, dürüstlikle idare için lüzumlu sivil ve asker memurlar bulamayacaktır. Böyle bir çabanın neticesi ne kadar noksan olursa olsun, buna teşebbüs edilmelidir. Çünkü bu, Padişah için her yıl daha şiddetlenen yeni bir durdurma zamanını kaybettirmenin tek vasıtasıdır.²

P. Cambon

2 Fransız Dışişleri Bakanlığı, Belgelerle Ermeni Meselesi, age., s. 50-51

Belge No: 3

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri M.P.
Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 20 Kasım 1894

İngiltere Sefiri, Anadolu'da bir soruşturma yapmaya gönderilmesi söz konusu olan Ataşemiliterin hareketini erteledi. Münir Bey, bir soruşturma komisyonunun Ermenistan'a gitmek üzere olduğunu Padişah tarafından bana haber vermek ve Padişah Hazretleri tarafından tayin edilmiş olan görevlilerin adlarını bildirmek için bana geldi. Görevliler şunlardır:

*Padişahın Yaveri, Tümen Kumandanı Abdullah Paşa,
Padişahın Yaveri, Tugay Kumandanı Tevfik Paşa,
Tasarruf Sandığı Müdürü Ömer Bey,
İçişleri Bakanlığı Kalem Müdürü Necip Efendi.*

İlk ikisinin, özellikle heyetin dürüstlüğü ile tanınmış olan reisinin üstün, eşsiz, mükemmel bir şöhretleri vardır. Öte yandan Resmi Türk Gazetesi "Tarık"ın, bu soruşturma komisyonunun tayinini açıklamak hususunda ileri sürdüğü sebepler, görevin ciddi olmayacağını gösterir gibidir. Komisyon Bitlis Vilayetine; "Köyleri soymuş ve yakıp yıkmış olan Ermeni eşkıyaları" konusunda bir soruşturmaya girişmek için Bitlis Vilayetine gidiyor demektedir. Eğer bu böyle ise bunun amacı, sadece Osmanlı Hükümeti'nin daima üstün kılmaya çalıştığı açıklamayı teyit etmek ve Sason'a meydana gelen kanlı hadiselerin sebep olduğu hak iddialarını zahiren yerine getirmek olacaktır.³

P. Cambon

3 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 51

Belge No: 4

*Fransa'nın İstanbul'daki Maslahatgüzarı M.De La
Bouliniere'den, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 28 Kasım 1894

Sason olaylarının mahiyetini bizzat mahallinde tahkik için Padişah tarafından tayin edilmiş olan Osmanlı Soruşturma Komisyonu dün İstanbul'dan ayrıldı. Fakat İmparator Hazretleri tereddütleriyle, aslında çok iyi bir karardan kendi değerinin büyük bir kısmını çekip çıkarmayı sonuna kadar istemiş görünüyor. M. Cambon, Resmi Türk Gazetesi Tarık'ın bu Soruşturma Komisyonuna verdiği rolü size bildirmişti ve bu gazetenin yaptığı neşriyat, kötü tesir meydana getirecek nitelikteydi. İngiliz Sefareti bundan şiddetle şikâyet etmekten geri kalmadı ve olayı Hariciyeye bildirdi. Münir Bey bugün Padişah adına benden, Fransa tarafından temin verici beyanat isteğinde bulunmaya geldi. Padişah Hazretleri, Fransız Hükümeti'nin Ermeni meselesini bir Avrupa meselesi yapmak iddiasında bulunmadığından emin olmak istiyordu. Daha önce Sefirin kendisine söylediklerini ve M. Cambon'un tavsiyelerini ona hatırlatmakla Padişahın delegesine cevap verdim. Ona; "Ermeni meselesinin bir Avrupa meselesi olmasını asla istemediğimizi size gösterdik" dedim. Fakat meselenin gelişmesini önlemenin Osmanlı Hükümeti'ne ait olduğunu söyledim. Tarık'ın ki gibi yayınları çok kötü bir tesir hâsıl etmektedir ve bunun neticesi olan üzücü görüntü, komisyonun tayin ve hareketinde bunlarla birlikte meydana gelmiş olan tereddütlerle gecikmeleri, bir an için doğrular gibi oldu.⁴

J. De La Bouliniere

Belge No: 5

*Fransa'nın İstanbul'daki Maslahatgüzarı M. De La
Bouliniere'den, Dışişleri Bakanı M. Honataux'a*

Beyoğlu, 29 Kasım 1894

Ermeni olayları konusunda Londra'dan gelen haberler burada büyük bir heyecana sebep olmaktadır. Lord Kimberley, toplanmış olan Bakanlar Kurulu'nun, Osmanlı Hükümeti'nin davranışlarının hoş görülebilir olmadığına, açık ve kesin bir protestoda bulunmaya, Ermeni meselesinin halli

⁴ Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 51

için gerekli tedbirleri almaya karar verdiğini Rüstem Paşaya söylemiş. Bundan başka İngiliz Bakanı Türkiye Sefirinin açıklamalarını reddetmiş ve birden bire konuşmaya son vermiştir. Bu gergin durum yapılan beceriksizliklerin neticesidir. Osmanlı Hükümeti'nin son günlerdeki kötü niyeti ve tereddütleri meseleyi öyle bir noktaya getirdi ki, bu noktada Ermeni meselesinin gelişmesinin durdurulmasında sadece en güçlü ve belirli tedbirlerin hala şansı olabilir. Padişahın gecikmeden yapması icap eden reformlar gibi öteki tedbirlerin arasında, Bitlis'teki yetkili kişilerin değiştirilmesi gereklidir.⁵

J. De La Bouliniere

Belge No: 6

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri
M.P.Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M.Hanotaux'a*

Beyoğlu, 6 Aralık 1894

Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, birkaç günden beri söz konusu olduğu gibi Ermeni meselesiyle ilgili Osmanlı Soruşturma Komisyonuna yardımcı olarak bir Amerikan Konsolosu vermeyi reddetti. Bunun neticesinde İngiltere Sefiri bugün Rusya Maslahatgüzarı ile bana aşağıdaki şifa-i bildiride bulundu; "Resmi yayın tarzının Bitlis hadiseleri hakkında Komisyonun gönderilmesi amacının, Ermeni eşkıyaların hareketleri hakkında bir soruşturma açılması olduğu kanaatini sezdirmiş bulunması göz önüne alındığında, hükümetimin böyle bir soruşturmanın tatmin edici neticeler veremeyeceği fikrindedir ve Erzurum'daki Avrupalı Konsoloslar tarafından tamamiyle farklı ve bağımsız bir soruşturmanın yapılması gerektiğine inanmaktadır." Yalnız Fransa ile Rusya'nın Erzurum'da Konsolosları bulunduğundan, İngiltere diğer devletlerin temsilcilerine başvurmamıştır. Rusya Maslahatgüzarı bu bildiriye hükümetine ulaştırarak dikkate alınması gerektiği fikrini ifade etmektedir. Biz hepimiz, İngiliz Hükümeti'nin isteğini kabul etmeyecek olursak, onu 61. maddesi gereğince Berlin Antlaşmasını imzalamış olan bütün milletlere başvurmaya zorlayacağımız kanaatindedir. O zaman Ermeni meselesini sınırlamak mümkün olmayacaktır. Biz kendimiz derhal müdahalede bulunarak sükûneti tesis edecek ve kesin bir çözümün gerekeceği zamanı erteleyecek olan tedbirleri Osmanlı Hükümeti'nden elde edebiliriz. Bu mülahazat ciddidir. Fakat eğer İngiltere'nin arzuladığı gibi Rus Hükümeti müdahaleye karar verdirirse ve eğer biz, iki devletin yolundan gidecek olursak, bana öyle geliyor

5 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 51

ki soruşturmayı sürdürme görevini Konsoloslarımıza tevdi etmek pek tedbirli bir hareket olmayacaktır. Kanaatimce Komisyon Osmanlı olmalıdır ve Konsoloslar onun çalışmalarına nezaret etmekle ve ona istihbarat elemanları sağlamakla yetinmelidir. Daha ileri gitmek tehlikeli olacaktır. Komisyon etrafında meydana gelmesi mümkün olmayan ümitleri teşvik etmek olacaktır. Eğer bu isteği kabul edecek olursak, Padişahın gözünde müdahalemizin yatıştırıcı özelliğini, Konsolosumuzun Rus ve İngiliz görevlilerine katılmasının faydalığını ortaya koymak da gerekecektir.⁶

M. P. Cambon

Belge No: 7

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri M.P.
Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 26 Aralık 1894

Burada, Ermeni hadiseleri hakkındaki soruşturmalar konusunda yürütülen bütün müzakereler hakkında daha önce zatı âlinizi haberdar etti idim. Genel yönetiminize uydum ve davranışımı, ifademi tasvip buyurmak lütfunda bulunduğunuzdan size müteşekkürüm. Soruşturmanın doğruluğunu sağlamak için Osmanlı Hükümeti, Fransa, Rusya ve İngiltere arasında meydana gelen anlaşma:

- a) Üç sefaret tarafından 15 Ekim 1894'te Osmanlı Hükümeti'ne iletilen aynı mesajdan,
- b) Osmanlı Hükümeti'nin, Osmanlı Hükümeti görevlilerine talimatından ve onların üç sefarete mesajından,
- c) Üç devletin temsilcileri arasında kararlaştırılmış ve Osmanlı Devleti'ne ulaştırıldığı anda, Erzurum Konsoloslarına sunulmuş olan talimattan hâsıl olmaktadır. Bu belgelerin suretini zat-ı âlinize gönderiyorum. Fransa Konsolosuna göndermem gerektiğine inandığım özel talimatın suretini de bağlı olarak sunuyorum. Onları meslektaşlarımıza ilettim ki, kendi görevlilerine aynı anlamda yazmakta onlardan mülhem oldular. Bütün toplantılarımızda, gerek kendi aramızda, gerekse sefaretler ve Osmanlı Hükümeti arasındaki mesajların mübadelesinde, ister istemez bunları kaleme almak gerekti. Soruşturmanın Sason olaylarıyla

6 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 51-52

sınırlandırılması ve Osmanlı özelliğini muhafaza etmesi fikrinin hâkim olmasına gayret ettim. Yapılmış olan düzenlemeler engellenmediği takdirde bugün Komisyon, isimleri aşağıda yazılı üyelerden meydana gelmektedir.

Şefik Bey : Temyiz Mahkemesi 'nde (Yargıtay) Dilekçe Dairesi Reisi, Başkan.

Celalettin Bey : İstinaf Mahkemesinin suçla ilgili Şube Başkanı.

Ömer Bey : Tasarruf Sandığı Müdürü.

Mecit Efendi : İçişleri Bakanlığı Muhaberat bürosu Başkâtibi.

Nazif Tevfik Paşa : Tuğgeneral, Padişahın Yaveri.

Zat-ı âlileri iki yüksek memurun katılmasının, Tümgeneral ve Padişahın Yaveri Abdullah Paşanın çıkarılmasının farkına varacaklardır. Bu değişiklik, Komisyonun Başkanlığına çok genç bir subayın getirildiğini öğrendiği zaman, 4.üncü Kolordu Kumandanının açığa vurduğu alinganlıktan ileri gelmiştir. Bir çatışmayı önlemek içindir ki oldukça iyi şöhrete sahip bulunan iki yüksek memura başvurulmuştur. Şefik Bey'le Celalettin Bey, bizim delegemiz M. Vilbert'le aynı zamanda, nakliye şirketinin Le Tigre (Kaplan) isimli yolcu gemisiyle hareket ettiler. Perşembe günü Trabzon'a varacaklar ve sekiz gün sonra Erzurum'da olacaklardır. Oradan İngiliz delegesi M. Shipley ve Rus delegesi M. Prijewaski ile birlikte Bitlis'e ve Muş'a gidecekler, orada komisyonun öteki üyelerini bulacaklar. Sanırım ki üç hafta veya bir ayda soruşturma bitecek, önemli olayları ortaya koyacaktır. Bir Avrupa konferansının toplanmasını önlemek için kendisine tavsiye etmeyi kararlaştıracağımız bütün tedbirleri almaya hazır olduğunu Padişah daha birçok defa bildirtti. Düşünüyorum ki bazı fazla gayretkeş kişilerin görevden alınmaları ve mahkûm edilmeleri, Ermenilerin çoğunlukta oldukları kazalara Hıristiyan Müsteşarların tayin edilmesi ve Hamidiye Alaylarında yapılacak reform ile Hıristiyan ahali güvence altına alınmış olacaktır. Bu tedbirleri Padişaha kabul ettirmek hususunda ümitsiz değilim. Amerika'nın İstanbul'daki murahhası hükümetinden, Sivas'taki Amerikan Konsolosunun soruşturmaya alınması hususunda ısrar etmemesi emrini aldı.⁷

M. P. Cambon

⁷ Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 54

Belge No: 8

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri
M.P.Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 24 Ocak 1895

Fransa'nın, Rusya'nın, İngiltere'nin Sason olayları hakkında Araştırma Komisyonundaki delegeleri, 12 Ocak'ta hareket etmiş olup, 21 Ocak'ta Muş'a varmışlardır.⁸

M. P. Cambon

Belge No: 9

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri M.P.
Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 6 Şubat 1895

Sason olayları ile ilgili Soruşturma Komisyonu ilk toplantısını geçen ayın 24'ünde Muş'ta yaptı. Fransa, Rusya ve İngiltere delegeleri talimatımıza göre soruşturmanın sürdürüldüğü süre zarfında Bitlis Valisi'nin görevden alınmasını istediler. Osmanlı Hükümeti'nin görevlileri, yabancı delegelerin arzusunu hükümete bildirmekle yetindiler ve bu isteği desteklemediler. Ayın 25'in de huzura kabul edildiğimde, Padişah Hazretlerinden bu ricamızın kabulü hususunda ısrar etmek zorunda kaldım. Soruşturmanın mutlak tarafsızlığı ve özgürlüğünü sağlamanın, İmparatorluk Hükümeti'nin vazifesi olduğu kadar menfaatinin icabı da olduğu, Bitlis Valisi'nin şahitleri baskı altında bulundurmadığının söylenmesine rağmen, onun nüfuzunun elinden alınması için böyle bir şey yapabileceğinin düşünülmesinin yeteceğini Majestelere anlatmaya çalıştım. İstenilen tedbir uygulanmadığı müddetçe yabancı elçilerin komisyonun toplantılarına katılmayacaklarını, ayrılmak zorunda kalacaklarını, soruşturmanın Osmanlı Hükümeti ile birlikte düşünülen şekilde yapılmayacağını ve böyle üç devletin ayrı bir soruşturma yapmak için delegelerine nasıl bir iktidar verilmesi gerektiğini incelemeye sevk edilmiş olacaklarını da ilave ettim. Bu düşünceler Zatı şahanelerini sarsmış gibi göründü ve 28 Ocak'ta, Hükümetiyle müzakerelerden sonra Padişah; Tahsin Paşayı görevden aldığını ve Soruşturma Komisyonu üyesi Ömer Bey'i Bitlis

⁸ Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 73

Vilayetinin idaresiyle görevlendirdiğini bize bildirtiyordu. Sason'daki olayların sorumluluğunun önce kendisine düşen Tahsin Paşanın görevden uzaklaştırılması çok zaruri idi. Gerçekten de Konsoloslarımız, Osmanlı yetkililerinin şahitleri konuşurmamak için her çareye başvurduklarını bize bildirmektedirler.⁹

M. P. Cambon

Belge No: 10

*Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'dan, Fransa Cumhuriyetinin İstanbul'daki Sefiri M. P. Cambon'a.
(Cevabı Yazı)*

Paris, 22 Şubat 1895

Ermeni olaylarını ele almış bulunan Soruşturma Komisyonunun işini sürdürmekte olduğunu ve onun faaliyetini sağlamak maksadıyla delegelerin ısrarı üzerine ve sizin şahsi müdahaleniz neticesinde Tahsin Paşanın Bitlis Vilayetinin yönetiminden uzaklaştırılmasına, Padişahın muvaffakiyetini öğrenmiş bulunuyorum. Padişah Hazretleri nezdinde bu konuda yaptığınız müracaatları ve bu şartlar içinde kendi menfaatlerinin neler olduğunu Abdülhamid'e hissettirmekteki sebatınızı, kararlılığınızı onaylıyorum.¹⁰

M. Hanotaux

Belge No: 11

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri
M.P.Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a*

Beyoğlu, 21 Mart 1895

M. de Nedilof, Ph. Curri ve ben; Erzurum'daki konsoloslardan delegelerimize yardım etmek üzere tercümanlarından birini seçmelerini istemiştik ve Muş'a gidecek durumda bulunur bulunmaz, bunu Osmanlı Hükümeti'ne bildirmek niyetinde idik. 7 Mart'ta Fransa Vekil Konsolosluğunun tercümanı Katolik

9 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 74

10 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 74

Ermeni M. Dikran Sarabian'ı seçtiklerini bize bildirmişlerdi. Erzurum Valisi ona lüzumlu muhafız takımını ayırmayı reddettiğinden, bir Ermeni tercümanı delegelerimize göndermeye bizi sevk eden sebebi hükümete bildirerek Osmanlı Hükümeti'nden bu amaçla emir istemeği kararlaştırdık. Bildirimiz hükümette korkuya sebep oldu. Sait Paşa bunu kabul edemeyeceğini, istediğimiz emri Valiye veremeyeceğini bildirdi. Raporunu Sadrazama sundu ve Cevat Paşa da bunu saraya ilettili. Bildirimiz Padişaha değiştirilmiş bir şekilde ulaştırıldı. M. de Nedilof'la ben, Münir Bey'in acele geldiğini gördük. Padişah bizim delegelerimize dördüncü bir memur, dördüncü bir delege katmak istediğimizi öğrenmişti. Bu, Osmanlı soruşturmasına katılmamız için kararlaştırılmış olan şartlara aykırı bir tedbirdi, bundan vazgeçmek gerekiyordu. Sadece delegelerimize emin bir tercüman verilmesinin söz konusu olduğunu Padişaha anlattırmaya gayret ettik. Muhafız takımı konusunda bize hiçbir cevap gelmeyince, onu yazılı olarak validen istemelerini Konsoloslarımıza bildirdik. Vali hükümete başvurdu. Sadrazam, delegelerimizin bir tercümana ihtiyaçları olabileceğini anlamak istemiyordu. Padişahın emirlerine yol açmaktan kaçınıyordu. Padişah, projemizden vazgeçmemizi veya Ermeni olmayan bir tercüman bulmamızı rica ediyordu. 17 Mart'ta M. de Nedilof, Sir Ph. Curri ve ben, tercümanı Muş'a göndermeye karar verdiğimizizi telgrafla Konsoloslarımıza bildirmekte anlaştık.

Eğer Vali Muhafız Takımını reddetmeye devam edecek olursa, Konsoloslar onu sağlamakta anlaşıcaklardı. Padişah, tam anlaşmamız ve tasarılarımız hakkında artık şüphe edemezdi. Akşamleyin iftarı sarayda yaptım. Padişah Hazretleri ile yaptığım bir konuşmada onun son şüphelerini gidermeye çalıştım. Direnci kırıldı ve sabahleyin, ayın 18'in de Dışişleri Bakanı Muhafız Takımının verilmesi hususunda valiye emir verildiğini bize bildiriyordu (Osmanlı Devleti'nde baskı ve eziyet mevcuttu diyenlere çok güzel bir misal. Sıradan bir Konsolos, İmparatora ve İslâm âleminin Halifesine her istediğini kabul ettirebiliyordu. Üstelik kendisi baskı yaparak). Böylece iki jandarmanın muhafızlığı altında M. Dikran Sarabian 19 Mart'ta Muş'a hareket etti.

Son günlerde meydana gelmiş olan bir zorluğu da ortadan kaldırdık. Türk Hükümet görevlileri soruşturma merkezini Bitlis'e nakletmeyi ileri sürüyorlardı. Delegelerimiz haklı olarak bunun, olayların meydana geldiği yerden kaçmak ve ciddi şahitliklerin toplanmasını mümkün kılacak bir vasıtayı ortadan kaldırmak olacağını düşünüyorlardı. Hâlbuki tersine, Komisyonun Sason köylerine gitmesi uygun olurdu. Eğer olayların merkezinden kaçmış bazı şahitler Bitlis'te bulunuyorlarsa, onları Muş'a getirmek, bütün Komisyonu Bitlis'e nakletmekten daha kolaydı. Üç Sefir delegelerin görüş tarzlarını kabul ettiler ve aldirmayacak olursa kendi

katılmalarının dışında yapılacak bütün işlemlerin hiçbir değeri olmayacağını beyan ettiler. Komisyonun yola çıkmasına karşı koymalarını onlara bildirdiler. Üç gün sonra Türkler direnmekten vazgeçtiler ve soruşturma Muş bölgesinde sürdürülecektir.¹¹

M. P. Cambon

Belge No: 12

*Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki Sefiri
M.P. Cambon'dan, Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'a.*

Beyoğlu 6 Haziran 1895

29 tarihli mektubumu zat-ı âlinize gönderdiğim gün, Muş'ta bulunan Soruşturma Komisyonundaki delegelerimiz yerli hizmetçilerinden birini tutuklamak bahanesiyle mahalli polisin evlerine tecavüz ettiklerini bana bildiriyorlardı. Bu olayın meydana geldiği şartlar, bizi derhal müdahalede bulunmaya zorluyordu. Polis memuru, çıkış yerlerinde jandarmaya nöbet tutturarak delegelerin evinin birinci katına girmişti. Bundan başka polis memuru delegelere çok kaba davranmıştı. Meslektaşlarım ve ben cezalandırılmanın derhal yerine getirilmesinin gerektiğini düşündük, gerçekten de delegelere karşı bu şekilde hareket etmek cesaretini gösteren polisin örnek teşkil edecek bir ceza ile vazifesine saygı göstermeye davet etmediği takdirde, hareketlerinden sonra Ermenilere karşı daha da keyfe bağlı davranışlara başvurmasından çekinmemiz gerekiyordu. Bitlis Valisi adına mutasarrıf tarafından delegelerden resmen özür dilenmesini, Muş Jandarma Komutanı ile Polis Komiserinin görevden alınmasını, eve tecavüz eden polisin cezalandırılmasını istemeye karar verdik.

Padişah Hazretlerinin istediğimizin yerine getirilmesine karar verdiğini 1 Haziran'da Sait Paşa bize bildirdi. Buna göre hadise kapanmış bulunuyor. Bununla birlikte önerilerimize dâhil bulunan konsolosluklara ait memuriyetlerin meydana getirilmesini beklerken, delegelerimizin ayrılmasından sonra oradaki Ermenilerin hırpalanmasını önleyecek özel bir görevlinin Muş'a gönderilmesinin uygun olacağını da meslektaşlarımla ben anlattık. Sir Currie bu hususta Konsolos Vekili M. Hampson'u delege tayin etmekte yetkili kılındı. M. Hampson, Bitlis'te yerleşebilmesini bekleyerek geçici

11 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, age., s. 75

olarak Muş'ta ikamet edeceklerdir. Meslektaşım, Osmanlı Hükümeti'nden onun için gerekli belgeyi istedi.

Murad'ın (Hamparsun Boyacıyan) sorgusu bittiğinden ve Komisyon bazı önemli kişilerin dinlenmesini reddettiğinden, şahitleri ayrı ayrı dinledikten sonra soruşturmaya son vermelerini delegelere bildirdik. Türk Komisyonu şahitleri dinlemeyi erteledi ve Babiâli'den emir istedi. Bu esnada Babiâli, delegelerimizin de fikirlerine başvuracağı bir rapor hazırlamaktadır. Bekleyerek, delegelerimizin yukarıda söylenen şahitlerin sorgusunu sürdürüyorlar. Gerçekte ise biz, soruşturmayı sona ermiş sayabiliriz.¹²

M. P. Cambon

Fransa'nın gayesi menfaatlerinin korunmasıdır. Kendi çıkarları için azınlıkları kullanmış, eline silah vererek isyan çıkarmaları sağlanmış, işleri bittiğinde ilişkilerini kesmiştir. Özellikle Çukurova bölgesinde Ermeniler Fransız lejyonunu ön saflarında yer almışlardır. Fransız saflarında ölen Ermeni askerlerinin sayısı on binlerle ifade edilmektedir.

Fransız belgelerine dikkatli bakıldığında görülecek ki Fransızlar Birinci Sason İsyanına önyargılı davranmış, mahkeme sonuçlanmadan kararlarını çoktan vermişlerdi. İngiliz yetkilileriyle beraber suçlu olarak ne asi Ermeniler, ne Hamparsun Boyacıyan ne de onlara destek veren konsolosluklar gösterilmiş, alabildiğince Osmanlı Devleti yetkilileri suçlanmıştı. İsyanı Ermeniler değil, Müslüman halk başlatmış algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Oysa Sason İsyanı araştırıldığında isyanın kaynağını Ermeni çetecileri, bu çetecilerin yetiştirdiği komiteler ve

komitelerin arkasındaki Batılı devletler olduğu görülecektir.

Fransa'nın gayesi menfaatlerinin korunmasıdır. Kendi çıkarları için azınlıkları kullanmış, eline silah vererek isyan çıkarmaları sağlanmış, işleri bittiğinde ilişkilerini kesmiştir. Özellikle Çukurova bölgesinde Ermeniler Fransız lejyonunu ön saflarında yer almışlardır. Fransız saflarında ölen Ermeni askerlerinin sayısı on binlerle ifade edilmektedir.

Fransa Lozan Anlaşmasında da Ermenilere bekledikleri desteği sağlamamıştır. Lozan'daki Ermeni temsilcisi Bogos Nubar, bu durumu açıkça dile getirmiştir.

12 Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 7, age., s. 75

3. Birinci Sason İsyanı Sonrası

Birinci Sason isyanının sona ermesiyle yabancı ülkelerin konsolosları devreye girmeye başladı. Sason isyanının onların istediği şekilde sonuçlanmaması onlarda derin bir üzüntü oluşturmuş, bunun takibatına başlamışlardır. Özellikle Fransa rahat durmamış, dağ taş dolaşarak Ermenilere destek vermiştir. Aşağıdaki belgeler bunu ispatlamaktadır.

Bab-ı Âlî

Daire-i Sadüret-i Uzma

Mektûbi Kalemî

Bitlis Vilayetinden gelen şifre telgraf

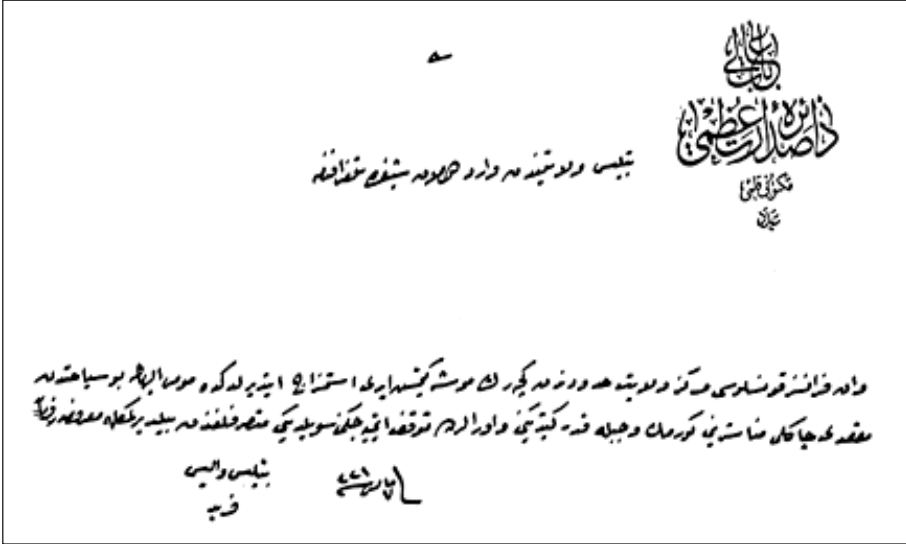
Van Fransız konsolosu vilayet merkezinden geçerek Muş'a gitmiş. Bunun ne manaya geleceği sorulduğunda kendisinin bu seyahatten maksadının Çanlı Manastırı'nı görmek olduğunu, dağa kadar gittiğini ve oralarda kalmayacağını söylediği mutasarrıflıktan bildirilmiştir.

Arzolunur.¹³

20 Mayıs 1905

Bitlis Valisi

Ferid

13 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Cilt I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 58, Ankara 2002, s. 156

Muş Vilayeti

Aded: 85

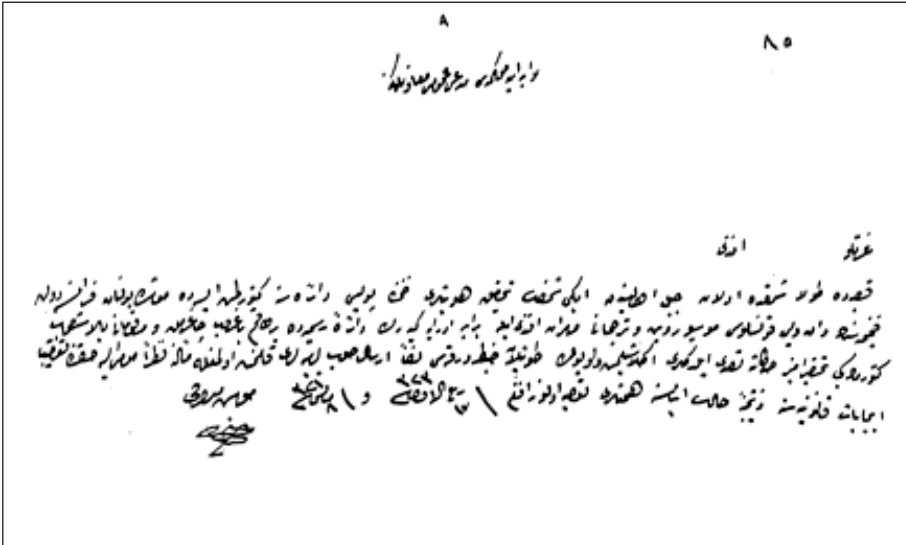
Liva Asliye Mahkemesi Savcı Yardımcılığı'na

Kasabada dolaşmakta olan dağ halkından iki şahıs hüviyetlerinin araştırılması için polis dairesine götürülmüş ise de Muş'ta bulunan Fransa Devleti'nin Van Viskonsolosu Mösyö Rupen, tercümanı Mihran Efendi ile beraber oraya gittiği, resmi dairede bağırıp çağırarak bu iki kişiyi beraberinde götürmek gibi aşağılayıcı davranışlara kalkıştıkları anlaşılmış ve o yolda tutulan tutanak ekte size gönderilmiş olduğundan içeriğine bakılarak adı geçen kişi hakkında kanunen gerekli yolun izlenmesi ve sonucunun bildirilmesi konusunda yardımlarınız istenmektedir.¹⁴

21 Mayıs 1905

Muş Mutasarrıfı

İmza

14 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 157

Bab-1 Âlî

Daire-i Sadaret-ı Uzma

Mektûbi Kalemî

Bitlis Vilayetinden gelen şifre telgraf

20 Mayıs 1905'e ektir. Fransız konsolosu köylülere ve Katolik piskopos vekiline Müslümanlar dışındaki dağlılarla köylülere yardım dağıtacağını söyleyerek Muş'a gelmiş ve tercümanı Ermeni Mihran ile beraber Çanlı Manastırı'na gitmiş ve Karavi(?) köyünde ahaliye dağıtılmak üzere on lira vermiş ve manastırda Rahip Vartan ile gizli olarak görüşüp geri dönmüş ve dağ halkından olup Muş Polis Dairesi'nde durumu araştırılmakta olan üç Ermeni işine müdahale ederek bizzat komiserden alıp götürmek gibi hareketlere kalkışmıştır. Bu yüzden evrakı adliyeye verilmiş, adı geçen kişi, üzerinde bin iki yüz Osmanlı lirası bulunduğu ve büyükelçilikten Babiâli'ye başvuruda bulunulduğundan dağa giderek orada dağıtım yapacağını ve hükümetten memur verilmesine lüzum olmadığını ifade etmiştir. Kışla ve kalelerde bulunan polislere gerekli talimat verilmesi izleme konusunda işi sağlamlaştıracağından başka memur gönderilmesine gerek görülemez ise de bu konuda hiçbir emir olmamasından dolayı ne şekilde davranılacağı Muş Mutasarrıflığı'ndan sorulmaktadır. Konsolosa Babiâli den emir gelene kadar teşebbüsde acele etmemesi önerilmiş, dağa gitmek konusunda ısrar ederse kusursuz bir şekilde izlenmesi cevaben mutasarrıflığa bildirilmiştir. Arz olunur.¹⁵

23 Mayıs 1905

Bitlis Valisi
Ferid

15 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 167

Umûm Erkân-ı Harbiye Dairesi

Dördüncü Şubesi

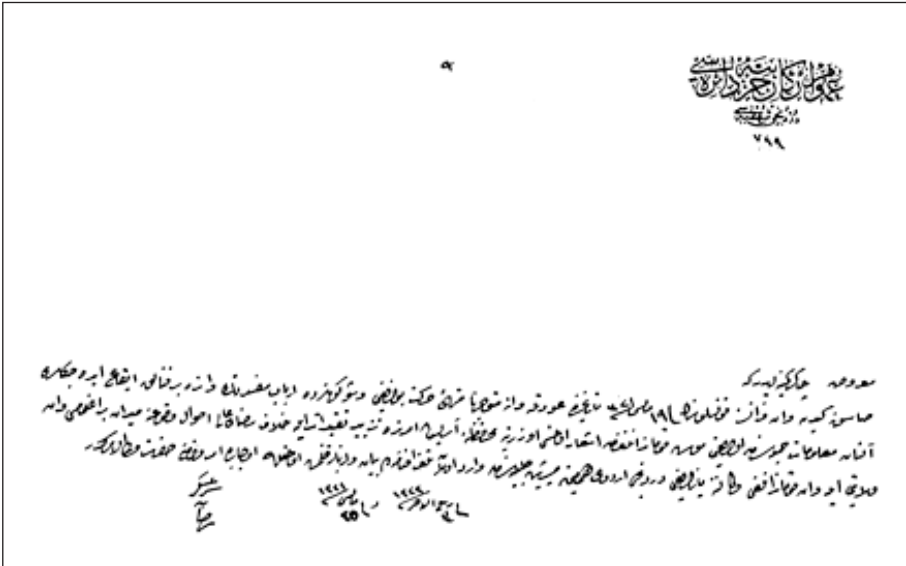
749

Sason'a giden Van Fransız konsolosunun 1 Haziran 1905 tarihinde dönüp Van'a doğru hareket etmek için hazırlandığı ve şu günlerde bozguncuların Van'da bir takım olaylar çıkaracaklarının alınan bilgilerden anlaşıldığı Muş Kumandanlığından haber verilmektedir. Bunun üzerine asayişin korunması yönünde daha dikkatli olunması ve istenmeyen bazı olayların ortaya çıkmasına meydan verilmemesine dair Van Vilayeti ile Van Kumandanlığı Vekaleti'ne yazıldığı Dördüncü Ordu Müşiriyeti'nden gelen telgrafta bildirilmiştir. Arz olunur.¹⁶

7 Haziran 1905

Serasker

Rıza

16 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 172

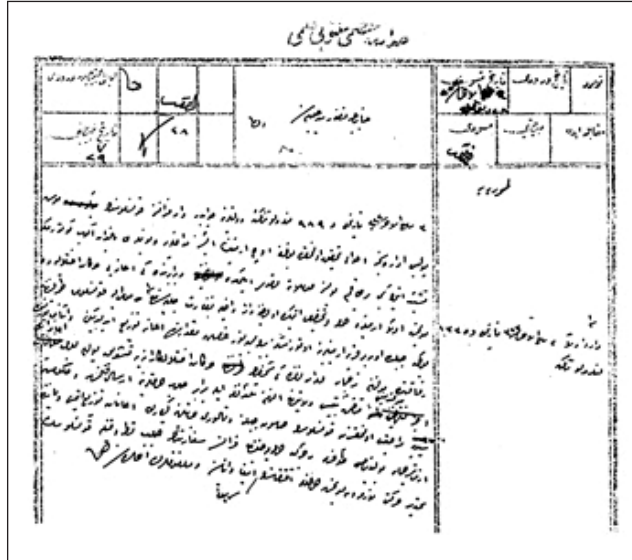
Sadaret-i Uzmâ

Mektûbi Kalemi

Tarih: 10 Haziran 1905

Hariciye Nezareti'ne

7 Haziran 1905 tarih ve 989 numaralı yazınıza cevaptır. Van Fransız konsolosunun Muş Polis İdaresince durumu araştırılmakta olan üç Ermeni'nin işine müdahale ve bunları bizzat alıp götürmeğe teşebbüs etmek gibi bir takım yolsuz uygulamalara kalkıştığına ve beraberindeki yardımı ihtilal harekâtında bulunmuş olan Ermenilere tahsis etmekte olduğuna dair Dâhiliye Nezareti'ne gelen 6 Haziran 1905 tarih ve 1335 numaralı yazı, adı geçen konsolos tarafından bu defa dağda bulunan on bir köyün Ermenilerine otuz sekiz bin beş yüz kuruş miktarında yardım dağıttığı ve dağıtım sırasında beraberinde bulunan Tercümanı Mihran'ın Ermenileri ihtilal hareketine teşvik için bazı konuşmalarda bulunduğu hakkında Bitlis Vilayetinden alınan telgraf ile beraber Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Osmanlı Hükümeti'ne müracaatta bulunulmaksızın konsolosun Sason dağına ve Talori taraflarına giderek yardım dağıtması ve yanında Ermeni tercüman bulundurmasının doğru bir hareket olmayacağına dair Fransa Büyükelçiliği'nin dikkati çekilerek konsolosun hareketinin sınırlandırılmasına lüzum görülmüştür. Gereğinin süratle yerine getirilerek bildirilmesi ve eklerin iadesi rica olunur.¹⁷

17 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 173

Bitlis Vilayeti
Mektubi Kalemi
Aded: 14

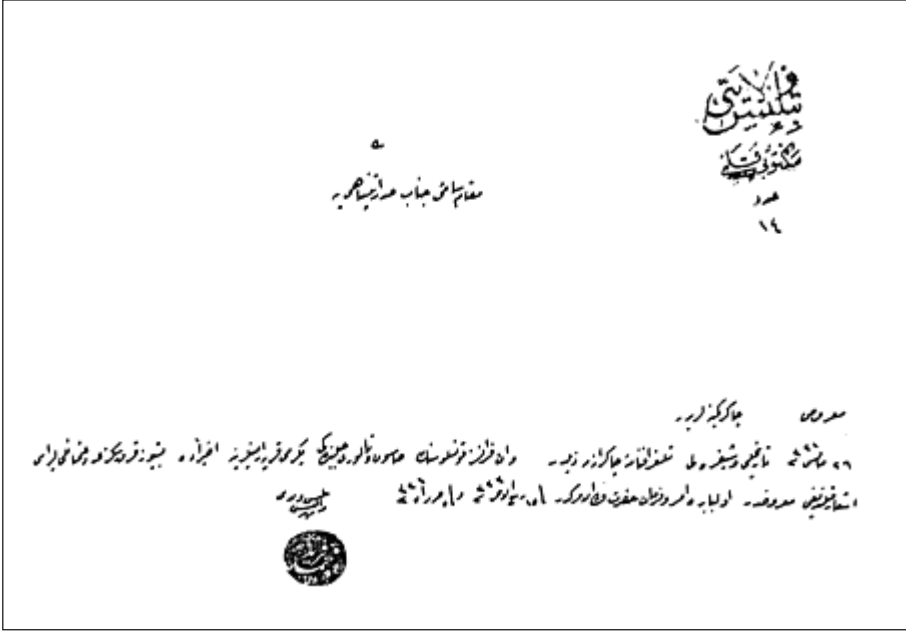
Sadaret Yüksek Makamına

8 Haziran 1905 tarihli şifreli telgrafıma ektir.

Van Fransız konsolosunun Sason ve Talori dağındaki yirmi köyün Ermenilerine son günlerde beş yüz kırk sekiz adet Osmanlı lirası dağıttığının Muş Mutasarrıflığından haber verildiği arz olunur. Bu konuda gereği tarafımıza bırakılmıştır.¹⁸

18 Haziran 1905

Bitlis Vilayeti Valisi
Mehmet Ferid

18 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 174

Bab-ı Âlî

Daire-i Hariciye

Mektûbi Kalemî

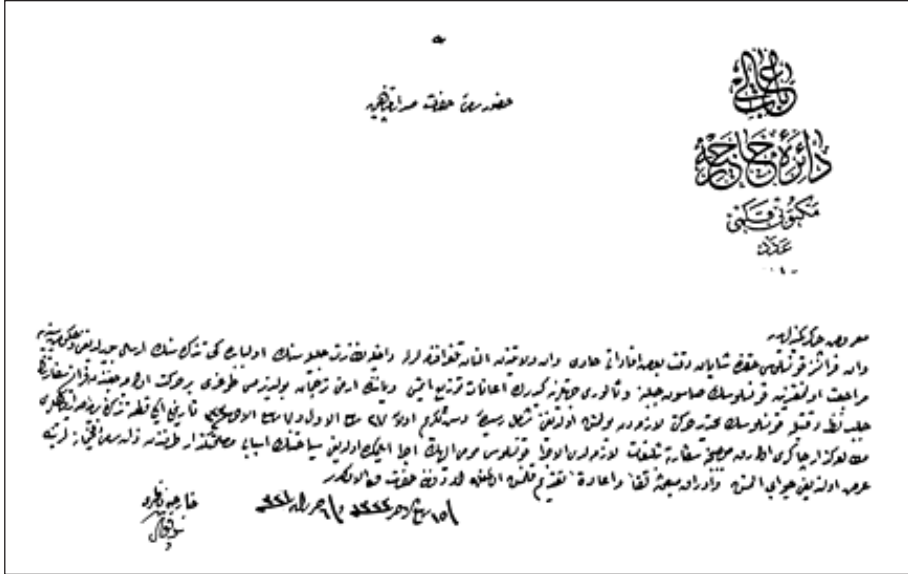
Aded: 1115

Sadaret Yüksek Makamına

Van Fransız konsolosu hakkında dikkate değer bazı ifadeler içeren Van Vilayetinden alınan telgraflarla Dâhiliye Nezareti'nin bu konudaki yazısı gönderilmiştir. Osmanlı Hükümeti'ne başvurulmadan konsolosun Sason dağına ve Talori yönüne giderek yardımlar dağıtması ve yanında Ermeni tercüman buldurması doğru bir hareket olmayacağından Fransız Büyükelçiliği'nin dikkatinin çekilerek konsolosun hareketinin kısıtlanmasının gerekli görüldüğüne dair bana gelen 1 Haziran ve 11 Haziran 1905 tarihli iki ayrı Sadaret yazısı tarafımdan incelenmiştir. Gereğince büyükelçiliğe zorunlu tebligat yapıldığında Fransız konsolosunun seyahatinin sebebinin maslahatgüzar tarafından size arz olunduğu cevabı alınmış ve söz konusu evrak ekte geri gönderilmiştir.¹⁹

19 Haziran 1905

Hariciye Nazırı
Tevfik

19 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age., s. 174

Sadaret-i Uzma

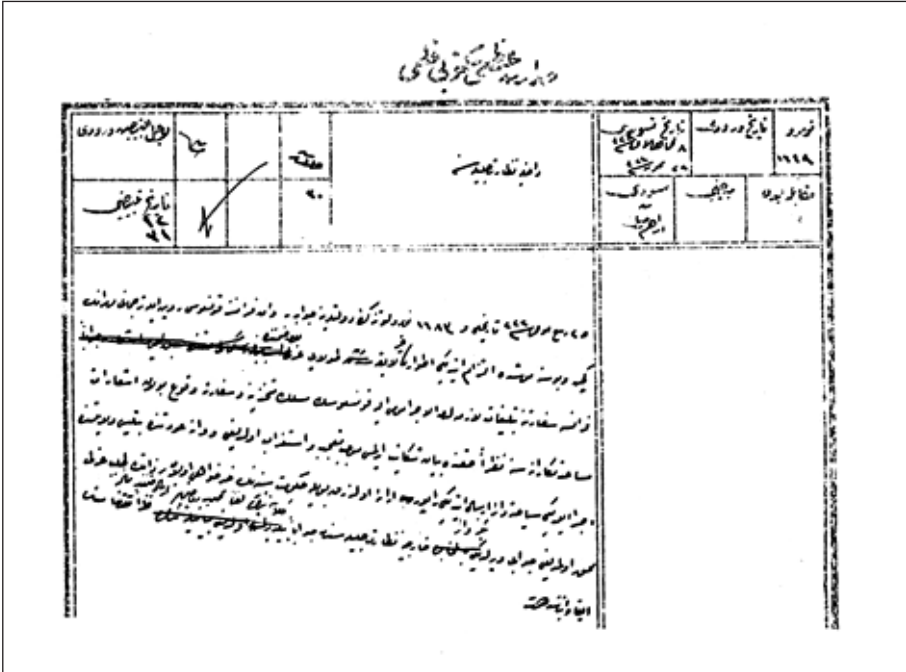
Mektûbi Kalemi

Numara: 1649

Tarih: 10 Ağustos 1905

Dâhiliye Nezareti'ne

29 Haziran 1905 tarihli ve 1683 numaralı yazınıza cevaptır. Van Fransız Konsolosu Rupen ile Tercümanı Mihran'ın geçen ve bu sene Muş'ta takındığı yakışıksız tavırlardan dolayı azilleri için Fransa Büyükelçiliği'ne gerekli tebligat yapılmıştır. Adı geçen konsolosun yapmakta olduğu mesleğe ve büyükelçiliğe yapılan yardımcı bildirimlere göre hakkında şikâyet beyan edilmesinin şaşırtıcı olduğu ve Van'a geri dönüşünde Bitlis Vilayeti'ne yaptığı seyahate dair gönderdiği rapor gösterilerek Osmanlı Hükümeti'nin iyiliğini isteyen böyle bir kişinin azlini istemenin uygun olmadığı cevabı verildiğine dair Hariciye Nezareti'nden cevaben gelen yazı ekte tarafınıza gönderilmiştir. İçeriğine göre gereğinin yapılarak bildirilmesi konusunda yardımcı olmanız rica olunur.²⁰

20 BOA. A. MKT. MHM. 673/25

Fransa'nın gerçek amacı Osmanlı Arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir. Birinci Sason İsyanındaki başarısı, başta Fransa olmak üzere Ermeni hamisi kesilen devletleri İkinci Sason İsyanını çıkarmaya götürmüştür.

4. İkinci Sason İsyanı Öncesi ve Sonrası

Sason isyanı ve tahkikatların bitmesinden sonra Fransa yine rahat durmadı. Ara sıra Bitlis ve çevresinde çıkan küçük olayları bahane ederek olayların içerisine girmeye, kişileri kışkırtmaya devam etmişlerdir. Bu konu ile ilgili bazı belgeler şöyledir.

Fransa Devleti Maslahatgüzarı Mösyö Bapest(?) dün ikinci defa olarak bağlı olduğu hükümetten aldığı emir ve talimat üzerine Patrik Ormanyan Efendi'nin yanına gelmiş, Bitlis vilayetinin bazı yerlerinde uygunsuz haller meydana gelmesi, bir hayli Ermeni'nin öldürülmesi ile ilgili kendisinin özel bilgilerine başvurmuştur. Şimdiye kadar ne gibi teşebbüslerde bulunulduğunu sormuş ve henüz bulunmamış ise bir an evvel girişimde bulunmasını tavsiye etmiştir. Patrik meydana geldiği belirtilen uygunsuzluğun üzerinden şimdiye kadar hayli zaman geçtiğini ve birçok yazışmada bulunulduğu halde bu gibi bir olaydan bahs olunmadığından aslı olmayacağını ve bundan dolayı hiçbir teşebbüs ve tahkikata lüzum olmadığı cevabını vermiştir.

Kulları

Daire-i Hariciye

Hususiye

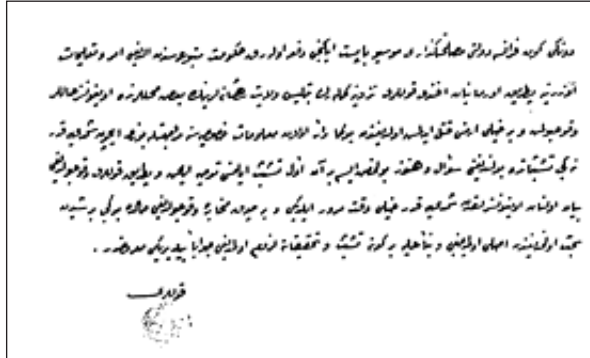
488

Fransa Müsteşarı Mösyö Bapest'(?)'in Ermeni Patriği Ormanyan Efendi'nin yanına giderek Bitlis vilayetinin bazı mahallerinde uygunsuz haller meydana geldiğini ve birçok Ermeni'nin katledilmiş olduğunu belirtip bu konuda ne gibi teşebbüslerde bulunulduğunu sorduğu haber alınmıştır. Bahsi geçen maslahatgüzar bu işe dair tahkikat yapılmasına lüzum görmüş ise Büyükelçiliğin bu gibi durum ve meselelerde resmi müracaat yeri nezaretimiz olduğuna göre kendisinin esasen bizden durumu sorması gerekirdi. Bununla beraber Patriklik'te bulunan zatın milliyete göre taraf tutması ihtimali bulunmadığından adı geçen müsteşarın şu yolsuz muamelesinden dolayı protesto edilmesi lazım geleceğini, çıkan padişah iradesinin içeriğine uygun olarak tebliğ buyurulduğunu bildiren ve elimize ulaşmış olan 5 Ekim 1901 tarihli ve dört bin beş yüz otuziki numaralı özel yazınız tarafımdan

*incelenmiştir. Padişahın her emir ve buyruğunu yerine getirmek zaruridir, ancak şu aralık Fransa Hükümetiyle resmi ilişkiler kesildiğinden adı geçen müsteşara karşı yapılacak protestonun bir açıklaması olamayacağından patriğin bu şekilde ecnebilerle konuşmaya girişmekten kesinlikle sakınması ve soru sorulduğunda nezaretimize müracaat olunması lazım geleceğini belirtmekle yetinmesi hakkında kendisine gerekli uyarılarda bulunulması hususunun Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yazılı emir olarak bildirilmesi görüşünüze bırakılmıştır. Emir ve ferman emir sahibindir.*²¹

5 Ekim 1901

Hariciye Nazırı
Tevfik

21 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 58 Ankara 2002, s. 143-144 (BOA.Y.PRK.HR.31/53)

Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçiliği

Numara: 19897/72

Paris, 8 Şubat 1902

Hariciye Nazırı Ekselans Tevfik Paşa ya

Konu: İhtilalci Ermeniler

Sayın Bakan,

Marsilya Başkonsolosumuzun Kiğı kazasında tertiplenecek olan ve Erzurum 'a kadar da yayılma tehlikesi bulunan hadiseler hakkındaki bir raporunu bilgi için ekte ekselansınıza gönderiyorum.

Ekselansınızdan en derin saygılarımı kabul etmenizi istirham ederim.²²

S. Münir

***

Sayı: 1903/380

Marsilya, 3 Şubat 1902

Türkiye 'nin Marsilya Başkonsolos Vekili Nissim Efendi 'den

Münir Bey'e

Suret

Ermenilerle ilgili araştırmalarımın devamı niteliğinde olan sonuçları ekselansınıza ulaştırmaktan şeref duymaktayım.

Güvenilir olduğuna inandığım kaynaklara göre, Sivas vilayetine bağlı Kiğı kazası ciddi olaylara sahne olacaktır.

Bu kazada tertiplenen büyük ayaklanma, Erzurum 'a kadar da yayılacaktır. İki yüz elli Batum ve Kars Ermeni militanı, büyük bir kısmı Bitlis 'te saklanan yirmi bin bombanın hazırlanmasıyla bu harekete faal bir şekilde iştirak edeceklerdir.

İsyanın tarihi kesinleşmemiştir, ancak bana teyid edildiğine göre; Ermeniler, bu projelerini, Kiğı kaymakamından hoşnut olmayan Ermenileri cesaretlendirerek içinde bulunduğumuz Şubat ayının sonunu geçmeyecek bir sürede gerçekleştirmeyi hesaplamaktadır.

²² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 146

Bana intikal eden, üzerinde durulmaya değer bütün bilgileri, ekselansınızın yüksek dikkatine sunacağımı ifade etmek isterim.

*Hoşçakalınız.*²³

***

Bab-ı Âlî

Daire-i Sadüret-i Uzma

Mektûbi Kalemî

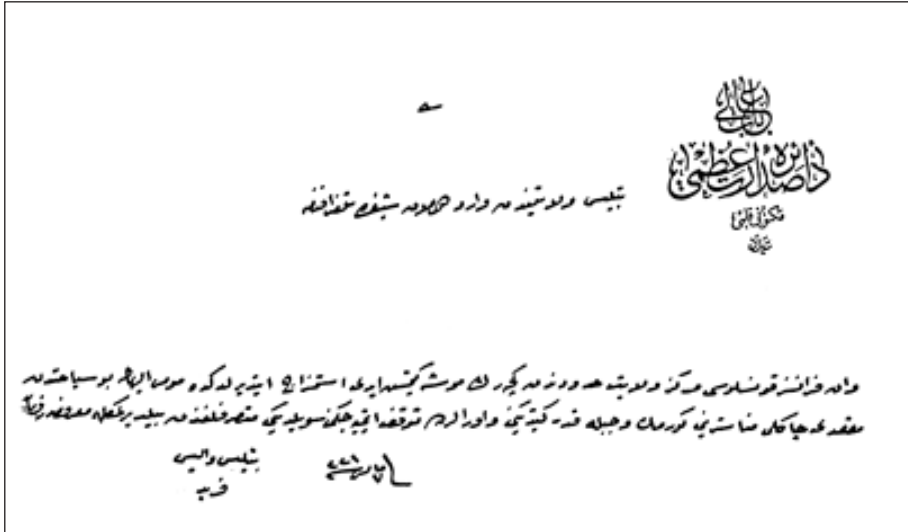
Bitlis Vilayetinden gelen şifre telgraf

Van Fransız konsolosu vilayet merkezinden geçerek Muş'a gitmiş. Bunun ne manaya geleceği sorulduğunda kendisinin bu seyahatten maksadının Çanlı Manastırı'nı görmek olduğunu, dağa kadar gittiğini ve oralarda kalmayacağını söylediği mutasarrıftan bildirilmiştir.

*Arzolunur.*²⁴

20 Mayıs 1905

*Bitlis Valisi
Ferid*

23 BOA.HR.SYS.2794/6

24 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I*, age. s. 155

Muş Vilayeti

Aded: 85

Liva Asliye Mahkemesi Savcı Yardımcılığı'na

Kasabada dolaşmakta olan dağ halkından iki şahıs hüviyetlerinin araştırılması için polis dairesine götürülmüş ise de Muş'ta bulunan Fransa Devleti'nin Van Viskonsolosu Mösyö Rupen, tercümanı Mihran Efendi ile beraber oraya gittiği, resmi dairede bağıırıp çağırarak bu iki kişiyi beraberinde götürmek gibi aşağılayıcı davranışlara kalkıştıkları anlaşılmış ve o yolda tutulan tutanak ekte size gönderilmiş olduğundan içeriğine bakılarak adı geçen kişi hakkında kanunen gerekli yolun izlenmesi ve sonucunun bildirilmesi konusunda yardımlarını istenmektedir.²⁵

21 Mayıs 1905

*Muş Mutasarrıfı
İmza*

Fezleke

Numara: 154

Bu soruşturma evrakının değerlendirilmesinden durum açıkça anlaşılmıştır. Şöyle ki bu rumi ayın beşinci Perşembe günü Muş'ta sokak aralarında dolaşmakta olan dağlı iki Ermeni'nin, geçen yılki cezalandırmanın ardından dağ halkından bir kısmının hala pişmanlık dilememiş olmaları ve üzerlerinde kasabaya gelebilmek için mahalli memurlarının belgeleri bulunup bulunmadığı araştırılmak üzere polisçe yakalanarak karakola gönderildiği, arkasından Fransa Devleti'nin Muş'da bulunan Van Viskonsolosu Mösyö Rupen ve Tercümanı Mihran'ın sözkonusu karakola girerek nöbetçi polis Ziya Efendi'ye hiddet ve öfke ile bağıırarak "ne hakla bunları yakaladınız" dedikleri, durumlarının araştırılması için götürdükleri cevabı verilince de Ziya Efendi'ye karşı elindeki bastonu tehdid eder bir surette kaldırıp "ekenef sen ne karışırsın" diye hakaret ettikleri ve zorla bu Ermenileri yanlarına alarak götürdükleri Polis Ziya, Abdülhakim ve İstevan Efendiler ile Jandarma Piyade Neferlerinden Abdülhakim, Mustafa bin Abdülaziz, Kanun Çavuşu Abdülkerim ve İsmail bin Seyfi'nin sırayla alınan ifadelerinden anlaşılmıştır. Sözkonusu Ermenilerin dağlı Simal köyü halkından Hiço oğlu Manuk ve Şero oğlu Sipo adlı kişiler olup, bunlardan

25 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 157

Manuk'un henüz pişmanlık dilemeyip şimdiye kadar firar halinde eşkıyalık yapan sakıncalı şahıslardan olduğu bu konudaki tutanağın altında yazılı Polis Dairesi'nin notundan anlaşılmış, ancak bunun gibi hükümet tarafından yakalanan sakıncalı şahısların bu şekilde yani ilgili memurlar aşağılanıp tehdit edilerek zorla daireden alınıp götürülmesi, şurada burada mahalli asayiş bozmak maksadıyla dolaşan Ermeni bozguncularının cüretlerinin artmasına sebep olduğundan bu halin ülke güvenliği üzerinde doğal olarak kötü etkilerinin olacağı düşünülmüş, adı geçen konsolosun bu hareketi, milletler arasında geçerli ve yürürlükte olan devletler hukuku kurallarına aykırı ve Osmanlı kanunlarına göre de yasak olduğundan bu fezleke düzenlenmiştir.²⁶

23 Mayıs 1905

Mühür

***

Bab-ı Âlî

Daire-i Sadaret-ı Uzma

Mektûbi Kalemî

Bitlis Vilayetinden gelen şifre telgraf

20 Mayıs 1905'e ektir. Fransız konsolosu köylülere ve Katolik piskopos vekiline Müslümanlar dışındaki dağlılarla köylülere yardım dağıtacağını söyleyerek Muş'a gelmiş ve tercümanı Ermeni Mihran ile beraber Çanlı Manastırı'na gitmiş ve Karavi (?) köyünde ahaliye dağıtılmak üzere on lira vermiş ve manastırda Rahip Vartan ile gizli olarak görüşüp geri dönmüş ve dağ halkından olup Muş Polis Dairesi'nde durumu araştırılmakta olan üç Ermeni işine müdahale ederek bizzat komiserden alıp götürmek gibi hareketlere kalkışmıştır. Bu yüzden evrakı adliyeye verilmiş, adı geçen kişi, üzerinde bin iki yüz Osmanlı lirası bulunduğu ve büyükelçilikten Babiâli'ye başvuruda bulunulduğundan dağa giderek orada dağıtım yapacağını ve hükümetten memur verilmesine lüzum olmadığını ifade etmiştir. Kışla ve kalelerde bulunan polislere gerekli talimat verilmesi izleme konusunda işi sağlamlaştıracağından başka memur gönderilmesine gerek görülememiş ise de bu konuda hiçbir emir olmamasından dolayı ne şekilde davranılacağı Muş Mutasarrıflığı'ndan sorulmaktadır. Konsolosa Babiâli den emir gelene kadar teşebbüsde acele

26 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 165-166

etmemesi önerilmiş, dağa gitmek konusunda ısrar ederse kusursuz bir şekilde izlenmesi cevaben mutasarrıflığa bildirilmiştir. Arz olunur.²⁷

23 Mayıs 1905

Bitlis Valisi
Ferid

27 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 167

Bab-ı Âlî

Daire-i Sadaret-ı Uzma

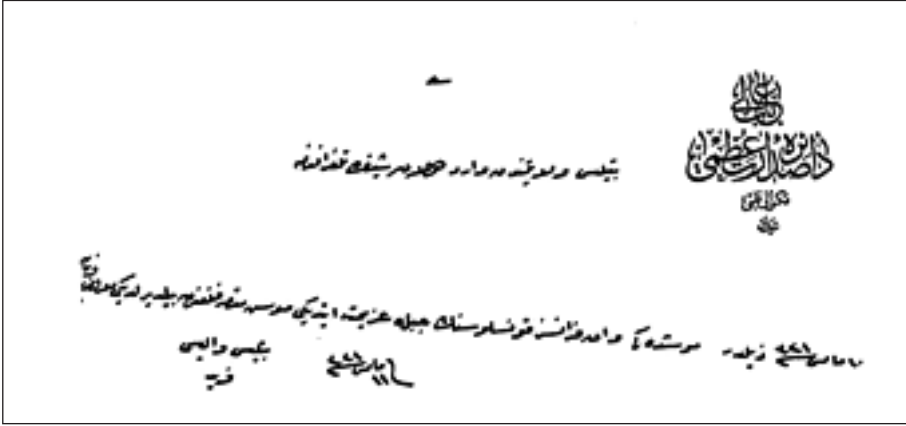
Mektûbi Kalemî

Bitlis Vilayetinden gelen şifre telgraf

23 Mayıs 1905'e ektir. Muş'taki Van Fransız konsolosunun dağa gittiği Muş Mutasarrıflığından bildirilmiştir. Arz olunur.

24 Mayıs 1905

*Bitlis Valisi
Ferid*

Bitlis Vilayetinden gelen iki ayrı telgraf üzerine 1 Haziran 1905 tarihinde Seraskerliğe ve Hariciye Nezareti'ne tezkireler yazılmıştır.

Fransız konsolosunun Osmanlı Hükümeti'ne başvurmadan Sason dağına ve Talori yönüne giderek yardım dağıtması ve yanında Ermeni bir tercüman bulundurmasının doğru bir hareket olamayacağı konusunda Fransa Büyükelçiliği'nin dikkati çekilerek konsolosun hareketinin sınırlandırılması hakkında Hariciyeye yazı.

Fransız konsolosunun bu gibi yerlerde özellikle yalnız dolaşması uygun olmayacağı, eğer bir olay ortaya çıkarsa Osmanlı Hükümeti tarafından sorumluluk kabul edilmeyeceği bildirilerek kendisine gerekli ikazda bulunulması için Büyükelçiliğe tebligat gönderilmesi istenmiştir.²⁸

²⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 169

Bitlis Vilayeti
Mektûbi Kalemî
Aded: 36

Dâhiliye Nezareti'ne

Devletlü efendim hazretleri

23 Mayıs 1905 tarihli şifreli telgrafımda belirtildiği gibi dağ halkından iki Ermeni'nin durumları ve kimlikleri Muş Polis Dairesi'nce araştırılmaktayken Muş'ta bulunan Van Fransız Viskonsolosu Mösyö Rupen ile Tercümanı Ermeni Mihran Polis Dairesi'ne girip bir takım hakaretlere girişerek adı geçen kişileri resmi daireden alıp götürdüklerine dair yapılan soruşturmayı içeren Vilayet İstinaf Savcılığı'ndan yazıyla gönderilen evrak, takımıyla nezaretinize sunulmuş ve adı geçen konsolosun geçen ve bu sene Muş'da takındığı yanlış tavır ve hareketlerinden dolayı hakkında azl ve değiştirme gibi bir işlemin yapılması yolunda çaba gösterilmesi yerinde olacağından bu konuda gereği tarafınıza bırakılmıştır.²⁹

4 Haziran 1905

Bitlis Vilayeti Valisi
Mehmed Ferid

***

Bab-ı Âlî
Daire-i Umûr-ı Dâhiliye
Tesri-i Muametât ve Islahat Komisyonu
Aded: 1683

Sadaret Yüksek Makamına,

24 Haziran 1905 tarihli yazıya ektir.

Muş'a gelen Van Fransız Konsolosu Rupen ile tercümanı Ermeni Mihran'ın dağlı iki Ermeni'nin durum ve kimlikleri araştırılırken Muş Polis Dairesi'ne gidip adı geçen kişileri alarak söylemek cüretinde buldukları kötü söz ve hareketlere dair düzenlenen soruşturma evrakının ekiyle adı geçen konsolosun geçen ve bu sene Muş'ta takındığı yakışıksız tavırlardan dolayı azl ve değiştirilmesi yolunda çaba gösterilmesine dair Bitlis Vilayetinden alınan yazı

²⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 170*

Tesr-i Muamelat Komisyonu ifadesiyle ve bahsedilen evrakla sunulmuştur. Aslında görevi Van'la sınırlı olması gereken konsolosun kendi kendine Muş'a kadar gelip defalarca böyle harekete kalkışması ve özellikle hükümet işlerine müdahale ve tecavüz etmesi çok önem taşıyan ve hele Tercümanı Mihran'ın söz söyleme cesareti, hakkında şiddetli cezayı gerektiren bir durum olduğundan adı geçen tercümanın hemen azli ve konsolosun da yalnız Van'a iadesi ile yetinilemez. Onun da mutlaka değiştirilmesini sağlanması, böylece hükümetin ihlal edilen onurunun iadesi, bu suretle çok şımarmış olan Ermenilerin atak fikirlerinin de yatıştırılması gerektiği, Rusya'daki Ermenilerin karışıklık hareketlerini bu tarafa da sirayet ettirmekten başka bir maksada dayandırılmayacak bu gibi söz ve davranışlara göz yumulmasının kötü sonuçlara neden olacağı arz olunur. Bu konuda gereği tarafınıza bırakılmıştır.³⁰

29 Haziran 1905

Dâhiliye Nazırı
Memduh

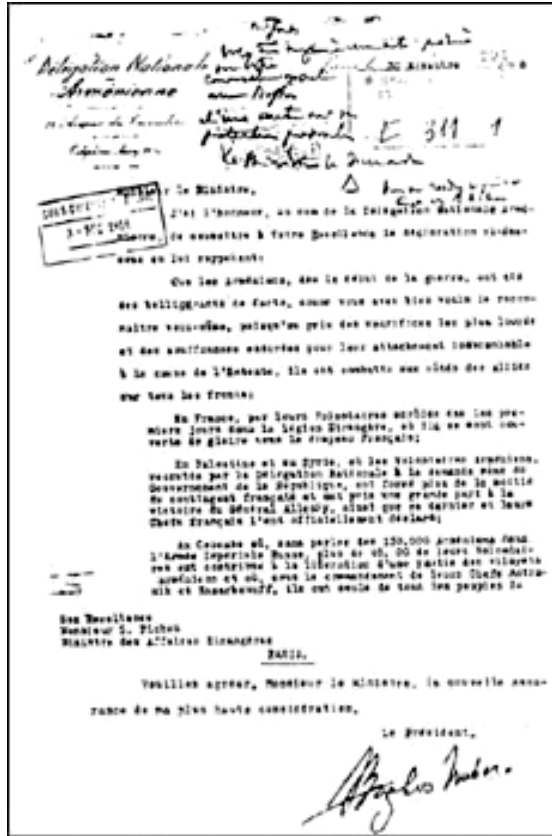
30 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) Cilt I, age. s. 177

Belgelerde Bitlis ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarında Fransa'nın Rolü

Fransa belgelerden de görüldüğü gibi Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale etmekteydi. İngilizlerle beraber Fransa Ermeni bağımsızlık projesini hazırlayan devletlerden birisidir. Fransa Ermenileri isyana hazırlayan, maddi ve manevi her türlü yardımı sağlayan ve perde arkasından olayları seyreden ülkedir. Paris Barış Konferansı'na katılan Ermeni delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa, "The Times of London" gazetesinde yayımlanan bir mektubunda da şunları belirtmiştir:

Ermeni gönüllüleri Fransız Légion Etrangère saflarında savaşarak zaferler kazanmışlardır." Légion d'Orient'deki sayıları 5 bindi ve General Allenby'nin kesin zaferine katkıda bulunan Suriye ve Filistin'deki Fransız kuvvetlerinin de yarısından fazlasını oluşturuyorlardı.

Aşağıdaki belge Fransa Ermeni ilişkilerini çok güzel ifade etmektedir.³¹

31 Fransız Millî Arşivleri, Doğu Serisi, *Ermenistan*, Cilt 2, s. 47

Dışişleri Kayıt damgası

3 Aralık 1918.

30 Kasım 1918

Ermeni Millî Komitesi

Sayın Bakan,

Ermeni Millî Komitesi adına, şu hususları hatırlatarak aşağıdaki bildiriye arz etmekle şeref duyarım:

Sizin de gayet iyi bildiğiniz gibi en büyük fedakârlıklar ve sürekli ıstıraplar pahasına, savaşın başından beri İtilâf Devletleri'nin gayesine sarsılmaz bağlılığımızın bir nişanesi olarak;

Ermenilerin fiilî bir şekilde savaşan taraf olduğunu;

Fransa'da, ilk günden itibaren hizmet eden gönüllülerinin Fransız bayrağı altında Yabancı Lejyonu'nda zafer elde ettiklerini;

Cumhuriyet Hükümeti'nin talebi üzerine Ermeni Millî Komitesi tarafından silâh altına alınan Ermeni gönüllülerin Filistin'de ve Suriye'de, Fransız birliklerinin hemen hemen yarısını teşkil ettiklerini ve General Allenby'nin zaferinde büyük payları olduğunu, bunun da Allenby ve Fransız komutanlar tarafından resmen beyan edildiğini,

Kafkasya'da, Rus İmparatorluk ordusundaki 150.000 Ermeni'den ayrı olarak, komutanları Antranik ve Nazarbekoff'un komutası altında, 40.000'den fazla gönüllünün bir kısım Ermeni vilâyetlerinin kurtuluşuna katkıda bulunduğunu,

Lütfen Sayın Bakan, üstün saygılarımın teminatı olarak kabul buyurunuz.

Ekselans S. Pichon Başkan

Dışişleri Bakanı Boghos Nubar

Paris İmza

Dışişleri Kayıt

Damgası

3 Aralık 1918

5. Fransa'nın Karanlık Yüzü

Fransa'nın Anadou'daki bu faaliyetleri tarih boyunca gerçekleştirdikleri diğer eylemlerin bir örneğini teşkil etmektedir.

a) 1572 yılında Papanın desteğiyle bir gecede Paris'te 40.000 Ortodoks'un katledildiği Saint-Barthelmy vahşeti:

1572 yılında Fransa tahtında genç Kral IX. Charles oturmaktadır. Annesi Ana Kraliçe Katherine aynı zamanda Roma'daki Papa XI. Leo'nun kız kardeşidir. Kendisi fanatik derecesinde Katolik'tir. Kendi inancının dışında kalan hiçbir inanca hayat hakkı tanımamaktadır. Onun bu tutumunda, sık sık yazıştığı ağabeyi Papa XI. Leo'nun büyük bir tesiri vardır.

Fransa'nın bir bölümünde etkili olan Navar Kralı Henry, Ortodoks mezhebine bağlıydı. Bu durum, Fransa'nın dini bütünlüğünü zedeliyordu.

Bu Ortodoksları ortadan kaldırmak için Papa ustaca plânlar yapmıştır. Müneccim Roccoyeri, günlerce gökyüzünde bir işaret aramıştır. Nihayet bir gün Ana Kraliçeye müjdeyi verdi: *"Efendim yıldızlar size müzaheret ediyor. Ruh-ül Kuds sizden yana"* Bu söz üzerine Ana Kraliçenin ekibi o gece Paris'teki bütün Ortodoks evlerini tespit edip işaretlediler. Fanatik Katolikler o gece iş başına geçtiler. O gün 24 Ağustos 1572 ve Katoliklerin en mukaddes bildikleri Saint-Barthelmy Yortusu günü idi. Gece yarısını geçe, Saint Germen Qukcer Kilisesinin çanları çalmaya başlayınca, sokaklarda ellerinde meşale binlerce insan belirivermişti. Bu meşalelerle daha önce işaretlenen evleri tutuşturuyorlardı. Ev halkından korku ile dışarı fırlayanlar ise en vahşi usullerle sokak ortasında katlediliyordu.

Bu cinayeti işleyenlerin arasında fanatik yaşlı hanımlar bile vardı. Viktor Hugo'nun ifadesiyle; *"O sakin yaz gecesinde, gökteki yıldızlar sarı değil kırmızı renkli görünüyordular. Saint Nehri ise kıpkızıl bir renkte akmaya başlamıştı..."*

Protestan asilzadeleri, genç Kral Charles'in gözleri önünde parçalanıyorlardı. Bu manzara karşısında Kral aklını yitirdi ve on beş gün sonra delirerek öldü.

b) Fransızların Madagaskar Katliamı:

Afrika kıtasının bu adasında 1947 yılında Fransız askerleri, çıkardıkları iki büyük ayaklanmada 89 bin Madagaskarlıyı hunharca katletmişlerdir.

c) Fransa'nın Musevi Katliamı:

Fransa'nın tarih boyunca giriştiği vahşet, sadece Cezayir ile sınırlı değildir. Fransızların Musevilere karşı giriştiği insanlık dışı eylemleri yeni yeni ortaya

çıkılmaya başlamıştır. Fransa bu yüz kızartıcı eylemlerini unutturmak için günümüzde hayali Ermeni soykırım masalına sarılmaktadır.

Bugünlerde Fransa'nın 1 milyon Musevi'nin gaz odalarında yakılmasından doğrudan doğruya sorumlu tutulmaktadır.

Gironde Belediye Başkan Yardımcısı Pappon'un tam 1 milyon Musevi'nin gaz odalarında yakılmasına sebep olduğu ortaya çıkmıştır.

Fransa'nın çeşitli yörelerine kaçan Museviler bu kişi tarafından yakalanarak kendi kasabasında toplamış, daha sonra da Fransız Muhafız askerlerinin kontrolünde trenlere bindirerek ünlü Dachau Kampı'na gönderilmiştir.

Zaman içinde Pappon bu suçtan dolayı yakalanmıştır. Daha sonra cezaevinden kaçmasına göz yumulan bu kanlı katil, bir süre İsviçre'de gizlenmiştir. Tekrar yakalanan Pappon, hala bu suçtan Fransa'da cezaevinde yatmaktadır.

Bazı Musevi teşkilatları, Pappon'un yanı sıra Fransa'yı da resmen bu hunharca katliamdan ötürü sorumlu tutulmaktadır. İster Musevi'lerin bu katliamla ilgili girişimi başarılı olsun isterse olmasın, Fransa'nın tarihte 1 milyon Musevi'nin katlinden sorumlu olduğu ve bu kara lekeyi silemeyeceği aşikârdır.

d) Cezayir Katliamı:

1830 yılında Cezayir'i işgal eden Fransızlar tam 132 yıl boyunca bu ülkede inanılmaz katliamlar yaptı. Fransız vahşetinin bütün izleri hala bu ülkenin bütün yerlerinde görülmektedir. Açılan toplu mezarlardan çıkarılan kemikler ve müzelerde sergilenen fotoğraflar kimin soykırım yaptığını açıkça göstermektedir.

Cezayir tarihi 1.5 milyon Müslüman'ın kanıyla yazılmıştır. 8 Mayıs 1945 tarihinden bağımsızlığını kazandığı 1962 yılına kadar Fransa'nın Cezayir'de giriştiği vahşet, yaptığı katliam, Hitler ve Stalin'den sonra çağımızın en büyük yüz karasıdır. Bunun en büyük tanığı da İsveçli bayan gazeteci Christiana Lilliestierna'dır. Bu bayan Cezayir'de yaptığı röportaj ve araştırmalarda Fransızların Cezayir'deki vahşetini ortaya çıkarmıştır.

8 Mayıs 1945 tarihinde bağımsızlık hasreti çeken Cezayirliilerin hürriyet bayrağı açması üzerine Fransız polisinin, halkın üzerine ateş açmasıyla Cezayir katliamı başlamıştır.

Savunmasız insanların üzerine tanklarla saldırıp topa tutan Fransızlar, bununla

da yetinmeyerek köylere havadan saldırı düzenlemeye başladı. Yapılan katliamların ardından toplanan binlerce cesetler, toplu olarak fırınlarda yakıldılar.

Toplama kamplarına götürülen Cezayirlilere akıl almaz işkenceler uyguladılar. Kızgın çöl kumlarının üzerine diz çöktürülen yüz binlerce Cezayirli, insanlık dışı işkencelerle yok edildiler.

Cezayir'den gelen katliam haberleri sağduyulu bazı Fransızları perişan etmişti. Ne var ki utanç, yüz binlerin ölümüne engel olamıyordu. Sömürgeci Fransa, ne vatandaşlarını ne de vicdanını dinlemiyordu. Gözleri kan bürümüştü. Sadece ve sadece bağımsızlık savaşı veren Cezayirlileri öldürmek istiyorlardı.

Kendi ülkesine karşı bile ayaklanabilecek bir kimliğe bürünen Fransız askerleri, küçük çocukları dahi kurşuna dizmekten çekinmediler. Fransa Gizli Ordusunun hedefleri arasında; Cezayir halkının büyük bir kısmını öldürerek tarihin en büyük soykırımını gerçekleştirmek planları bulunmaktaydı.

Fransızların Cezayir'deki işkence sömürgeciliği sonunda 1.5 milyon Müslüman Cezayirli, Fransız vahşetiyle yok edilmiştir.

Cezayir vahşetini Fransız yazar Jean Paul Sartre, 1958 yılının Haziran ayında Express Gazetesi'ndeki makalesinde şöyle anlatmaktadır:

“Alman askerlerinin Paris'te Avignon önlerinde parlak çizmeli ayaklarının yere vurarak yürürken, yarın bunların ne cinayetler işleyeceklerini düşünüyor; çekip gidecekleri günleri bekliyor, içimizden lanetler yağdırıyorduk. Gün geldi bizlerde aynı cinayetleri işlemekten çekinmiyoruz ve belki de bundan zevkte duyuyoruz. Cezayir'de FLN mensuplarından 16 yaşındaki bir genç kız çırılçıplak soyularak ıslak bir masanın üzerine yatırılıp muhtelif yerlerinden elektrik veriliyor; bu da yetmiyormuş gibi kızgın demirleri koltuk altlarına ve mahrem yerine sokmak suretiyle işkence yapıyoruz. Üstüne üstlük yüz binlerce Cezayirli vatandaşımızı hunharca öldürüyoruz. Demek ki, kudurmuşluk sadece Alman faşistlerine ait değilmiş. Bizler de zamanı gelince zalimce hareket edebiliyoruz.”

Fransızlar tarafından Cezayir'in efsane kahramanı ilan edilen 82 ve 92 yaşlarındaki iki emekli generali “Le Monde” Gazetesine itirafta bulunarak 1954-1962 yılları arasında Fransa'nın Cezayir'de en az 1 milyon Cezayirliyi katlettiğini anlattılar. Aslında bu sayı 1 milyon 730 bindir. General Jacques Massu ile General Paul Aussaresses, Fransa'nın milli kahramanlarıdır. Kendi

emirleriyle 24 bin kişiye işkence yapıldığını, yargısız infazla öldürdükleri sivillerin isimlerinin şahsi arşivlerinde olduğunu ve sivilleri çöle götürüp mezarlarını kendilerine kazdırıp işkence ile öldürdüklerini, işkence ile ölmeyenlerin ise kurşuna dizildiğini Le Monde Gazetesine anlatarak neşrettiler. General Massu, Cezayir'deki Fransız orduları komutanı, Aussaresses ise yardımcısı idi. Hatta Aussaresses "*kendi elimle 24 kişiyi öldürdüm*" demiştir. Ve itirafında; "*Aslında işkencenin hiçbir yararı yoktu. Yapılmayabilirdi. En başarılı operasyonları işkence altında alınan bilgiler sayesinde değil, istihbarat ve ihbarla sağladım.*" General Massu ise: "*Fransız devletinin, nedamet getirip, savaş sırasında bile hiç gerekli olmayan bu insanlık dışı uygulamaları resmen kınaması, insanlık adına bir ilerleme sayılır.*" demiştir.

Bu işkence ve katliamlardan Fransa eski Cumhurbaşkanı François Mitterrand'ın da suçu bulunmaktadır. O tarihlerde Fransa Adalet Bakanı olarak görev yapan eski Cumhurbaşkanı François Mitterrand'ın danışmanı Jacques Atali, "*Mitterrand, bana Cezayir'de 1956'da yapılan işkenceler için kendisi suçlu hissettiğini ve bu konuda hatalı olduğunu*" söylemiştir.

Cezayir'e 1955 yılında giden General Aussaresses, Fransız polisinin o tarihlerde sistemli işkence yaptığını, işkence ve cinayetlerin, siyasi iktidarın emirleri ve bilgisi dâhilinde yapıldığını belirtmişti. 82 yaşındaki Fransız General, bazen kendisinin emir verdiği, bazen de bizzat şahit olduğu Fransız ordusunun Cezayir'de yaptığı katliam, işkence ve yargısız infazlara, "*Özel Servisler, Cezayir 1955-1957*" ismini verdiği kitapta geniş yer verdiğini yazmıştır. Kitapta, işlenen cinayetlerle ilgili olarak pişmanlık duyduğunu belirtmeyen general, "*Bu durumun kendisi için hiçbir zaman vicdani bir problem oluşturmadığını*" ifade etmiş, işlenen suçlarla ilgili olarak Sosyalist Partiyi ve özellikle de o dönemde Adalet Bakanı olan eski Cumhurbaşkanı François Mitterrand'ı suçlamıştır.

Sonuç

"*Şark Meselesi*" olarak Ermeni meselesinin ortaya çıktığı günden beri Fransa bu konuyla alakadar olmuş, fırsatları lehine çevirmek için uğraşmıştır. Fransa hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Olayların olmadığı zamanlarda bile ortamı germiş, insanları isyanlara kalkıştırmıştır. Emellerine ulaşmak için maddi ve manevi hiçbir yardımı esirgememiştir. Aynı taktiğe bugün Afrika'da, Ruanda'da devam etmekte olduğu söylenebilir. Asılsız soykırım iddialarını gündeme getirmekle, parlamentolarında kabul etmekle Fransa Osmanlı topraklarında Ermenilere verdiği destek sonucu ortaya çıkan suçların örtmeyi başaramaz. Batı destekli Ermeni çetecileri tarafından katledilen Müslüman Türk nüfusa yönelik suçlarda Fransa'nın rolü bu çalışmada ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- BOA. A. MKT. MHM. 673/25
- BOA.HR.SYS.2794/6
- BOA.Y.PRK.HR.31/53
- Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 3, May. 1985,
- Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 7,
- Fransız Millî Arşivleri, Doğu Serisi, *Ermenistan*, Cilt 2,
- *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Cilt I, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 58, Ankara 2002,

KİTAP TAHLİLİ

(BOOK REVIEW)

Ömer Engin LÜTEM

Büyükelçi (Emekli)

Avrasya İncelemeleri Merkezi, Onursal Başkan
elutem@avim.org.tr

ARAM ANDONYAN, NAIM EFENDİ VE TALAT PAŞA TELGRAFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

(AN ANALYSIS ON ARAM ANDONIAN, NAIM EFENDİ
AND THE TALAT PASHA TELEGRAMS)

Taner Akçam – Naim Efendinin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları,
Krikor Gergeryan Arşivi

İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, 278 Sayfa.

Taner Akçam “Naim Efendi’nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları” (İletişim Yayınları, 2016), kitabında bundan 96 yıl önce Aram Andonyan tarafında yayınlanmış olan ve başta Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa olmak üzere bir dizi üst düzey Osmanlı memuruna atfedilen telgraf ve belgelerin esasen gerçek ve sahih olduğu tezini işlemektedir. Akçam’ın temel tezi 1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından yayınlanan ve bu belgelerin sahte olduğu yönünde ciddi tezler öne süren “Ermenilerce Talat Paşa’ya atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü” başlıklı çalışmanın hatalarla dolu olduğu ve belgelere yönelttikleri ithamların esasen haksız oldukları üzerine kurulmuştur.

Akçam’a göre, Orel ve Yuca’nın iddialarının aksine Naim Efendi adına bir Osmanlı memuru vardır ve belgeleri Andonyan’a o temin etmiştir ve Andonyan tarafından yayınlanan hatıratı da Naim Efendi bizzat kendisi yazmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Belgesi olduğunu iddia ettiği 3 belgede Naim Efendi isminde bir memurdan bahis geçtiğini iddia etmektedir. Buna ek olarak Akçam, Krikor Gergeryan’ın şahsi koleksiyonunda bulduğu ve Naim Efendi tarafından yazıldığını iddia ettiği Osmanlıca bir hatıra metnini kitabında yayınlamaktadır. Akçam’a göre Krikor Gergeryan söz konusu hatıratı Paris’teki Bogos Nubar Kütüphanesinde bulmuştur.

Yeri gelmişken hemen burada belirtelim ki hatıratın gerçekten Naim Efendi tarafından yazıldığına dair hiçbir emare (isim, imza, paraf, tarih vs.)

bulunmamaktadır. Ayrıca gerçekten kendisi tarafından yazılmışsa da daha sonra bu metin üzerinde değişiklik yapıp yapılmadığı ya da başka biri ya da birileri tarafından metnin tekrar temize çekilip çekilmediğine dair bir bilgi mevcut değildir. Tartışmalı olmayan objektif kaynaklarda da Naim Efendi adlı şahsa ait herhangi bir el yazısı örneğine sahip değiliz ve bu nedenle yayınlanan hatıratteki el yazısı ile karşılaştırma yapma şansı da bulunmamaktadır. Ayrıca metin klasik anlamda bildiğimiz “Hatırat” metinlerine de benzememektedir. Hatırat denen metinde Naim Efendi’nin olaylar içindeki kendi rolü, diğer insanlarla olan diyalogları, ya da gerçekleşen olayların kronolojik bir anlatısı sunulmamaktadır. Metin, sadece resmi yazışma olduğu iddia edilen metinlerin aktarılması ve nadiren de bunlar üzerine yapılan yorumları içermektedir. Metin içerisinde bahsi geçen olaylar karma karışık bir şekilde sunulmuş ve kronolojik bir anlatı takip edilmemiştir. Örneğin, Ocak 1916 tarihli telgraflardan sonra Eylül 1915 tarihli telgraflar aktarılmakta ve bu durum metin boyunca devam etmektedir. Yine Şubat 1917 tarihli telgrafi 1915 ve 1916 tarihli başka telgraflar takip etmektedir. Metin boyunca Naim Efendi’nin görevinin ne olduğu ve nerelerde görev yaptığına dair hiçbir ibare bulunmamaktadır. Bu bakımdan yukarıda da bahsedildiği gibi metin bildiğimiz hatırat metinlerine hiç benzememektedir ve sipariş üzerine yazılmış izlenimini bırakmaktadır.

Akçam tarafından yayınlanan metin, Andonyan tarafından 1920’de yayınlanan hatıra metninden de bariz bir şekilde farklıdır. Mesela Andonyan tarafından yayınlanan metinde Naim Efendi görev yaptığı yerlere ve makamlara ilişkin ifadelerde bulunmaktayken, Akçam tarafından yayınlanan metinde bu tür ifadeler geçmemektedir. Bu durumda ortaya çıkan ilk kuşku metnin Andonyan (ve Andonyan’ın bir mektubunda bahsettiği gibi metin üzerinde değişiklikler yapan Londra’daki Ermeni Bürosu ve Paris’teki Ermeni Milli Delegasyonu) tarafından kendi çıkarları doğrultusunda değiştirilmiş olabileceğidir. Ancak Andonyan’ın anlatısının gerçekliğine ve yayınlanan belgelerin otantikliğine tamamen angaje olan Akçam, bu ihtimali göz önüne alıp tartışmamaktadır. Andonyan’a toz konduramayan ve anlattıklarının doğru olmaları gerektiğinde ısrar eden Akçam, bu durumu Andonyan tarafından yayınlanan başka bir hatırat metninin var olduğunu varsayarak açıklamaktadır. Yani Akçam’a göre kendi yayınladığı metnin dışında başka bir hatırat daha mevcuttur ve Andonyan da kitabında bu metni yayınlamıştır ve farklar buradan kaynaklanmaktadır. Ancak Akçam bu ihtimali destekleyecek hiçbir delil veya işaret göstermemektedir. Esasen Akçam’ın bu tutumu kitabın da en temel sorununu teşkil etmektedir. Zira belgelerin otantik olduğunu kanıtlamak için elde kanıt bulunmayan durumlarda varsayım üzerine varsayım kurgulayarak Naim-Andonyan belgeleri üzerindeki tutarsızlıkları ve kuşkuları dağıtmaya çalışmaktadır.

Andonyan'ın farklı tarihlerde aynı olaylar ve kişiler hakkında yaptığı açıklama ve yorumların birbiriyle çeliştiğini ve bu bakımdan açıklamalarının sorgusuz sualsiz kabul edilmesinin tarih yazımı açısından oldukça sakıncalı olduğunu belirtmek gerekir. Mesela Andonyan kitabında Naim Efendi isimli memuru iyi kalpli yardımsever bir memur olarak tanıtmış, maddi durumunun kötü olmasına karşın belgeler için hiçbir maddi karşılık almadan, sırf vicdanını rahatlatmak için kendisine temin ettiğini yazmıştır.¹ Ancak 1937 yılında yazdığı bir mektupta bu kez Naim Efendiyi “içki ve kumar düşkünü” ve “tamamen ahlaksız bir yaratık” olarak tanımlamıştır ve söz konusu evrakların Naim Efendiden para karşılığı alındığını söylemektedir.²

Andonyan benzer bir şekilde, 1937'de yazdığı mektubunda, yayınladığı belgelerin Talat Paşa'ya suikast düzenleyen Sogomon Tehlirian'ın 1921 yılında Berlin'de yargılandığı sırada, Alman Mahkemesince otantikliğinin doğrulandığını iddia etmektedir. Ancak Mahkeme zabıtları incelendiğinde, böyle bir durumun söz konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Mahkeme zabıtlarına göre, Tehlirian'ın avukatının Andonyan tarafından getirilen beş adet belgeyi mahkemeye sunmak istemesine karşın, Alman savcının itirazları neticesinde bunu yapmaktan vazgeçtiği görülmektedir. Savcıya göre Talat Paşa'nın suçlu olup olmadığı Mahkeme tarafından belirlenemezdi ve tarihi bir araştırma gerektirmekteydi. Bu çaba, mevcut olanlardan çok farklı materyallerin incelenmesini gerektirecekti. Ayrıca Savcıya göre zanlı Tehlirian'ın Talat Paşa'nın suçlu olduğuna inanıyor olması, Tehlirian'ın cinayete ilişkin kastını açıklığa kavuşturması bakımından yeterliydi. Bu itirazlar neticesinde Tehlirian'ın avukatı Adolf von Gordon da belgeleri mahkemeye sunma talebinden vazgeçmiştir.³ Bunun dışında Berlin'deki yargılama esnasında savcı belgelere son derece mesafeli ve ihtiyatlı yaklaşmış ve bunların sahte olabileceklerini göz önünde bulundurmıştır:

“Düzmece belgelerin kullanılması da beni hataya sevk edemez... İhtilal karışıklıkları sırasında yüksek şahsiyetlerin imzalarını taşıyan belgelerin bizde nasıl ortaya çıktığını ve sonradan bunların sahte olduklarının nasıl kanıtlandığını biliyorum.”⁴

Yeri gelmişken savcının bu yorumunun oldukça yerinde bir gözlem olduğunu belirtmek gerekir. Zira Birinci Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki Hükümetini suçlayabilmek ve yargılayabilmek için yabancı istihbarat

1 Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara Türk Tarih Kurumu, 1983) s. 7

2 Age, s. 8

3 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, s. , Orel, Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, s. 18

4 Orel, Yuca, Age, s. 19

örgütlerinin de dâhil olduğu çeşitli gruplar oldukça hırslı bir şekilde belge arayışına girmişlerdir. Bir İngiliz istihbarat subayının belirttiği gibi, bu durum birtakım belgelerin satılabileceği “çok geniş bir piyasa oluşturmuş ve satma amacıyla düzenli olarak sahte belgelerin üretilmesiyle sonuçlanmıştı.”⁵

Sonuç olarak belgelerin Mahkemece doğrulanması gibi bir olay kesinlikle gerçekleşmemiştir.

Bu örneklerden ortaya çıkan sonuç ise Aram Andonyan’ın her zaman doğruyu söylemediğidir. Bu nedenle ciddi tarihçilerin Andonyan’ın sözlerine şüphe ve ihtiyatla yaklaşması yerinde olacaktır. Bu bakımdan Andonyan’ın iddialarının hiçbir sağlaması yapılmadan doğrudan kabul edilmesi tarihçilik metodu açısından oldukça sakıncalıdır. Buna rağmen, Akçam kitap boyunca, görüleceği üzere Naim-Andonyan anlatısındaki iddiaları sorgulamadan doğru kabul ederek ve bir takım varsayımlarda bulunarak tezlerini oluşturmaktadır.

Akçam’a göre, Orel ve Yuca, Andonyan tarafından yayınlanan şifreli telgraflarının Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin kullandığı şifre tekniği ve rakam grupları ile uyum içinde olmadıklarını ve bu sebeple de sahte olmaları gerektiğini iddia ederken de haksızdırlar. Bunlara ek olarak Akçam, Orel ve Yuca tarafından Andonyan belgelerinde kullanılan kâğıt tipi hakkında yapılan itirazların da tamamen yersiz olduğunu ileri sürmektedir. Bu itirazlarla ilgili olarak bazı örnekler veren Akçam, Andonyan tarafından yayınlanan şifreli telgraflar için “Osmanlı Arşivindeki şifre belgeler ile uyum halindedir ve hiçbir çelişki yoktur. Bunlar orijinal belgeler olabilirler ” sonucuna varmaktadır.

Bu örneklerin ardından Naim Efendi adındaki şahsın hatıratında ve Andonyan tarafından yayınlanan belgelerdeki bazı olaylara ve şahıslara Osmanlı arşiv belgelerinde de rastlandığını iddia etmekte ve buradan da belgelerin gerçek olduğu sonucuna varmaktadır.

Aşağıda Akçam’ın bu iddialarına etraflı bir şekilde değinilecektir. Ancak Akçam’ın kitabının incelemesine geçmeden önce belirtilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Akçam kitabı boyunca Orel ve Yuca’nın Andonyan belgelerini inceleyen çalışmalarındaki bulgularını sunarken ve özetlerken bunları çarpıtmakta ve Orel ve Yuca’nın hiç ileri sürmedikleri iddiaları kendilerine atfetmektedir. Daha sonra da Orel ve Yuca tarafından iddia edildiğini öne sürdüğü bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkmakta ve bundan hareketle de Orel ve Yuca’nın çalışmalarının güvenilmez ve yanlışlarla dolu olduğu sonucuna varmaktadır. Bu tür manipülasyonlarla Andonyan belgelerinin sahte olduğu yönündeki iddiaların “kolaylıkla çürütülebilecek” iddialar olduğunu iddia etmektedir.

5 Lewy, *A Disputed Genocide*, s.49

Konuya ilişkin ön bilgileri olmayan ve belgelerin sahteliği yönünde ortaya konan iddiaları sadece Akçam'ın yanlış aktarmalarından öğrenen okurların Akçam'ın iddialarından etkilenmesi mümkünse de, Orel ve Yuca'nın çalışmasını bizzat okuyanlar Akçam'ın birçok iddiasının geçersiz olduğunu görecektir. Bu makale bu hususları inceleyerek okuyucuya daha dengeli bir bakış sunmayı hedeflemektedir.

Naim Bey'in Mevcudiyeti

Akçam kitabının hemen başında, Aram Andonyan tarafından yayınlanan belgelerin otantik olup olmadıkları ve belgeleri Andonyan'a temin ettiği iddia olunan Naim Bey'in gerçekten mevcut bir kişi olup olmadığı hakkındaki tartışmaya değinmektedir. Akçam'a göre bu konuda Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın iddiaları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

“Yazarlar [Orel ve Yuca], iddialarını üç önemli teze dayandırdılar: 1) Naim Efendi isimli bir Osmanlı memuru yoktur; 2) Olmayan bir kişinin yazdığı bir Hatırat söz konusu olamaz, böyle bir hatırat da yoktur. 3) Talat Paşa'ya ait olduğu söylenen belgeler tahrif edilmiş, sahte belgelerdir.”⁶

Buradaki aşikâr sorun, Orel ve Yuca'nın tezlerinin son derece yanlış ve sığ bir şekilde sunulmasıdır. İlk olarak Orel ve Yuca “Naim Efendi adında bir Osmanlı memuru yoktur” şeklinde bir iddiada kesinlikle bulunmamaktadırlar. Orel ve Yuca'ya göre bu konuda farklı olasılıklar mevcut olabilir ancak eldeki sınırlı bilgiler ışığında kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Kitaplarının ilgili kısmında Orel ve Yuca bu konuyu şu şekilde tartışmaktadırlar:

“... Naim Bey için şu üç olasılığın söz konusu olduğu söylenebilir:

- a) Naim Bey hayali bir şahıstır.
- b) Naim Bey takma bir isimdir.
- c) *Naim Bey gerçek bir şahıstır.*

Naim Bey'in gerçekten mevcut bir kişi olup olmadığı hakkında kesin bir hükme varmak bu koşullarda mümkün görülmemektedir. Kesin olarak kaydedilebilecek tek husus, Naim Bey'in, eğer böyle biri gerçekten yaşamış ise, her halükarda önemsiz bir memur olduğudur. Esasen Andonian da 26 Temmuz 1937 tarihli mektubunda bunu doğrulamaktadır.”⁷ [italikler eklenmiştir.]

⁶ Akçam, *Talat Paşa Telgrafları*, s. 8

⁷ Şinasi Orel, Süreyya Yuca, “Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü”, s. 23-24.

Yukarıdan da görülebileceği gibi Orel ve Yuca bu konuda eldeki bilgiler ışığında kesin bir hüküm vermenin mümkün olmadığını açıkça söylemektedir. Ancak Naim Bey diye bir memur gerçekten varsa, kendisinin bu gizli evraklara erişimi olamayacak derece de küçük bir memur olduğu kanaatine varmaktadırlar. Akçam, Orel ve Yuca'nın tezlerini bu şekilde çarpıttıktan sonra kendilerine atfettiği bu iddiayı çürütmeye kalkmaktadır. Bu doğrultuda Akçam, "Osmanlı Belgesi" olarak tanıttığı ve Naim Efendi isminde bir memurdan bahis geçen üç farklı belgeye atıfta bulunarak Orel ve Yuca'nın temel tezlerinden birinin yanlış olduğu sonucuna varmaktadır.

Akçam'ın atıfta bulunduğu bu üç belgenin "Osmanlı Belgesi" olarak sunulması oldukça sorunludur. Zira bunlardan bir tanesi Aram Andonyan'ın yayınladığı ve gerçekliği şüpheli belgeler arasında yer almaktadır. Akçam'ın atıfta bulunduğu diğer iki belge ise Paris'te bulunan Bogos Nubar Kütüphanesinin Andonyan Koleksiyonunda yer alan iki adet Naim-Andonyan belgesidir. Bunlar Osmanlı arşiv belgesi değildir. Akçam'ın kitabının 52. sayfasında resimlerini verdiği bu belgelerde Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olduğu iddia olunan imzanın, Andonyan tarafından yayınlanan belgelerdeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen sahte imzayla tıpatıp aynı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Aşağıda imza meselesi daha detaylı bir şekilde ele alınacağından burada sadece kısa bir şekilde açıklamak yeterli olacaktır. Söz konusu sahte imzalar, Osmanlı Arşivi belgelerinde yer alan Mustafa Abdülhalik Bey'in gerçek imzasından da bariz bir şekilde farklıdır. Yani Akçam bir grup Naim-Andonyan belgesini doğrulamak için başka bir grup Naim-Andonyan belgesini kullanmaktadır ve bunları "Osmanlı Belgeleri" olarak sunmaktadır.

Akçam'ın Naim Efendinin gerçek bir kişi olduğunu kanıtlamak için kullandığı diğer bir kaynak ise 2007 yılında Genel Kurmay ATASE Dairesi Başkanlığı tarafından yayınlanan "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri" adlı belge koleksiyonunun 7. cildinde yer alan ve Naim Efendi diye bir memurdan bahseden bir belgedir. Söz konusu belge koleksiyonunda, daha önceleri Meskene'de bulunan Naim Efendi adında eski bir sevk memurunun bölgede gerçekleşen yolsuzluklarla ilgili olarak ifadesinin alındığı ve ifadesinin kendisine imzalatıldığı görülmektedir.

Söz konusu belgede, Naim Efendi isimli memur günümüz Türkçesiyle şu şekilde tanımlanmaktadır: "Eski Meskene Sevk Memuru olup bugün belediye hububat ambar memuru, Silifkeli, 26 yaşında, evli, Hüseyin Nuri oğlu Naim Efendi'nin ifadesidir. (14-15 Kasım 1916)."⁸

8 *Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, Cilt 7. s. 94

Aram Andonyan kitabında Naim Bey diye tanıttığı şahsın Meskene’de bulunduğu bahsetmiştir ve bu sebeple ATASE tarafından yayınlanan belgede bahsi geçen Naim Efendi ile aynı kişi olma ihtimali vardır. Ancak Orel ve Yuca’nın değindiği gibi Meskene gibi küçük bir kazada memurluk yapan ve kısa bir süre sonra görevinden azledilmiş olan bir şahsın Dâhiliye Nazırı ve Vali arasındaki yazışmaları nasıl elde edebileceği hakkında ciddi soru işaretleri mevcuttur.⁹

Akçam’a göre Naim Efendi Halep’teki Sevkiyat Genel Müdürü olarak görev yapan Abdülhad Nuri Bey’in başkâtibi olarak görev yapmıştır ve bu sayede belgeleri ele geçirmiş olabilir. Ancak Naim Efendi’nin bu pozisyonda görev yaptığına dair elimizde Naim-Andonyan anlatısı dışında herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bu konuda tek kaynak Andonyan’ın Naim Efendi’ye atfettiği Halep’e geldikten sonra “Abdülhalad Nuri Bey’in başkâtipliği görevine atandım” cümlesidir. Naim-Andonyan anlatısı dışında bu cümleyi doğrulayacak bir bulguya henüz rastlanmamıştır. Akçam’ın yayınladığı hatırat metninde de bu yönde bir ifade veya bilgi bulunmamaktadır.¹⁰

Naim-Andonyan anlatısını doğru olarak varsaydığımız takdirde dahi ortaya ciddi sorunlar çıkmaktadır. Zira ATASE tarafından yayınlanan belgeye göre Kasım 1916 itibariyle Naim Efendi adındaki şahsın görevi belediye hububat ambar memurluğudur. Naim Efendi koleksiyonunda yayınlanan belgeler sadece bu tarihten önceyi kapsıyor olsaydı bu tür bir varsayım üzerine dayanan açıklama bir derece mantıklı olabilirdi. Ancak Naim-Andonyan belgeleri ve Naim Efendi Hatıratındaki yazışmalar Şubat 1917’ye kadar uzanmaktadır. Burada ortaya çıkan daha vahim soru ise Naim Efendi adındaki şahsın Belediye Hububat Ambar memuru iken Vali ile Dâhiliye Nazırı arasında geçen ve çok gizli bir şekilde yürütüldüğü iddia edilen yazışmalara nasıl ulaşabileceğidir. Bu soru söz konusu tarihlerde Naim Bey’in yolsuzluk iddiaları ile ilgili olarak ifadesinin alındığı da göz önüne alındığında daha da kritik bir hale gelmektedir. Hem Kasım 1916’dan itibaren kesin bir şekilde söz konusu yazışmalara ulaşamayacak bir pozisyonda görev yapması hem de yolsuzluk iddiaları nedeniyle itibar edilmesi oldukça güç bir kişi olarak görülmesi gereken bir memurun söz konusu yazışmalara erişiminin olmasının normal şartlarda beklenen bir durum olamayacağını kabul etmek zorundayız. Ancak Akçam, Naim-Andonyan anlatısını esas alarak ve herhangi bir objektif bulguya dayanmadan varsayım üzerine varsayım kurarak Naim Efendi’nin söz konusu tarihlerde bu belgelere erişiminin olduğunu ve hatıratının gerçek olduğunu kabul etmektedir.

9 Orel, Yuca, *Talat Paşa’ya Atfedilen Telgraflar*, s. 11-12

10 Hatıratın metni için bakınız Taner Akçam, s. 154-223

Sonuç olarak Akçam burada önce Orel ve Yuca'nın tezlerini yanlış bir şekilde sunmuş ve ileri sürmedikleri iddiaları kendilerine atfetmiştir. Ardından da "Naim Efendi" adında bir memurun Osmanlı arşiv belgelerinde mevcut olduğundan bahsederek Orel ve Yuca'nın hiç ileri sürmediği bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkışmıştır. Akçam bu şekildeki bir kandırmacayla da Orel ve Yuca'nın tezlerinin yanlış olduğu sonucuna varmıştır. Konuyu bilmeyen okurları etkileyebilecek olan bu iddialar, Orel ve Yuca'nın kitabı incelendiğinde oldukça hafif ve önemsiz kalmaktadır. Bu hususlara ek olarak Akçam, Andonyan tarafından Naim Efendi isimli memur hakkında aktarılan bilgilerin tamamını doğru kabul ederek, Naim Efendi isimli memurun her şeye ulaşabilecek bir konumda olduğunu varsaymaktadır. Yukarıdaki bahsedilen sorunlar göz önüne alındığında Akçam'ın bu varsayımlarının oldukça zayıf temeller üzerine kurulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şifreleme Teknikleri

Akçam'ın kitabının önemli bir bölümü Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin kullandığı şifreli telgraflara ayrılmıştır. Orel ve Yuca kitaplarında Naim-Andonyan telgraflarında şifreleme için kullanılan rakam gruplarının Osmanlı Arşivindeki telgraflarda kullanılan rakam gruplarına uymadığını ve bu rakam gruplarının güvenlik nedeniyle belirli zaman aralıklarıyla sürekli değiştirildiğini ileri sürmüşlerdi. Kitabının ilgili kısmında Akçam, Orel ve Yuca'nın iddialarının aksine ikili, üçlü, dördü ve beşli rakam grupları ile oluşturulan şifrelerin savaş boyunca aynı anda ve karışık olarak kullanıldığını iddia etmektedir. Orel ve Yuca'nın iddiaları için de "bu tezler tamamen yanlıştır ve herhangi bir maddi temele sahip değildir" sonucuna varmaktadır.¹¹

Bu konuda bir dizi arşiv belgesine referans vermekte olan Akçam, daha sonra bunlardan birkaçının resimlerine de kitapta yer vermektedir. Orel ve Yuca kendi çalışmalarında buldukları belgelerde ise savaş yıllarında ikili, dört ve beş haneli rakamların farklı zamanlarda değiştirilerek kullanıldığını iddia etmişti. Bu bakımdan Akçam'ın 3 haneli rakamların kullanıldığı telgrafları bulması yeni bir bilgidir.

Bilindiği gibi Aram Andonyan'ın kitabında yayınladığı ve resmini verdiği belgelerde iki ve üç haneli şifreler kullanılmakta idi. Akçam kendi kullandığı belgeler arasında iki ve üç haneli rakamların bulunmasına dayanarak, Andonyan'ın yayınladığı belgeler ile Osmanlı Arşiv belgelerinin tamamen

11 Akçam, *Talat Paşa Telgrafları*, s.70

uyum içerisinde olduğu ve bunlar arasında hiçbir çelişki olmadığı sonucuna varmaktadır.¹²

Ancak Akçam'ın sunduğu bu yeni bilgiye rağmen burada dikkate alınması gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Orel ve Yuca tarafından kullanılan ve resimleri yayınlanan belgeler merkezden vilayetlere yollanan telgraflardan oluşmaktadır. Ancak, Akçam'ın kitabında referans verdiği ve bazılarının da resimlerini kullandığı belgelerin tamamı vilayetlerden ve vilayetlerde bulunan çeşitli komisyonlardan merkeze, yani Dâhiliye Nezaretine yollanan telgraflardır.¹³ Bu durum ancak Dâhiliye Nezaretinden Halep Vilayetine giden şifreli telgraflarda kullanılan rakamların bütünüyle incelenmesi durumunda netlik kazanacaktır. Ayrıca, Arşivdeki dosyalama numaralarından da anlaşılacağı üzere, vilayetlerden Merkeze yollanan ve Akçam'ın kitabında kullandığı telgraflar, Orel ve Yuca'nın çalışmalarını yaptığı dönemde henüz tasnif edilmemiş ve daha sonraları tasnif edilip okuyucuların hizmetine sunulmuş belgelerdir. Yani Orel ve Yuca araştırmalarını yaptıkları dönemlerde bunları inceleme fırsatı bulamamış olabilirler. Bu nedenle Orel ve Yuca'nın çalışması eleştirilirken bu husus gözden kaçırılmamalıdır.

Bunların dışında, Naim-Andonyan belgeleri arasında bulunan şifreli telgrafların sahte olduğu yönündeki şüphelerin tek kaynağı bu telgraflardaki şifrelerde kullanılan rakam gruplarının Osmanlı Arşivindeki şifreli telgraflarda kullanılan rakam gruplarından farklılığı değildir. Naim-Andonyan belgelerinde oldukça tuhaf bir şekilde aynı belge içerisinde hem “ikili” hem de “üçlü” rakam grupları kullanılmıştır. Örneğin 29 Eylül 1915 tarihli ve Andonyan tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e atfedilen telgraf üç basamaklı rakamlardan oluşan şifre ile yazılmış olmasına rağmen birinci, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci satırlarında iki basamaklı rakamlar vardır.¹⁴ Benzeri bir şekilde, Abdülahad Nuri Bey'e atfedilen iki basamaklı rakam grupları ile şifrelenmiş ve 26 Aralık 1915 tarihli telgrafın birinci, on ikinci ve on dördüncü basamaklarında üç haneli rakamlar kullanılmıştır.¹⁵ Yine 20 Mart 1916 tarihli ve yine Talat Bey'e atfedilen telgrafın üç basamaklı rakamlardan oluşmasına rağmen altıncı satırda iki basamaklı rakamlar yer almaktadır.¹⁶

Bu karışık rakam grupları da bir telgrafın okunması için 2 ayrı şifre anahtarını gerekli kılmaktadır ki Orel ve Yuca'nın dikkat çektiği gibi “Şifre tekniği itibarıyla böyle bir telgrafın açılması mümkün” olmayan bir durumdur. Akçam'ın kendi kitabında Osmanlı Arşivine dayanarak örneklerini verdiği ve

12 Akçam, age, s.97

13 Akçam, age, s. 85-94.

14 Orel, Yuca, s.74-75

15 Orel, Yuca, s.59

16 Orel, Yuca, s.65-66

bazılarının resimlerini yayınladığı gerçek telgrafların hiçbirinde buna benzer bir durum, yani farklı rakam gruplarının karışık olarak aynı metin içerisinde kullanılması söz konusu değildir. Akçam Osmanlı Arşivindeki otantik belgeler ile Naim-Andonyan belgeleri arasındaki bu bariz ve çarpıcı farkı görmezden gelmekte ve aralarında hiçbir çelişki ve fark olmadığını iddia etmektedir ve belgelerin gerçek olabileceği iddiasında bulunmaktadır. İlginç bir şekilde bizzat Akçam tarafından kitapta resimleri sunulan Osmanlı Arşiv belgelerinde de farklı basamaklı sayı gruplarının aynı metin içinde kullanıldığına dair hiçbir örnek bulunmamaktadır. Bu bakımdan Naim-Andonyan Belgeleri ve Osmanlı Arşiv belgeleri arasında ciddi bir fark olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çizgili Kâğıt Meselesi

Akçam'a göre, Naim-Andonyan belgelerinin sahte olduğuna yönelik iddialardan biri de "belgelerin yazıldığı kâğıtlarla ilgilidir. Orel ve Yuca, belgelerden birisinin çizgili kâğıda yazılmış olmasını onun sahteliğini bir kanıtı olarak sunarlar."¹⁷ Akçam'a göre bu oldukça anlamsız ve garip bir durumdur. Akçam'a göre:

Yazarların çizgili bir kâğıdın "Osmanlı dairelerinde resmi kâğıt olarak bulundurulması beklenemez" türündeki yargıları ve bunun belgenin sahteliği için bir gerekçe olarak kullanılmaları gerçekten anlaşılır bir şey değildir. İlgili dönemde çizgili kâğıtlar Osmanlı bürokrasisinde kullanılmıştır.¹⁸

Bunun devamında da Osmanlı Arşivlerinde çizgili kâğıtların oldukça sık olarak kullanıldığından bahsetmekte ve hatta bu konuda bazı arşiv belgelerinden alıntılar yapmaktadır. Akçam bütün tartışmanın ardından şu iddialı sonuca varmaktadır:

Anlaşılabileceği gibi Orel ve Yuca'nın Naim Efendi'nin bir belgesinin çizgili kâğıda yazılmasını onun sahteliğinin bir nedeni olarak sunması tamamıyla yanlıştır. Şifreli yazışmalarda düz değil çizgili kâğıt kullanılması esastır. Naim Efendi'nin verdiği belgenin çizgili kâğıda yazılmış olması, onun sahteliğinin değil tam aksine, orijinal olduğunun göstergesidir. Bu kısma eklemek istediğimiz son not Orel ve Yuca'nın Naim Efendi'nin belgelerinin sahte olduğuna yönelik ileri sürdükleri 12 noktanın çoğu çizgili kâğıt türü, çürütülmesi kolay argümanlardan oluştuğudur.¹⁹

17 Akçam, 94

18 Age, s. 94

19 Age, s. 94

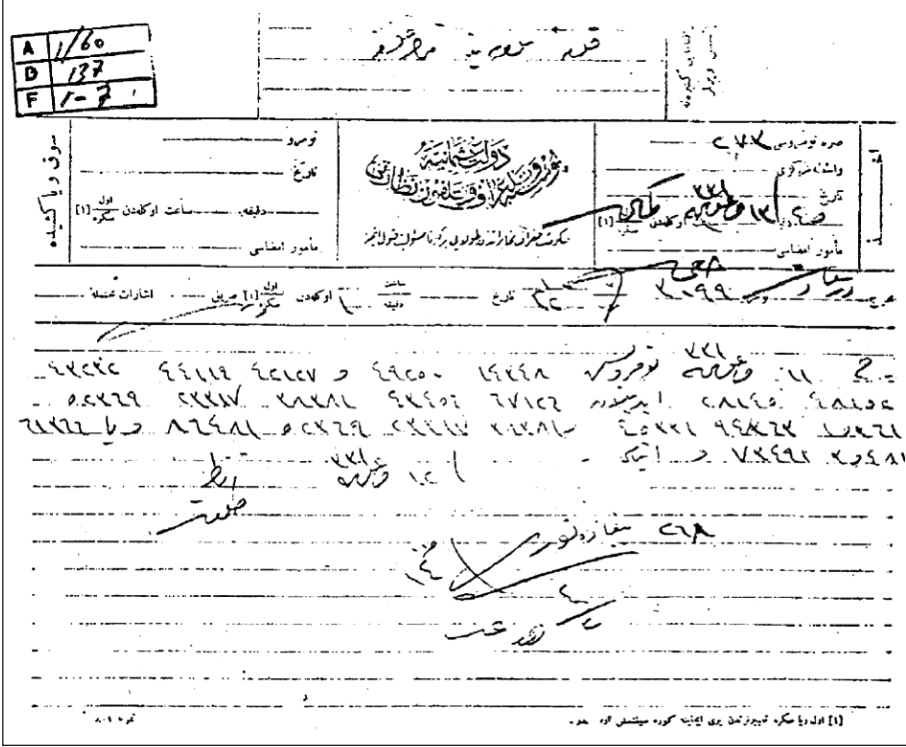
Ne var ki, Akçam burada da yine bir kandırmacaya başvurarak Orel ve Yuca'nın Naim-Andonyan belgelerinin sahteliğine ilişkin olarak yaptıkları başka önemli bir itirazı çarpıtmaktadır. Orel ve Yuca kitaplarında, Naim-Andonyan belgelerinde telgraflardan “birisinin çizgili kâğıda yazılmış olması” onun “sahteliğinin bir kanıtıdır” şeklinde bir iddiada kesinlikle bulunmamaktadırlar. Aşağıda da daha detaylı bir şekilde gösterileceği üzere, Orel ve Yuca'nın temel itirazı belgenin “çift çizgili” ve “hiçbir resmi ibare taşımayan” bir kâğıt üzerine yazılmış olmasınadır.

Orel ve Yuca standart olarak kullanılan tek çizgili kâğıtlar hakkında hiçbir itirazda bulunmamaktadır. Hatta Orel ve Yuca'nın kitaplarında kullandıkları ve birebir görüntülerini yayınladıkları belgeler incelendiğinde Akçam'ın bu iddiası gülünç bir hal almakta, Akçam'ı komik bir duruma düşürmektedir. Zira Orel ve Yuca'nın arşivden alarak birebir görüntüsünü yayınladıkları şifreli telgrafların tek çizgili kâğıt üzerinde yayımlandığı açık olarak görülmektedir.

Bu doğrultuda Orel ve Yuca'nın kitaplarında yayınlanan ve Dâhiliye Nazırı Talat tarafından bazı mutasarrıflıklara yollanmış 26 Ağustos 1915 ve 11 Aralık 1915 tarihli telgraflara bakılmalıdır:

Belge I

Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından kitaplarının 77. sayfasında yayınlanan 26 Ağustos 1915 tarihli ve “tek çizgili” ve resmi kâğıt üzerine yazılmış şifreli telgrafın kopyası. Telgraf Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Çanakkale Mutasarrıflığına yollanmıştır.

Birincisi burada yazarların ana itirazı kâğıdın “çift çizgili olması” ve daha da önemlisi Osmanlı Arşiv Belgelerinin aksine “hiçbir resmi işaret taşımaması” üzerinedir. Akçam, Naim-Andonyan belgelerinde yayınlanan kâğıdın hiçbir resmi işaret taşımaması yönündeki itirazı tamamen görmezden gelmekte ve bu konuya dair hiçbir yorumda bulunmamaktadır. Ayrıca yazarların “çift çizgili kâğıt” hakkında yaptıkları itirazı da yine çarpıtarak sadece “çizgili kâğıt” kullanılmadığı yönünde bir iddiada bulduklarını söylemektedir. Orel ve Yuca’nın tezlerini bu şekilde çarpıtan Akçam, ancak bu sayede yazarların tezinin “anlaşılmaz” ve “tamamıyla yanlış” olduğu sonucuna varabilmektedir. Akçam bununla da yetinmeyip, Orel ve Yuca’nın belgelerin sahteliğine yönelik tüm tezlerinin tamamen yalan ve yanlış olduğunu ve kolayca çürütüleceğini söylemektedir.

Hâlbuki yukarıda sunulan telgraf kopyalarından da görülebileceği üzere, Orel ve Yuca tek çizgili kâğıt üzerine bir itiraz da bulunmadıkları gibi bizzat kendi yayınladıkları belgelerde tek çizgili kâğıt kullanılmıştır. Akçam burada da yine Orel ve Yuca’nın iddialarını önce çarpıtmış, ardından da Orel ve Yuca tarafından hiç ileri sürülmemiş bu yanlış iddiaları çürütmeye kalkışmıştır. Bu laf kalabalığı arasında da kâğıtların “çift çizgili” olması ve gerçek Osmanlı Arşiv Belgeleri gibi resmi ibareler bulunan kâğıtların üzerine yazılmadığı itirazını atlayıp unutturmaya çalışmaktadır.

Telgraf Numaraları

Orel ve Yuca, 1983’te yayınladıkları çalışmalarında, Naim-Andonyan belgeleri arasındaki telgrafların üzerindeki sıra sayıları itibari ile de Osmanlı Arşiv belgelerinden farklı olduklarına dikkat çekmiştir. Orel ve Yuca’ya göre, Osmanlı Arşivindeki mevcut bulunan ve aynı tarihlerde yollanan otantik telgraflarda kullanılan telgraf sayıları ile Naim-Andonyan belgelerinde kullanılan sayılar arasında hiçbir bağlantı olmadığı ve kullanılan sayıların büyük tutarsızlıklar içerdiği görülmektedir. Ayrıca Halep Vilayeti gelen-giden evrak defterinde de Naim-Andonyan belgelerinin kaydı bulunmamaktaydı. Zaman zaman Osmanlı Arşivi’ndeki mevcut telgraflar arasında Naim-Andonyan telgrafları ile aynı tarihte Halep’e yollanan telgraflara rastlanmaktaysa da hem telgraf sayıları hem de telgrafın içeriği itibariyle bunların birbirlerinden tamamen farklı telgraflar oldukları görülmektedir.

Akçam’a göre Orel ve Yuca bu konudaki iddialarında haksızdır. Zira Akçam’a göre Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Bey kendi evine bir telgraf makinası kurdurarak valilerle zaman zaman bu şekilde iletişim kurmuş ve kendi evinden vilayetlere telgraf yollamıştır. Yine Akçam’a göre, Dâhiliye Nazırının evinden

yollanan bu telgraflarda nasıl bir numaralandırma kullanıldığını bilmek imkânsızdır.²¹ Bu sebeple Akçam'a göre Naim-Andonyan belgelerindeki numaraların arşiv belgelerindeki ile uyumsuzluk içerisinde olması onların sahte olduklarının kanıtı değildir.

İlk olarak Akçam yine hiçbir kanıt öne sürmeden, tüm Naim-Andonyan belgelerinin Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in evinden yollandığı varsayımında bulunmaktadır. Hem Andonyan tarafından belgeler hakkında verilen çeşitli açıklamalarda hem de Naim Efendi'ye ait olduğunu öne sürdüğü "hatırat" metninde telgrafların Dâhiliye Nazırının evinden yollandığına dair hiçbir emare bulunmamakta, tam tersine bu belgelerin Dâhiliye Nezaretinden yollandığı açık bir şekilde belirtilmektedir. Ayrıca Naim-Andonyan telgraflarında Halep'ten merkeze yollanan telgrafların "Dâhiliye Nezareti Celilesine", yani İçişleri Bakanlığı makamına yollandığı açıkça ve şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde belirtilmekte ve bunlarda "Dâhiliye Nazırı Talat Beyefendi'ye" gibi şahsi ifadeler yer verilmemektedir. Bu durumda söz konusu yazışmaların Talat Bey'in evinden yapıldığı tezi zorlama bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca telgraflara verilen sayılar üzerindeki tutarsızlık sadece Dâhiliye Nezaretinden Halep vilayetine yollandığı iddia edilen telgraflar için söz konusu değildir. Aynı tutarsızlık Halep'ten merkeze, yani Dâhiliye Nezaretine yollandığı iddia edilen telgraflar için de mevcuttur. Naim-Andonyan belgeleri arasında bulunan ve Abdülhad Nuri Bey'e atfedilen 76 sayılı ve 7 Mart 1332 (20 Mart 1916) tarihli telgraf, bu konudaki en çarpıcı örnektir. Osmanlı'nın idari sisteminde kullandığı Rumi Takvime göre yeni yıl 1 Mart 1332'de (14 Mart 1916) başlamaktadır. Buna göre Abdülhad Nuri Bey'e atfedilen telgrafın sayısının 76 olması için, Abdülhad Nuri Bey'in 1-7 Mart 1332 (14-20 Mart 1916) tarihleri arasında yani sadece 7 günde İstanbul'a 76 adet şifreli telgraf göndermiş olması gerekmektedir.²² Bu bakımdan Naim-Andonyan telgraflarındaki sayılara ilişkin tutarsızlık hem Dâhiliye Nezaretinden Halep'e, hem de Halep'ten merkeze yollanan telgraflar için söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Akçam kitabının konuya değinen kısmında bunu da göz ardı etmiş ve herhangi bir açıklama getirmemiştir.

Osmanlı Belgeleri İle Benzerlik

Akçam'ın kitabının önemli bir kısmı da Naim Efendi'ye ait olduğunu iddia olunan hatırat ile Osmanlı Arşiv belgeleri arasında benzerlikler bulunduğunu

21 Akçam, age, s. 66-68

22 Orel, Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, s. 60

kanıtlama çabasına ayrılmıştır. Bu bakımdan yazar on farklı örnek vererek Naim Efendi'nin hatıratında anlattıkları ile Osmanlı Arşiv Belgelerinde geçen olayların birbirlerine büyük benzerlikler gösterdikleri tezini işlemekte ve bu bakımdan Hatıratın ve Belgelerin gerçek olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Akçam'ın verdiği örneklerde kullandığı belgelerin her biri ayrı ayrı incelenmeden tezlerinin ne kadar doğru olduğu hakkında bir hüküm vermek mümkün değildir. Ancak bu konudaki her iddiasını doğru kabul ettiğimiz takdirde dahi, Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Naim-Andonyan materyalleri arasındaki benzerlik bu belgelerin gerçek olduğunun kanıtı değildir. Eğer sahte belgeyi üreten kişi belge üretme işini ciddiye alıyorsa, zaten belgeleri ve hatıratı inanılır kılmak için gerçek olaylara benzetmeye çalışacaktır.

Nitekim Ermeni Meselesi ile ilgili olarak hazırlanan ve genellikle de “On Emir” adıyla bilinen başka bir sahte belge ile ilgili olarak Kanadalı Tarihçi Gwynne Dyer, olaylar olup bittikten sonra bunlara uygun olacak bir şekilde belge kurgulama çabasının bir ürününe benzetmektedir.²³

Benzeri bir şekilde Hollandalı tarihçi Erik Jan Zürcher'in de dikkat çektiği gibi sahte belgenin içeriği ile gerçekleşen olayların birbirine benzemesi ve uyum içinde olması şaşkınlık yaratmamalıdır. Zira Zürcher'e göre eğer bürokrasi içinden birileri para kazanma amacı ile sahte belge üretecekse, bu üretilmiş belgelerin içeriklerini mümkün olduğunca gerçek olaylara benzetmek için çaba gösterecektir.²⁴

Buna benzer örnekler Ermeni Meselesi ile de sınırlı değildir. Çeşitli konularda üretilmiş sahte belgelerin gerçek izlenimi vermeleri için gerçek olaylara ve kişilere ilişkin çeşitli doğru bilgileri içermeleri alışılmadık bir durum değildir. Bununla ilgili en çarpıcı örnek 1980li yıllarda oldukça sansasyon yaratan sözde “Hitler Günlükleridir”. Günlüklerde, Hitlerin çeşitli konuşmaları, notları, toplantıları günlüklerde gerçeğine benzer bir şekilde yer almaktadır. Hatta söz konusu sahte günlüklerde, Hitler üzerine yapılmış bazı çalışmalarda ya da gazete haberlerinde yer alan metinler de birebir aynı şekilde yer almaktadır. Bu da bazı tarihçileri yanıltmak için yeterli olmuştur. Bütün benzerlikleri ve detayları ve materyallerdeki çeşitliliği göz önünde bulunduran Hugh Trevor-Roper ve Gerhard Weinberg gibi bazı tarihçiler en başlarda günlüklerin otantik olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Ancak Alman Adli Tıp uzmanlarının yaptığı inceleme sonunda günlüklerin sahte olduğu ve kullanılan kâğıtlar, cilt,

23 Gwynne Dyer, *Correspondence, Middle Eastern Studies*, Cilt 9, (1973), s. 377

24 Erik Jan Zürcher, “Ottoman Labour Battalions in World War I”, Hans-Lukas Kieser (ed.) *The Armenian Genocide and the Shoah*, (Zürich: 2002), s 194 n.1

tutkal vs gibi bazı malzemelerin Hitler'in yaşadığı dönemde henüz kullanılmaya başlanmadığı ortaya çıkmıştır.²⁵

Akçam'ın Naim-Andonyan belgeleri için kullandığı doğrulama mantığı "Hitler Günlükleri" için de esas alınır, sahte günlüklerin gerçek olduğu gibi tuhaf ve yanlış bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Zira günlük içerisinde geçen metinlerin birebir aynılarının başka kaynaklardan doğrulanıyor olması, Akçam'ın doğrulama mantığı gereği, günlüklerin otantikliğine işaret etmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi günlüklerin sahte oldukları Alman adli tıp uzmanlarının incelemesi neticesinde şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu durumda sahte belgelerin içerik itibari ile yaşanmış bazı olaylar, konuşmalar vs. gibi konularda gerçeğe yakın bilgiler aktarması direk olarak belgelerin otantik olduğu anlamına gelmediği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Esasen belgeler hakkındaki otantik mi değil mi tartışmasında benzerliklerden ziyade tutarsızlıkların açıklanması gerekmektedir. Hitler günlükleri ile ilgili tartışmada da tarihçiler günlüklerin gerçek konuşmalarla ve Hitler üzerine yazılmış bazı kaynaklarla olan benzerliklerine dikkat çekmekle birlikte sahte günlüklerin içerisindeki bir dizi çelişkiye ve oldukça anlamsız hatalara dikkat çekerek günlüklerin sahte oldukları sonucuna varmaktadır.²⁶ Akçam'ın çalışması da esasen bu hususta oldukça zayıftır. Aşağıda Akçam'ın görmezden geldiği bu hususlar incelenerek, Naim-Andonyan Belgeleri hakkında okuyuculara daha dengeli bir resim çizilecektir.

Akçam'ın Görmezden Geldiği Hususlar

Naim-Andonyan belgelerindeki kronoloji hataları, Halep Valisine atfedilen imzanın Osmanlı Arşivde bulunan gerçek imzadan farklı olması, Mustafa Abdülhalik Beyin daha Vali olarak atanmadan önce bazı belgeleri Vali olarak imzalaması, ayrıca hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülahad Nuri Bey'in daha İstanbul'da oldukları ve Halep'e ulaşmadıkları tarihlerde Halep'teki belgelere not düşmeleri ve imza atmaları gibi açıklanması mümkün olmayan konularda Akçam tamamen sessiz kalmaktadır. Benzeri bir durum Şubat ve Mart 1915 tarihinde İstanbul'dan Adana'ya yollanmış olduğu iddia edilen ve Bahaettin Şakir Bey'e atfedilen mektuplar için de söz konusudur. Zira Mektupların yollandığı tarihlerde Bahaettin Şakir Bey İstanbul'da değil Erzurum'dadır. Ayrıca Akçam'ın kitabında örnek olarak kullandığı Osmanlı

25 Robert Harris, *Selling Hitler: The Story of Hitler Diaries*, (London, Arrow Books, 2010)

26 Sahte günlüklerin içerik analizi için bakınız Josef Henke, "Revealing the Forged Hitler Diaries", *Archivaria*, Cilt. 19, (1984), s.21-27

Arşiv Belgelerinin her biri resmi ibareler taşıyan kâğıtlar üzerine yazılmışken, Naim-Andonyan belgelerinde kullanılan kâğıtların bundan farklı olması da yine Akçam tarafından tamamen göz ardı edilmiştir.

Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzanın belgelerin gerçek olup olmadığı hususundaki tartışmada özel bir yere sahip olduğunun altı çizilmelidir. Bu konuya aşağıda daha detaylı bir şekilde değinilecektir. Ancak bu konuya geçmeden önce Naim-Andonyan belgelerine ilişkin Akçam'ın görmezden geldiği ve hiç bahsetmediği hataların ve tutarsızlıkların olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Akçam'ın kitabında referans vererek kullandığı ve bazılarının da resmini verdiği Osmanlı Arşivine ait tüm telgraflar resmi ibareler taşıyan antetli kâğıtlar üzerine yazılmıştır.²⁷ Fakat Naim-Andonyan belgelerindeki telgraflar ve belgeler bu bakımdan farklıdır. Bazıları hiçbir resmi ibare taşımayan ve Osmanlı bürokrasinin kullandığı kâğıtlardan farklı tipteki boş kâğıtlar üzerine yazılmıştır. Akçam kendi kitabında kullandığı Osmanlı Arşiv belgelerinin yazılı olduğu kâğıtlar ile Naim-Andonyan belgelerinin yazılmış olduğu kâğıtlar arasında bu aşikâr tutarsızlık hakkında hiçbir yorum yapamamakta ve sessiz kalmaktadır.

Yine Akçam'ın kitabında kullandığı tüm şifreli telgraf metinlerinde kullanılan şifre rakam grupları aynı haneli rakamlardan oluşmaktadır. Mesela 4 haneli şifrelerin kullanıldığı telgraftaki bütün rakam grupları 4 hanelidir ve aynı telgraf metni içerisinde farklı basamaklı rakam grupları kullanılmamaktadır. Aynı durum iki, üç ve beş basamaklı rakam kullanan telgraflar için de geçerlidir ve telgraf içinde farklı basamaklı rakam grupları birbirleri ile karıştırılmamıştır.

Ancak daha önce belirtildiği gibi Naim-Andonyan Belgelerinde telgraflarda hem iki basamaklı hem de üç basamaklı rakamlar karışık olarak aynı telgraf metni içerisinde kullanılmaktadır. Bu da yukarıda açıklandığı gibi bir telgrafi çözmek için iki farklı şifre anahtarı gerektireceği ve büyük bir karışıklığa sebep olacağı için şifreleme teknikleri açısından oldukça sakıncalıdır.²⁸ Osmanlı Arşivindeki belgeler ile Naim-Andonyan belgeleri arasındaki bu açık tutarsızlık da yine Akçam tarafından kitap boyunca görmezden gelinmiş ve suskunlukla geçiştirilmiştir.

Naim-Andonyan belgelerindeki tutarsızlıklar bunlarla sınırlı değildir. Yine söz konusu belgelerde, 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Halep Valisine bir telgraf yollanmakta ve 5 Eylül 1331 (18

27 Akçam, *Naim Efendinin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları*

28 Orel, Yuca, s. 59, 65-66, 74-75.

Eylül 1915) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey Halep Valisi olarak alınan telgraf kâğıdına bazı notlar düşmekte ve altına imza atmaktadır.²⁹ Mustafa Abdülhalik söz konusu notları Abdülahad Nuri Bey'e hitaben yazmaktadır. Ancak o telgrafın yollandığı, notların yazıldığı ve imzanın atıldığı tarihlerde Halep Valisi "Mustafa Abdülhalik Bey" değil Bekir Sami Bey'dir.³⁰ Mustafa Abdülhalik Bey ancak 10 Ekim 1915 tarihinde Halep Valisi olarak atanmıştır. Yani eğer belgeler gerçek olsaydı 16 Eylül 1915'te yollanan telgrafa Vali olarak Mustafa Abdülhalik Bey'in değil, Bekir Sami Bey'in imza atmış olması gerekirdi. Ayrıca söz konusu 18 Eylül 1915 tarihli not Abdülahad Nuri Bey'e hitaben yazılmış olmasına rağmen, o tarihte Abdülahad Nuri Bey de henüz Halep'teki görevine atanmamıştır. Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre Dâhiliye Nazırı Talat Bey 14 Ekim 1915'te yolladığı bir telgrafta Halep'te bulunan İskân-ı Aşairin ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e Abdülahad Nuri Bey'in Halep'teki göreve atanmasının düşünüldüğünden bahsetmektedir ve Şükrü Bey'in Abdülahad Nuri Bey hakkındaki fikirlerini sormaktadır.³¹ Yani 14 Ekim 1915 itibarıyla Abdülahad Nuri Bey henüz Halep'teki görevine atanmamıştır ve kendisi hakkında hala karar verme süreci devam etmekte ve diğer bürokratlardan kendisi hakkında kanaat istenmektedir.

Yani bu sözde belgede Halep'te henüz atanmamış bir vali ile atanmamış bir memur arasında yazışma gerçekleşmektedir. Şahısların görev yaptığı zamanlara ve buldukları makamlara ilişkin bu kronolojik tutarsızlık da belgelerin sahte olduğu yönünde ciddi kanıtlardan biridir. Ancak, Akçam kitabı boyunca bu konuya hiç değinmemekte ve Naim-Andonyan belgelerindeki bu tuhaf durum karşısında sessiz kalmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere Mustafa Abdülhalik Bey ancak 10 Ekim 1915 tarihinde Halep'e Vali olarak atanmıştır. Dolayısıyla Naim-Andonyan belgelerinde, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzaların 10 Ekim 1915 (27 Eylül 1331)'den sonraki tarihler için daha az şüpheli olduğu iddia edilebilir. Naim-Andonyan belgeleri içerisinde Dâhiliye Nezaretinden yollanan 29 Eylül 1331 (12 Ekim 1915) tarihli başka bir telgraf daha bulunmaktadır. Benzeri bir şekilde bu telgraf üzerine yine Mustafa Abdülhalik Bey bundan 4 gün sonra 3 Teşrin-i Evvel 1331 (16 Ekim 1915)'te Halep Valisi olarak not düşmekte ve notun altına da imza atmaktadır.³² Mustafa Abdülhalik Bey bundan 6 gün önce Vali atandığı için söz konusu belgenin daha az şüpheli olduğu iddia edilebilir.

29 Andonian, *Documents Officiels Concernant les Massacres Arméniens*, (Paris, Impremérie H. Turabian, 1920), s. 109

30 Orel, Yuca, s. 54

31 BOA DH DŞR 56-385- Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Şükrü Bey'e 13 Ekim 1915 tarihli telgraf

32 Andonian, *Documents Officiels*, s. 110

Ancak Osmanlı Arşiv kayıtları incelendiğinde Mustafa Abdülhalik Bey'in 10 Ekim 1915'te Vali atanmasına rağmen 1 Kasım 1915 tarihine kadar halen İstanbul'da bulunduğu ve Halep'e ancak 8 Kasım 1915 tarihinde vardığı anlaşılmaktadır. Aynı durum Abdülahad Nuri Bey için de geçerlidir. Görevlerine yeni atanan Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülahad Nuri Bey 1 Kasım Pazartesi İstanbul'dan ayrılarak Halep'e doğru birlikte yola çıkmışlardır.³³ Bunların 8 Kasım 1915'te Halep'e varacaklarına dair bir telgraf İstanbul'a yollanmıştır.³⁴ Yani Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülahad Nuri Bey'in Eylül ve Ekim 1915 süresi boyunca Halep'te bulunan bir takım belgeler üzerine not düşmeleri ve imza atmaları mümkün değildir. Zira kendileri Halep'e 8 Kasım 1915'te henüz varmışlardır. Bu da belgelerin sahte olduğuna dair diğer bir ciddi bir kanıttır.

Akçam'ın kitabının bir bölümü de Naim Bey'in görev yeri ve görev yaptığı döneme ayrılmıştır. Kitabın bu bölümünde Akçam yeni Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Abdülahad Nuri Bey'in ne zaman Halep'e gideceklerine ilişkin yukarıda aktardığımız Osmanlı Belgelerine de değinmektedir. Söz konusu belgelerin hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülahad Nuri Bey'in 8 Kasım 1915'ten önce Halep'te bulunmadıklarını ve görevlerine başlamadıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bilgiler temelinde de Naim-Andonyan Belgelerinin sahte olduklarının ortaya çıkmasına rağmen, Akçam bu konuda da sessiz kalmakta ve Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Naim-Andonyan Belgeleri arasındaki bu ciddi tutarsızlığı da tamamen görmezden gelmektedir.

Aynı durum Bahaettin Şakir Bey'e atfedilen ve 2 Mart 1915 tarihinde İstanbul'daki İttihat-Terakki Merkez Komitesi tarafından partinin Adana'daki delegesi Cemal Bey'e yollandığı iddia edilen mektup için de geçerlidir.³⁵ Zira mektubun yollandığı tarihte Bahaettin Şakir Bey İstanbul'da değil, Erzurum'dadır ve 13 Mart 1915 tarihine kadar da Erzurum'da kalmaya devam edecektir.³⁶ Bu da Naim-Andonyan belgelerinin sahte olduğuna işaret eden başka önemli bir göstergedir.

33 DH ŞFR 57/191 Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Şükrü Bey'e yollanan 31 Ekim 1915 tarihli telgrafta "Halep valisi ile Abdülahad Nuri Bey Pazartesi günü hareket edeceklerinden muvasalatlarında Haleb'de bulunulması" istenmektedir. Telgrafın yollandığı 31 Ekim 1915 tarihi Pazar gününe denk gelmektedir. Buradan da Vali Mustafa Abdülhalik ve Abdülahad Nuri Bey'in 1 Kasım Pazartesi günü İstanbul'dan ayrıldıkları anlaşılıyor.

34 BOA DH ŞFR 496/53. Emniyeti Umumiye Müdürü İsmail Bey'den Dâhiliye Nezaretine, 8 Kasım 1915.

35 Aram Andonian, *Documents Officiels*, s 96-98, Aram Andonian, *Memoirs of Naim Bey*, s.49-51

36 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, Cilt II, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 378.

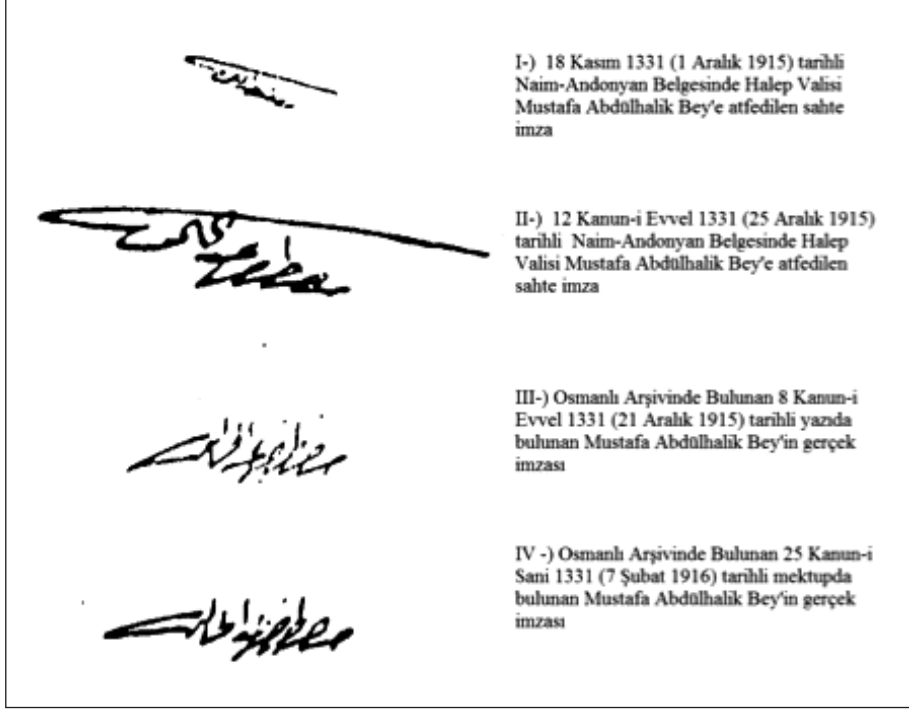
Aram Andonyan Belgelerin Otantikliğini Hangi Esasa Dayandırmıştı?

Andonyan, Naim Bey tarafından kendine verildiğini iddia ettiği belgelerin otantik olduğu iddiasını Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in imzasına dayandırmaktadır. Ona göre Naim Efendi tarafından belgeler kendisine teslim edildikten sonra belgelerin gerçek olup olmadıkları hakkında bir inceleme yapılmıştır. Belgelerin üzerinde bulunan ve Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olduğu iddia olunan imzalar ile Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olan evraklar karşılaştırılmış ve imzaların gerçekten Vali'ye ait olduğu tespit edilmiştir:

“Bu belgelerin Halep'teki Tehcir Müdür Yardımcılığının dosyalarından çıkarılmış olduklarında hiç bir kuşku yoktur. Halep Valisi İçişleri Bakanından Ermeniler hakkında aldığı şifreli emirleri açtırdıktan sonra açılmış metinleri eliyle imzaladığı ve tarih koyduğu bir not ile uygulanmak üzere, Naim Bey'in kâtipliğini yaptığı Tehcir Müdür Yardımcılığına veriyordu. Naim Bey bize bu belgeleri vermeye razı olduğu zaman, resmi bir kuruluş olan Halep Ermeni Ulusal Birliği söz konusu belgelere konulmuş havale notlarındaki yazı ve imzayı incelettirdi. Bu inceleme tam bir hafta sürdü. Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in imzaladığı ve havale notları koyduğu diğer belgelere bakıldı ve en küçük ayrıntıları dahi titizlikle karşılaştırıldı. Sonunda, belgeler üzerindeki notlardaki yazı ve imzanın Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in yazı ve imzası olduğu hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde anlaşıldı. Bu da belgelerin otantikliği hakkında en küçük bir şüphe bile bırakmıyordu.”³⁷

Andonyan'ın yazdığı bir mektuptan alınan bu alıntıdan açıkça görülebileceği üzere söz konusu belgelerin otantik olduğu iddiasının en temel dayanağı belgeler üzerindeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzanın gerçek olduğu varsayımdır. Ancak Osmanlı Arşivinde bulunan ve Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e ait olan iki farklı mektuptaki gerçek imzanın Naim-Andonyan belgelerinde yayınlanmış olan imzalarla yapılan karşılaştırılması neticesinde iki grup imzanın tamamen farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda söz konusu imzalar karşılaştırılmaktadır.

37 Orel ve Yuca, Age, s.13

Tablo I- Naim-Andonyan Belgelerindeki Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen iki adet imza örneği ile Osmanlı Arşivlerinde bulunan mektuplarda yer alan iki adet gerçek imza

Yukarıdaki tabloda, I ve II numaralı örnekler Naim-Andonyan belgelerinde Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen imzalar. Kitap boyunca Mustafa Abdülhalik Bey'e atfedilen tüm imzalar da bu iki örnekle tamamen aynıdır. Ancak Osmanlı Arşivinde yer alan ve tablo da sırasıyla III ve IV numara ile gösterilen Mustafa Abdülhalik Bey'in 21 Aralık 1915 ve 7 Şubat 1916 tarihlerinde yazdığı mektuplara attığı gerçek imzalar göz önüne alındığında, Naim-Andonyan belgelerindeki imzaların sahte olduğu şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de Andonyan'ın belgelerin otantik olduğunu savunurken ileri sürdüğü en temel iddianın da dayanaksız olduğu ve belgelerin sahte olduğu ortaya çıkmaktadır. Akçam kitabında bu konuyu da yine sessizlikle geçiştirmekte ve hiçbir açıklama getirememektedir.

Sonuç

Yukarı etraflıca değinildiği gibi Akçam'ın Naim-Andonyan belgeleri ile ilgili olarak ortaya attığı tezler daha önce bu konuda Orel ve Yuca tarafından yapılmış çalışmadaki bulguların basite indirgenmesi ve bunun da ötesinde çarpıtılmasına dayanmaktadır. Akçam kendi tezlerini inanılır kılmak için Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın çalışmalarında öne sürdükleri tezleri olmadıkları şekilde sunmakta ve yazarların temel itirazlarını görmezden gelmektedir. Daha sonra bu basite indirgenmiş ve olmadıkları bir şekilde sunulmuş itirazlara cevaplar veren Akçam çeşitli manipülasyonlarla Naim-Andonyan belgelerinin gerçek olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak görüldüğü üzere bu iddialarını sıralarken tezlerini ciddi mantıki hatalar ve açık çarpıtmalar üzerine kurmaktadır. Bunların dışında Naim-Andonyan belgelerindeki kronolojik çelişkiler, Halep Valisine atfedilen imzanın Osmanlı Arşivde bulunan Valiye ait gerçek imzadan farklı olması, Mustafa Abdülhalik Beyin daha Halep'e Vali olarak atanmadan önce bazı belgeleri Vali olarak imzalaması, ayrıca hem Mustafa Abdülhalik Bey'in hem de Abdülahad Nuri Bey'in henüz İstanbul'da oldukları ve Halep'te bulunmadıkları tarihlerde Halep'teki belgelere not düşmeleri ve imza atmaları gibi açıklanması mümkün olmayan konularda Akçam'ın kitabı tamamen sessiz kalmaktadır. Naim-Andonyan belgelerinin içerdiği çeşitli tutarsızlık ve çelişkilere ilişkin tatmin edici deliller ortaya sunamayan Akçam, belgelerin otantik olduğunu kanıtlamak için çoğu kez hiçbir kanıt göstermeden çeşitli varsayımlar üzerinden hareket etmektedir.

Bununla birlikte Orel ve Yuca tarafından Naim-Andonyan belgelerine yöneltilen temel itirazlara (sahte imza, Osmanlı bürokrasinin kullanmadığı kâğıt tipi, kronolojik tutarsızlıklar vs.) tatmin edici açıklamalar getirememektedir ve bu itirazlarını birçoğunu görmezden gelmektedir. Bu nedenle Akçam'ın kitabının Naim-Andonyan belgelerinin otantikliği üzerindeki tartışmada güvenilir bir kaynak olamayacağı ortaya çıkmaktadır.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 55. sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, e-posta yolu ile şu adreslere gönderilmesi rica olunur:

ayavuzsir@avim.org.tr veya info@avim.org.tr

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 en fazla 13.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynak gösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Bu makale çağrısı 56ncı sayı içindir.

Makale öz gönderim tarihi **6 Şubat 2017**'dir.

Makale son gönderim tarihi **6 Mart 2017**'dir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılıır.
4. alışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki iml kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise kk harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan zet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir Şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith et al., *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitaplar ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", The New Encyclopedia Britannica, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayımlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, NBC, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayinlari (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Shulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKİ ATIFLAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 45 TL ~~54~~
 Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 30 TL ~~34~~
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı Yıllık 17 TL

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 55) 17 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 33) 17 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 16) 17 TL

Eski Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL

Kitaplar

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı 15 TL
(Genişletilmiş 2. Baskı)
 Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL 35 TL
 Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri 25 TL
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR
 'AZA BEAST' Savaşın Köklerine İnmek / Colum MURPHY 30 TL
 Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus 20 TL
 Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset 30 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007
Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ / CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below the navigation bar, there is a search bar and a "ARA" button. The main content area features a large banner for a book titled "Gürcistan'daki Müslüman Toplulukları" with a sub-headline "AVİM'DEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLARI - AZİZLİK HAKLARI, KİMLİK, SİYASET". Below the banner, there is a section titled "YORUMLAR" (Comments) with several entries, each including a user profile picture, a title, and a date. To the right of the comments, there is a section titled "ETKİNLİKLER" (Events) with a list of events, including "EDİTÖR VE YAZARLARININ GÖRÜŞÜ: 1978-1918 YILINDA 'HİSTORİ' NEREDEYSE 'HİSTORİ' NEREDEYSE 'HİSTORİ' NEREDEYSE". The right sidebar contains a search bar, a "ARA" button, and a "DÜYURULAR" (Announcements) section with a list of events, including "KURUM TATARLARINDAN İZLENİMLER" and "ALMAN PARLAMENTOSU TÜRKİYE'Yİ SÖZLEŞİMİNİN AMACI NER?".